

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1892

Մ Ա Յ Ի Ս

1892 № 5

ԶՈՐԴՈՐԳ ՏԱՐԻ

	Էրև	
1 ԽՄԲ.	661	Կաթողիկոսական ընտրութիւնները:
2 ԳՈԳՈՂ, Ն.	663	Պիւշկին:
3 ԼՆՈՆՆՅ.	687	Նրազ (բանաստեղծութիւն):
4 ՍՆՆԿՆԻԶ, ՀՆՆՐԻԿ.	689	Առանց դաւանանքի (վէպ):
5 ԹՈՒՄԱՆՆԱՆՅ, ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ.	725	Նւէր (բանաստեղծութիւն):
6 ՎԱՐԴԱՆՆԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ.	726	Արդիւնագործ. Անդրիովկատա, Ս.
7 ԲԱԼԱՎՆԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.	739	Միջատակեր լոյսերը:
8 ՖԵԼԻԿՍ.	743	Նատուրալիստը և Զոլան, I.
9 ՄԱԼԽԱՍՆԱՆՅ, ՍՏ.	758	«Եղիշէի պատմութիւնը»
10 Տ՝ ԲԱՆԳՐԵԱՍՆԱՆ ՄԽ.	769	«Քիմիա Ռոսիոյ»:
11 ԼՈՒՍԻՆԻ.	773	Ամուսն. քրոնիկ:
12 Ի. Մ.	779	Նամակներ. Էջմիածնից:
13 *	805	Պատգամաւորն. աղլաւան ցուցակ:
14 ԱՎԱՆԱՏԵՍ.	809	Ամեն. հալոց կաթնաղ. ընտրութիւնը:
15 Ֆ.	826	Ռուսակ. պետ. երմապոլց 1892 թ.:
16 Ֆ.	830	Ռուսական քրոնիկ:
17 ՆԱՀԱՊԵՏԱՆ, ԳՐ.	841	Նրաժողական քրոնիկ:
18 ԼՈՒՍԻՆԻ.	844	Գրականագէտն. օգնութ. ընկերութ.
19 ԽՄԲ.	845	Խմբագրութեան կողմից:

ՅԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ:

Մ Ո Ւ Ր Ճ

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ, ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ, ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ի Ր

№ 5 1892

Մ Ա Յ Ի Ս

1892 № 5

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

Թ Ի Ֆ Լ Ի Ս

ՏՊԱՐԱՆ Մ. Դ. ՌՕՏԻՆԵԱՆՅԻ
1892

Дозволено цензурою. Тифлисъ, 11 Мая 1892 г.

Типографія М. Д. Ротиніанца. На Гол. просп. соб. домъ № 41.

ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԸ

Մայիսի 3-5-ին ս. Էջմիածնում, մասնակցութեամբ 72 ձայների, կառարեցին կաթողիկոսական ընտրութիւնները: Բոլոր 72 ձայներով ընտրւեց կաթողիկոսական առաջին թեկնածու գերապատիւ Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեան, կոչւած Հայրիկ, և որպէս երկրորդ թեկնածու՝ սրբազան Մատթէոս եպիսկոպոս Իզմիրլեան: «Մուրճ» ամսագիրը միանում է ազգի ընդհանրութեան հետ և լիապէս բաժանում ընդհանուրի բերկրանքը Խրիմեան Հայրիկի միաձայն ընտրութեան համար: Ուրախ ենք, որ «Մուրճ»-ը առանց որ և է տատանման առաջարկել էր որպէս կաթողիկոս ամենայն հայոց այն մեծ մարդուն, որը ընտրութիւնների հանդիսաւոր օրը ազգի բոլոր հոգեւորական և աշխարհական ներկայացուցիչների միաձայն հաւանութիւնը դտաւ: Մենք չենք կասկածում որ «Մուրճ»-ը որ և է չափով աջակցել է կաթողիկոսական խնդրի այդ յաջող ելքին. զորա մէջ մխիթարութիւն գտնելով, մեր մէջ զօրանում է վստահութիւնը որ նաև ապագայում՝ ազգի համար ծանրակշիռ խնդիրներում՝ մենք մեր ազգին կարող կը լինենք խելացի խորհուրդներով օգնել, արժանանալով ընթերցող հասարակութեան կողմից աւելի ևս ընդարձակ հաւատի դէպի մեզ:

ԽՄԲ.

ՊԼԻԻՇԿԻՆ

(ԴՌԳՈՒԻ «ՄԵՌԱԾ ՀՈԳԻՆԵՐԻՅ» ՄԻ ՀԱՏԻԱԾ)

Թարգմ. ՄԿՐՏ. ՂԱԶԱՐԵԱՆՅԻ

Մինչդեռ Զիչիկովը մտածում էր և ներքուստ ծիծաղում գիւղացիների՝ Պլիշկինին կպցրած մականւան վրայ ¹⁾, չը նկատեց, թէ ինչպէս հասաւ բազմաթիւ խրճիթներ ու փողոցներ ունեցող լայնարձակ գիւղի մէջ տեղը։ Շուտով, սակայն, նրան այդ նկատել տւեց մի կարգին ցնցում, որ պատճառեց գերաններից շինած սալարկը, որի առջև քաղաքի քարէ սալարկը ոչինչ էր։ Այս գերանները դաշնամուրի մատների նման մերթ բարձրանում էին, մերթ ցածանում, և անզգոյշ անցորդը ²⁾ ստանում էր կամ մի ուռոյց ծոծրակի վրայ, կամ մի կապոյտ բիծ ճակատի վրայ, կամ թէ չէ պատահում էր, որ իւր սեփական ատամներով սաստիկ կծում էր իւր իսկ սեփական լեզւի ծայրը։ Մի տեսակ առանձին խարխուլութիւն նկատեց նա գիւղի բոլոր շինութիւնների վրայ. խրճիթների վրայ գերանները մթնագոյն էին և հին. շատ կտուրներ ծակծկոտել էին մաղի նման. միւսների վրայ փնացել էին հաչաները ³⁾ վերեւից, և երկու կողմից բարակ գերանները կողերի նման։ Նրեւում էր իրանք տէրերը նրանցից վար էին առել կեղեկները ⁴⁾ և տախտակը, դատելով, և ի հարկէ

¹⁾ Կարկատաճ, և դրա հետ միասին մի դուպլան, շատ չափով, բայց անցործածական քաղաքաւարի խօսակցութեան մէջ։

²⁾ Ъздохъ.

³⁾ Конекъ.

⁴⁾ Дранье, ծառերի կեղեկներ, որոնցով ուռա գիւղացիք լքցնում են տան գերաններից շինած պատերի միջերկրը։

իրաւացի, որ անձրեւ ժամանակ խրճիթը չեն ծածկում, իսկ պարզ օրը արդէն ինքն էլ չի կաթիլ. իսկ կնոջ նման աջնտեղ նստել էլ չարժէ, քանի որ արձակ տեղ կայ և՛ զինեամանը և՛ մեծ ճանապարհի վրայ, մի խօսքով, որտեղ ուզում ես: Խրճիթներէլուսամուտներն առանց ապակու էին. մի քանիսը խցւած փալատով կամ զիւլունով. կտուրների տակ ճաղերով փոքրիկ պատշգամբները, որոնք յայտնի չէ, թէ ի՞նչ պատճառներով շինւում են մի քանի ռուսական խրճիթներում, թեքւել էին և սեւացել, մինչև անգամ ոչ զեղարւեստօրէն: Խրճիթների յետեւից շատ տեղերում շարքերով ձգւում էին հացի ահաղին շեղջեր, որոնք, ինչպէս երեւում է, երկար մնացել էին անձեռնմխելի. նոքա գոյնով նման էին հին, վատ թրծած աղիւսի. նոցա դաշաթների վրայ բուսել էր ամեն տեսակ խոտ ու մոտ և մինչև անգամ կողքին կաշի էր մի թուփ: Հացը, ինչպէս երեւում է, աղայինն էր: Հացի շեղջերի և խարխուլ կտուրների յետեւից վերամբառնում և պլպլւում էին մաքուր օդի մէջ մերթ աջ, մերթ ձախ կողմից, նայած թէ կառքը որ կողմն էր պալտում, գիւղի երկու եկեղեցիները, մէկը միւսի կողքին, մէկը դատարկւած, փայտից, միւսը՝ քարեայ, դեղնած պատերով, բծաւորւած, ճաքճքոտած: Մաս մաս սկսեց երեւալ աղայի տունը և ապա ամբողջապէս ներկայացաւ այնտեղ, որտեղ խրճիթների շղթան ընդհատւեց և նրանց փոխանակեց դատարկ տեղ քանջարանոցով կամ կաղամբանոցով, շրջադառնալով ցածլիկ, տեղտեղ կոտրուած ցանկապատով: Մի տեսակ զառամեալ ինւալիդի էր նմանում այս տարօրինակ դղեակը, երկնք, անչափ երկար: Տեղ տեղ նա մի չարկանի էր, տեղ-տեղ երկու: Մթնազոյն կտուրի վրայ, որ ոչ ամեն տեղ յուսալի պաշտպանում էր նրա հնութիւնը, ցցւած կացին մէկը միւսի հանդէպ երկու բեւեղերներ, երկուսն էլ արդէն խախտւած, զրկւած երբեմն իրանց ծածկող ներկից: Տան ճաքճքոտած պատերը տեղ-տեղ երևան էին հանում սրւաղի մերկ ցանցը և, ինչպէս երեւում է, վնասներ էին կրել ամեն տեսակ վատ եղանակներից, անձրեւներից, փոթորիկներից և աշնանային փոփոխականութիւնից: Լուսամուտներից միայն երկուսն էին բաց, իսկ միւսները փակւած էին փեղկերով, կամ մինչև իսկ տախտակներ էին խփւած: Այս երկու լուսամուտները, իրանց կողմից, նոյնպէս

կիսաքող էին. նրանցից մէկի վրայ կայցրած մթին էր տալիս կապոյտ, շաքարի թղթից մի եռանկիւնի:

Տան յետևը ձգւած հին, ընդարձակ պարտէզը, որ դուրս էր գալիս գիւղից և յետոյ կորչում դաշտի մէջ, խոտերով խեղդւած ու չորացած, երևում էր, միակն էր՝ որ թարմացնում էր այս ընդարձակ գիւղը և միակը, որ կատարեալ բանաստեղծական էր իւր գեղադրական ամաչութեան մէջ: Իբրեւ կանաչադոյն ամպեր և անկանոն դողդոջ տերևներով զմբէթներ ընկած էին երկնային հորիզոնի վրայ աղատութեան մէջ փարթամօրէն աճած ծառերի միացած գաղաթները: Թղթենու սպիտակ հակադրամբին բունը, զրկւած գաղաթից, որ կոտրել էին փոթորիկը կամ կայծակը, բարձրանում էր այդ խիտ կանաչութեան միջից և կանգնում օդի մէջ իբրեւ կանոնաւոր մարմարեայ փայլուն կոթող. շեղ, սրածայր կոտրւածքը, որով նա վերջանում էր բարձրում փոխանակ թակաղակի՝ մթին էր տալիս նրա ձիւնափայլ սպիտակութեան վրայ իբրեւ գլխարկ, կամ իբրեւ սև թռչուն: Գայլուկը ¹⁾ որ ներքևում խեղդում էր թանթրունու ²⁾, և վայրի կաղնիների թփերը, և յետոյ վազում էր ամբողջ ցանկապատի վրայով, վերջապէս վեր էր ուղղւում և փաթաթւում էր մինչև կեսը կոտրւած թխտենուն: Հասնելով նրա մէջ տեղը, նա այնտեղից կախւում էր ցած և սկսում էր արդէն կպչել ուրիշ ծառերի գաղաթներին, կամ թէ չէ՝ քաշ էր գալիս օդի մէջ, օղակ-օղակ ոլորելով իւր բարակ, բռնող ճանկերը, որոնք հեշտութեամբ երերւում էին օդից: Տեղ-տեղ բացւում էր խիտ կանաչութիւնը, արեւից լուսավառւած, և նրա մէջ տեղը երևում էր չըլուսաւորւած խորութիւն, որ աչք էր զարկում մութ անդունդի նման. նա ամբողջապէս սուերաւորւած էր և հազիւ-հազ նշմարւում էին նրա սև խորութեան մէջ, ձգւող նեղ շաւիղը, քանդւած ճաղերը, խախտւած հովարանը, ուռնու փչակաւոր զառամեալ բունը, մոխրագոյն քարինջը ³⁾, որ իւր փշատերևներով դուրս էր ցցւում ուռնու յետևից, սարսափելի խլութեան մէջ չորացած, խառնւած ու խճճւած տերևներ ու ոստեր, և վերջապէս չինարի մատաղ ճիւղը, որ

¹⁾ Хмель. ²⁾ Рябина. ³⁾ Чашечникъ.

կողքից տարածել էր իւր կանաչ թաթ-տերեւները, որոնցից մէկի տակ, Աստուած գիտէ ինչպէս, մոնելով արեգակը, յանկարծ դարձնում էր նրան թափանցիկ և հրեղէն, որ հրաշալի փայլում էր այս թանձր մթութեան մէջ: Մի կողմը, պարտիզի նոյն իսկ ծայրին, մի քանի բարձրահասակ, միւսներին անհամաչափ բարդիներ բարձրացրած պահում էին իրանց դողդոջուն կատարների վրայ ազուաւի ահադին բներ: Նրանցից մի քանիսի վրայից պոկւած և ոչ ամբողջապէս բաժանւած ճիւղերը կախւած էին ցած, չորացած տերեւներով միասին: Մի խօսքով, ամեն ինչ այնպէս լաւ էր, որպէս չի կարող հնարել ոչ բնութիւնը, ոչ արեւտը, բայց որպէս լինում է միայն այն ժամանակ, երբ նոքա կը միանան միմեանց հետ, երբ մարդու, շատ անգամ աննպատակ կուտակւած աշխատութեան վրայ իւր վերջնական քանդակագործիւր կը տանէ բնութիւնը, կը թեթեւացնէ ծանր զանգաւածները, կոչնչացնէ կոշտ ու կոպիտ կանոնաւորութիւնը և ողորմելի ձեղքերը, որոնց միջով նշմարւում է չը ծածկւած, մերկ ուրւագիծը, և երբ նա տալիս է մի հրաշալի ջերմութիւն այն ամենին, ինչ որ ստեղծւել է չափւած, յստակ և մաքուր զովութեան մէջ:

Մի կամ երկու պտուղտ անելուց յետոյ մեր հերոսը վերջապէս տան առջևն էր, որը նրան այժմ աւելի ևս տխուր երևաց: Կանաչ բորբոսը պատել էր արդէն ցանկապատի և դռների մաշւած փայտը, բախը բռնւած էր բազմաթիւ խախտուող շինութիւններով՝ ծառաների բնակարաններով, ամբարանոցներով, մառաններով: Նրանց մօտ, աջ ու ձախ երևում էին դռներ, որոնք բացւում էին ուրիշ բակերի մէջ: Ամեն ինչ վկայում էր, որ այստեղ մի ժամանակ կեանքը եւ էր դալիս բնդարձակ ծաւալով, իսկ այժմ ամեն ինչ մռայլ էր: Տեսարանին կենդանութիւն տուող ոչինչ չկար, ոչ դուռ էր բացւում, ոչ մարդ էր դուրս գալիս մի տեղից, ոչ կենդանութիւն կամ անային հոգս ու ցաւ կար: Միմիայն գլխաւոր դարբան էր բաց, այն էլ նրա համար, որ մի գիւղացի խտրով ծածկած բարձած սայլը ներս էր քշել և կարծես դիտմամբ երևացել այս մեռած տեղում կենդանութիւն զղելու: Ուրիշ ժամանակ այդ դարբանն էլ ամուր փակւած էր լինում, որովհետեւ երկաթէ օղակից կախ էր ընկած մի հսկայ կողպէք:

Շինութիւններից մէկի մօտ Զիչիկովը շուտով նկատեց մի Ֆի-

գուր որը սխեց սալով եկած գիւղացու հետ կուել: Երկար նա
չը կարողացաւ ջոկել, թէ ինչ սեռի էր ֆիգուրը. կին թէ
մարդ: Հագի շորը բոլորովին անորոշ էր, շատ նման կնոջ կրկնոցի:
Գլխին գիշերալգուի, որ ծածկում են գիւղացի աղախիները. միայն
ձայնը կնոջ ձայնից մի քիչ աւելի խռպոտ թւաց: «Վայ թէ կին է»,
մտածեց Չիչիկովը ինքն իրան և իսկոյն աւելացրեց՝ «վայ թէ
չէ», — «ի հարկէ, կին է», ասաց նա վերջապէս, աւելի լաւ զննելուց
յետոյ: Ֆիգուրը իւր կողմից դիտում էր նրան նոյնպէս ուշի ուշով:
Երևում էր, որ հիւրը նրա համար մի օտարոտի բան էր, որովհետեւ
նա աչքերով տնտղում էր ոչ միայն նրան, այլ և կառավարան Սելի-
ֆանին և ձիւրին, զննից սկսած մինչև պոչը: Նրա գօտկից կախ
ընկած բանալիներից և նրանից, որ նախատում էր գիւղացուն բա-
ւական հաչոյական խօսքերով, Չիչիկովը եղբակացրեց, որ նա կլիւ-
նիցա ¹⁾ պէտք է լինի:

— Խնդրեմ ասես, ան քիր, ասաց նա, կառքից իջնելով, աղէն...

— Տանը չէ, ընդհատեց կլիւնիցան, առանց սպասելու, որ նա
հարցը վերջացնէ, և մի վայրկեան յետոյ աւելացրեց՝ բաց ինչ էք
ուզում:

— Գործ ունիմ:

— Գնացէք սենեակ, ասաց կլիւնիցան՝ դառնալով և ալիւրոտած
ու ներքեւից մեծ ձեղք ունեցող մէջքը նրան անելով:

Չիչիկովը մտաւ մուրթ, ընդարձակ նախասենեակը, որտեղից,
կարծես մտանից, սառն օդ փչեց: Նախասենեակից նա ընկաւ մի
ուրիշ սենեակ, որ նոյնպէս մութն էր, միայն դռան տակի լաջն ձեղ-
քից շատ քիչ լոյս էր առնում: Այդ դռան էլ բաց անելով, նա
վերջապէս լոյս աշխարհ ընկաւ: Աչքին ներկայացած խառնակու-
թիւնը նրան շարեցրեց. կարծես տան սենեակների յատակները
լւանում էին և բոլոր կահ-կարասին առժամանակ այստեղ էին դիզել:
Սեղաններից մէկի վրայ դրած էր մինչև իսկ մի կտորած ալթոն.
Նրա մօտ մի ժամացոյց, ճոճանակը կանգնած, որի վրայ սարդն
արդէն ոտաջն էր կցել: Այդտեղ դրած էր կողքով թեք ընկած
մի պահարան, մէջը հին արծաթեղէն, շիշեր և չինական ապակե-

¹⁾ Ключница — բանալիների պահող աղախին:

դէն: Սատարիէ մոզայիկով նախշած գրասեղանի վրայ, որի սատափը տեղ տեղ թափւել էր, և դեղնած, սոսնձապատ փոսերն էին մնացել, ինչ ասես չկար: Մի դէզ մանր գրոտած թուղթ, ծածկւած մարմարեայ կանաչած մամուլով, ձւաձւ կոթով, մի ինչ որ հնադարեան գիրք, կաշեայ կաղմով և կարմիր եզրներով. վայրի ընկոյզի մեծութեամբ մի կիտրոն, բոլորովին չորացած. մի բազկաթռռի կոտրած թև, նսմակով ծածկած մի լրիւմկա, մէջը մի ինչ որ հեղանիւթ և երեք ճանճ. մի կտոր զմուռ. ո՞վ զիտէ որտեղից վերցրած մի փալասի կտոր. երկու թանաքոտած կարծես թոքախտից չորացած գրիչներ. մի բոլորովին դեղնած ատամփորիչ, որով թերեւս տանտէրը փորում էր ատամները, երբ Ֆրանսիացիք դեռ չէին արշաւել Մոսկւայի վրայ:

Պատերի վրայ մօտ մօտ և խռն ի խռն մի քանի պատկեր էր կախ տւած՝ մի ինչոր կռի երկար, դեղնած պատկեր, որ ներկայացնում էր ահազին թմբուկներ, եռանկիւնի գլխարկներ դրած զոռացող զինւորներ, խեղդւող ձիեր և որ դրած էր առանց ապակու բրոնզեայ բարակ զոլերով և անկիւններում բրոնզեայ բոլորակներով կարմիր փայտէ շրջանակի մէջ: Նրանց կողքին պատի կէսը բռնել էր մի ահազին սևացած իւղաներկ պատկեր, որ ներկայացնում էր ծաղիկներ, պտուղներ, մի կտրած ձմերուկ, մի վարազի ցռուկ և գլխի վայր կախ ընկած մի բադ: Առաստաղի մէջ տեղից կախած էր մի ջահ, կտաւէ շապկի մէջ, որ փոշուց նմանել էր ապրեշումի բոժոժի, շերամը միջին: Սենեակի անկիւնում յատակի վրայ դիզւած էին այնպիսի բաներ, որոնք աւելի կոպիտ են և արժանի չեն սեղանների վրայ դրւելու: Թէ ինչ կար իսկապէս այդ դէզի մէջ՝ դժւար էր որոշել, որովհետև նրա վրայ այնքան առատ փոշի կար, որ ամեն մի դիպչողի ձեռքերը ձեռնոցի նման էին դառնում: Միւս բաներից աւելի նկատելի կերպով դուրս էր ցցւած փայտէ թիակի մի կոտրած կտոր և մի կօշիկ հին տակ: Նրբէք չէր կարելի ասել, թէ այս սենեակի մէջ կենդանի արարած ապրում լինէր, եթէ նրա ներկայութիւնը չը յայտնէր սեղանի վրայ ընկած հին, մաշւած դիշերազդակը:

Մինչ նա դիտում էր այդ ամբողջ տարօրինակ կահաւորութիւնը, կողքի զուռը բացւեց և ներս մտաւ միւսնոյն կլիւն-նիցան, որին հանդիպել էր նա բակում: Բայց այստեղ նա տեսաւ,

որ դա աւելի շուտով կլիւնիկ¹⁾ էր, քան թէ կլիւնիցա: Կլիւնիցան զոնէ մօրուք չի ածելում: Իսկ սա, ընդհակառակն, ածելում էր, և, երևում էր, բաւական ուշ ուշ, որովհետև նրա ամբողջ ծնոտը և աչտերի վարի մասերը նման էին երկաթէ թելերից շինած քերոցի, որով ակոռում ձիերին են թիմարում: Զիչիկովը իւր դէմքին հարցական արտայայտութիւն տալով, անհամբեր սպասում էր, թէ կլիւնիկն ինչ է ուզում իրան ասել: Կլիւնիկն էլ իւր կողմից էր սպասում, թէ Զիչիկովն ինչ է ուզում իրան ասել: Վերջապէս վերջինս, այսպիսի տարօրինակ տարակսւսանքի վրայ զարմացած, վճռեց հարցնել:

— Հը', աղէն տմնն է, ինչ է:

— Այստեղ է տանտէրը, ասաց ծառան:

— Ո՛ւր է հապա, կրկնեց Զիչիկովը:

— Կոյր ես, ինչ է, այ մարդ, ասաց կլիւնիկը: — Վա, ակիւր տանտէրը ես եմ, է:

Այստեղ մեր հերոսը ակամայ յետ յետ զնաց և զնոողաբար նայեց նրան: Քիչ չէր պատահել նրան ամեն տեսակ մարդ տեսնել, մինչև անգամ այնպիսին, որպիսին մեզ ու ընթերցողին զուցէ երբէք չը պէտք է վիճակւի տեսնել, բայց սրա պէսը դեռ նա չէր տեսել: Նրա դէմքն առանձին ոչինչ չէր ներկայացնում, նա համարեա այնպէս էր, ինչպէս շատ նիհար ծերունիներինն է լինում: Միայն ծնոտը շատ էր դուրս ցցւած, այնպէս որ ամեն անգամ թքելիս նա պէտք է թաշկինակով ծածկէր, որպէս զի թուրը ծնոտին չընկնէր: Նրա փոքրիկ աչիկները չէին մարել և սլւլւում էին թաւուտ ունքերի տակից մկների նման, երբ նրա սուր քթերը մութ ծակերից դուրս հանած, ականջները սնկած և բեխերը շարժելով մտիկ են տալիս, թէ կատուն կամ չարածճի երեխան մի տեղ չեն թաք կացել արդեօք, և կասկածանքով նոյն իսկ օդն են հոտոտում: Աւելի ևս նշանաւոր էր նրա պանուճանքը: Ո՛չ մի միջոցով, ոչ մի ջանքով չէր կարելի գլուխ հանել թէ նրա խալաթն ինչից էր թիւած: Թւերն ու կուրծքը այնքան էին իւղտուել և փայլում, որ դառել էին իւֆա, որից կօշիկ են կարում: Յետեւից, փոխանակ երկուսի, չորս փէշ էր քաշ զալիս, որոնց միջից բամբակը

¹⁾ Ключникъ—բանալիներ պահող տղամարդ-ծառայ:

քուլայ քուլայ դուրս էր ընկնում: Վզին ևս այնպիսի մի բան էր փաթած որ խակի չէր կարելի ջոկել՝ զուլպայ էր, կապիւն էր, թէ փորկապ. միայն փողպատ՝ երբէք. մի խօսքով, եթէ Չիչիկովը նրան այդպէս պճնազարդւած տեսնէր մի տեղ եկեղեցու դրան առաջ, հաւանական է, որ նրան մի սև զրօշ տար, որովհետեւ, ի պատիւ մեր հերոսի պէտք է ասել, որ նա ողորմած սիրտ ունէր և երբէք չէր կարող զիմանալ, որ խեղճին մի զրօշ չը տար: Բայց նրա զէմը կանգնողը աղքատ չէր. նրա զէմը կանգնողը կալածատէր էր. այդ կալածատէրն ունէր հազարից աւելի հողի, և թող մէկը փորձէր ուրիշի մօտ զտնել այնքան հաց, թէ ցորեն և թէ ալիւր, և հէնց ուղղակի զիզած, ում մատանները, շտեմարանները, չորցնելու տեղերը լիքը լցւած լինէին այնքան կտաւով, մահուով, թէ պատրաստած և թէ կիսապատրաստ ոչխարի մորթով, չորացրած ձուկով և ամեն տեսակ բանջարեղէնով ու սնկեղէնով: Հապա որ մարդ մտնէր նրա բանտրների բակը, որտեղ շինած ու պաշար դրած էր ամեն տեսակ փայտեղէն ու խակի չը բանեցրած ամանեղէն, նրան այնպէս կերեւար, թէ չէ ընկել արդեօք Մոսկւայի ատաղձագործների քարանտարան, ուր ամենայն օր ժիր զոքանները և սկեսուրները խոհարարուհիներին յետները ձգած՝ ուղեորւում են իրանց անտեսական պատրաստութիւնները տեսնելու, և որտեղ ամեն տեսակ փայտեր՝ կարած, տաշած, ռանգած, հիւսւած, սարի պէս իրար վրայ զիզւած սպիտակին են տալիս, էլ տալառ, էլ դալ, էլ կպրաման, էլ տիփար, էլ ջրի կուժ, էլ սանդիքք, էլ աթոռ, էլ խնոցի, էլ հացի տաշո, էլ լացքի տաշո, որտեղ կանաչք ինչ ասես գնում են. բարակ, ծռած կորափիւց¹⁾ շինած արկղեր, կեչու կեղեից հիւսւած զամբիւղներ և ուրիշ շատ ու շատ բաներ, որոնք ծառայում են հարուստ և աղքատ ռուս աշխարհի պէտքերին: Թւում էր, թէ Պլիւշկինի ինչին էր հարկաւոր փայտեղէնի այսպիսի ահագին քանակութիւնը: Ամբողջ կեանքում, մինչև անգամ այդ կալածի պէս երկումն էլ ունենար, չէր կարող այդքան բանը զործածել. բայց նրան այդ էլ քիչ էր երևում: Սրանով չը բաւականանալով, նա դեռ ամենայն օր ման էր գալիս իւր զիւղի փողոցներում, աչք էր ածում կամուրջների և տուռների վրայ ձգած

¹⁾ Оспна.

գերաններին տակ և ինչ որ աչքին ընկնում էր, — կօշկի հին տակ, կնոջ փալաս, երկաթէ մեխ, կաւէ ամանի կտոր, — բոլորը կրում էր տուն և զարսում այն գէգի վրայ, որ Ձիչիկովը նկատել էր սենեակի անկիւնում: «Տեսէք, էլի ձկնորսը դուրս եկաւ որսի», ասում էին գիւղացիք, երբ տեսնում էին նրան որսի գնալիս: Նւ արդարեւ, նրանից յետոյ այլ ևս հարկաւոր չէր փողոցն աւելել: Պատահեց, որ ձիով անցնող սպան խթանը կորցրեց. այդ խթանը մի ակնթարթում ուղեւորեց դէպի ծանօթ դէզը: Եթէ մի կինարմատ պատահմամբ ջրհորի մօտ զոյլը մոռանում էր, նա թըռցնում էր և զոյլը: Ասենք եթէ գիւղացին նկատում էր և հէնց տեղն ու տեղը երեսովը տալիս՝ նա չէր վիճում և զողացած բանը վերադարձնում էր. բայց եթէ այդ բանը մի անգամ ընկնում էր դէզի մէջ, ամեն ինչ պրծած էր: Նա երդում էր ուտում, թէ այդ բանն իրանն է, գնել է այս ինչ ժամանակ այս ինչ մարդուց, կամ պապինական է: Իւր սենեակում նա վերցնում էր յատակից ինչ որ տեսնում էր՝ զմուռ, թղթի կտոր, փետուր, և այդ ամենը գնում էր դրասեղանի վրայ կամ պատուհանում:

Բայց կար ժամանակ, երբ նա միայն խնայող տանտէր էր, տմուսնացած և ընտանիքի հայր. հարեւանն էլ գալիս էր նրա մօտ ճաշելու, լսելու և նրանից տնտեսութիւն և իմաստուն խնայողութիւն սովորելու: Ամեն ինչ արագ էր գնում, ամեն ինչ կատարւում էր չափւած ընթացքով: Բանում էին ջրաղացներն ու թաղիքի զործարանները, բանում էին և մահուդի զործարանները, հիւանի դազգեահը ¹⁾, մանարանները. ամեն տեղ, ամեն բանի մէջ թափանցում էր տանտիրոջ սրտոն հայեացքը, և նա աշխատաւոր սարդի նման հոգատար ու ժիրաժիր վազվզում էր իւր տնտեսական ոտաւայնի բոլոր ծայրերը: Չափազանց բուռն զգացումներ չէին արտայայտւում նրա դէմքի գծերի վրայ, բայց աչքերի մէջ լսելք էր երևում: Նրա խօսքերը ցոյց էին տալիս, որ փորձառու և աշխարհից հասկացող մարդ է, և հիւրի քէֆն էր գալիս նրան լսելիս: Սիրաշահ և քաղցրախօս տանտիրիկներ հռչակւած էր իբրեւ աղ ու հացով կին. դէմ էին գալիս երկու սիրունատես աղջիկներ, երկուսն էլ վարդի նման թարմ ու շէկ. դուրս էր վազում որդին, մի կայ-

¹⁾ Стапокъ.

տառ երեխայ և բոլորի հետ համբուրուում էր. նրա այնքան պէտքը չէր թէ հիւրը դրա համար ուրախ կը լինի թէ ոչ: Տան մէջ բոլոր լուսամուտները բաց էին. վերնատանն ապրում էր Փրանսիացի ուսուցիչը, որ փառաւոր ածելւում էր և նշանաւոր հրացանաձիգ էր. նա միշտ փայտամորիկ կամ բադ էր բերում ճաշի համար, երբեմն էլ միայն ճնճղկան ձու, և պատուիրում էր, որ իրան համար ձւածեղ պատրաստեն, որովհետեւ ամբողջ տանը այլ ևս ուրիշ ուտող չը կար: Վերնատանը կենում էր և նրա հայրենակիցը՝ երկու աղջիկների դաստիարակուհին: Ինքը տանուէրը ճաշի էր նստում թէև մի քիչ մաշւած, բայց կոկիկ սերթուկով. արմունկները կարգին էին. ոչ մի տեղ մի կարկատան չը կար: Բայց բարի տանտիկինը մեռաւ. բանալիքների և նրանց հետ միասին մանր մունր հոգսերի մի մասն անցաւ տանտիրոջը: Պիւշկինն աւելի անհանգիստ դարձաւ և, ինչպէս բոլոր այրիները, աւելի կասկածոտ և աւելի ժլատ: Մեծ դստերը, Ալէքսանդրա Ստեպանովնային նա չէր կարող ամեն բան հաւատալ, և իրաւունք էլ ունէր, որովհետեւ Ալէքսանդրա Ստեպանովնան շուտով փախաւ Աստաճ գիւղէն ու հեծելագոր գնդի շտաբս-րոտմիստրի հետ և վրազլիւս պատկեց մի տեղ՝ փայտեայ եկեղեցու մէջ, իմանալով որ հայրը չի սիրում սպաներին այն տարօրինակ նախապաշարումով, իբր թէ բոլոր զինուորականները թղթամոլ և շուայ մարդիկ են: Հայրը նրան ուղարկեց նրա յետևից իւր անէծքը, բայց հոգ չը տարաւ յետևն ընկնելու: Տունն աւելի ևս դատարկեց: Տանտիրոջ մէջ աւելի նկատելի կերպով սկսեց արտայայտւել ժլատութիւնը: Կոշտ մազերի մէջ տեղ-տեղ սպիտակին տուղ ալիքը, ժլատութեան հաւատարիմ ընկերը աւելի նպաստեց նրա զարգանալուն: Փրանսիացի ուսուցիչն արձակեց, որովհետեւ որդու ծառայութեան մտնելու ժամանակը հասել էր. մաւղամն արտաքսեց, որովհետեւ յայտնեց նրա ոչ անմեղութիւնը Ալէքսանդրա Ստեպանովնայի փախստի մէջ: Որդին ուղարկւած լինելով նահանգական քաղաք, որպէս զի պալատում, հօր կարծիքով, հիմնաւոր պաշտօնավարութիւն սովորի. դրա փոխարէն մտաւ գնդի մէջ և արգէն մտնելուց յետոյ հօրը դրեց և փող խնդրեց համազգեստի համար: Շատ բնական է, որ նա ստացաւ այն, ինչ որ հասարակ ժողովրդի մէջ ասուում է «ոսները»: Վերջապէս վերջին զուստը, որ նրա հետ մնացել էր տանը, մեռաւ. ծերու-

նին մնաց մենակ իբրև զարաւուլ, իբրև սահապան և իբրև տէր
 իւր հարստութիւններէ: Մենաւոր կեանքը առատ մնունդ էր մատա-
 կարարում ժլատութեանը, որ, ինչպէս յայտնի է, սոված գայլի է
 նման, և որքան շատ է լսւում՝ այնքան աւելի անկուշտ է դառ-
 նում: Մարդկային զգացումները, որ առանց նրան էլ նրա մէջ այն-
 քան խոր չէին, բոլոր առ բոլոր նոսրանում էին, և օր չէր անց-
 նում, որ մի բան չը կորչէր այդ մաշւած աւերակի մէջ: Հա-
 կառակի պէս հէնց այդ ժամանակ, կարծես դիտմամբ հօր կարծիքը
 զինւորականների մասին հաստատելու համար, որդին թղթախաղի
 մէջ տարւեց. նա ուղարկեց նրան սրտի խորքից իւր հայրական
 անէծքը և այլ ևս երբէք չը հետաքրքրուց իմանալու, թէ արդեօք
 նա գոցութիւն ունի՞ աշխարհում, թէ ոչ: Տարւէ տարի նրա տան
 պատուհանները փակւում էին, վերջապէս մնաց միայն երկուսը,
 որոնցից մէկը, ինչպէս արդէն ընթերցողը տեսաւ, թղթած էր:
 Տարւէ տարի աչքից կորչում էին իւր տնտեսութեան աւելի զլխա-
 ւոր մասերը, և նրա կարճատես հայեացքը պտոյտ էր գալիս թղթի
 կտորտանքի և փետուրների շուրջը, որ նա հաւաքում էր իւր սե-
 նեակում: Այլ ևս չէր զիջանում գնորդներին, որոնք գալիս էին նրա-
 նից տնտեսական արդիւնաբերութիւններ գնելու. նրանք սակարկում
 էին, սակարկում, և վերջապէս նրան բոլորովին թողին, ասելով, թէ
 նա սատանայ է, մարդ չէ: Հայն ու խոտը փռում էին, դէզերն ու
 շեղջերն իսկ և իսկ աղբ էին դառնում, թէկուզ նրանց վրայ կա-
 ղամբ տնկիր. ալիւրն ամբարներում քարացել էր, պէտք էր կտորտել.
 մահուդէնին, կտաւդէնին և ուրիշ տնային նիւթերին մաշդ վա-
 խենում էր ձեռք տալ, նոքա փոշիանում էին: Նա ինքն էլ արդէն
 մոռանում էր, թէ ինչից ինչքանն ունէր. չիշում էր միայն, թէ
 սահարանում ի՞նչ տեղ է դրած շիշը, մէջը մի ինչ որ համեմուն
 խմիչքի մնացորդ, որի վրայ ինքը նշան էր արել, որ չը լինի թէ
 մէկը զողաւուց խմէ. չիշում էր նաև, թէ որտեղ է դրած փետուրը
 կամ զմուռի կտորը: Այն ինչ կալածում եկամուտը հաւաքւում
 էր առաջւայ պէս. նոյնքան հարկ պէտք է վճարէր զիւղացին, նոյն
 չափով ընկող պարտական էր բերել ամեն մի կի՞, նոյնքան թով
 կտաւ պէտք է գործէր կտաւադործը: Այս բոլորը լցւում էր ամբար-
 ներում, բոլորը փռում ու կերւածք էր դառնում, նա ինքն էլ վերջա-

պէս դարձաւ մի տեսակ կարկառանի տեղ մարդկութեան վրայ: Ալեքսանդրա Ստեպանովնան ինչ որ մի երկու անգամ եկաւ փոքրիկ որդեակի հետ, աշխատեց որ կարողանայ մի բան ստանալ: Երևում էր, որ աստանդական կեանքը շաաբա-բոտմիտորի հետ այնպէս զրաւիչ էր, ինչպէս երևում էր հարսանիքից առաջ: Պիւշկինը այնու ամենայնիւ նրան ներեց և մինչև անգամ փոքրիկ թոռանը մի ինչ որ կոճակ տւեց հետը խաղալու, որ ընկած էր սեղանի վրայ, բայց փող ոչինչ չը տւեց: Մի ուրիշ անգամ Ալեքսանդրա Ստեպանովնան եկաւ երկու երեխաների հետ և հօրը բերեց քաղցր պակսիմաու թէյի համար և մի նոր խալաթ, որովհետեւ հօր հազինն այնպիսի մի խալաթ կար, որ մարդ վրան նայելիս ոչ միայն խղճում էր, այլ մինչև իսկ ամաչում էր: Պիւշկինը երկու թոռներին էլ փայփայեց, և նստեցնելով մէկին աջ, միւսին ձախ ծնկան վրայ, խաղացրեց ճիշդ այնպէս, կարծես ձի նստած լինէին: պակսիմաուն ու խալաթն ընդունեց, բայց աղջկան ոչինչ չը տւեց: Ալեքսանդրա Ստեպանովնան հէնց այնպէս էլ գնաց:

Ահա թէ ինչպիսի կալածատէր էր կանդնած Զիչիլովի առջևը: Պէտք է ասել, որ այսպիսի երեւոյթ շատ հազւագիւտ է ռուսական աշխարհում, որտեղ ամեն ինչ աւելի շուտով սիրում է փուսել, քան թէ կուչ դալ, և այս երեւոյթը աւելի էլ աչքի է ընկնում, որ հէնց այդտեղ կը գտնուի հարեանութեան մէջ մի կալածատէր որ քէֆ է անում, ինչպէս միայն ռուս պոմեշչիկը զխոէ բաց սրտով թունդ քէֆ անել և, ինչպէս ասում են, կեանքի հախիցն է զալիս: Առաջին անգամ անցնողը ապշած կանգ է առնում նրա բնակարանը տեսնելիս և չի իմանում թէ այդ ինչ իրաւատէր իշխան է յանկարծ լոյս ընկել մանր անցացու կալածատէրերի մէջ: Նրա սպիտակ, քարաշէն տները անթիւ ծխնելոյզներով, բեւեղերներով, շրջապատուած մի խումբ փիղեղներով, հողմացոյցներով և եկաւոր հիւրերի համար ամեն տեսակ օթեաններով, կարծես պարսոններ լինեն: Ի՞նչ ասես չունի նա. թատրոններ, խրճուղներ, ամբողջ զիշերը լուսավառուում է ճրագներով ու լապտերներով՝ վարդարւած պարտէզը, որտեղ զգրդում է երաժշտութիւնը: Նահանգի կէսը զուգւած և ուրախ զբօսնում է ծառերի տակ և այս բռնազբօսիկ լուսաւորութեան մէջ ոչ ոքի վայրենի և ահաւոր

չի թւում, երբ տերեւախիտ ծառերի միջից հանդիսաւոր կերպով դուրս է ցցւում կեղծ լուսով լուսաւորւած ճիւղը, զրկւած իւր վառ կանաչ գոյնից, իսկ վերեւում աւելի մոլորեալ և աւելի մռայլ և քսան անգամ աւելի ահաւոր է երևում այդ լոյսի միջով գիշերային երկինքը, և հեռու, բարձրումը, ծառերի մռայլ զաղաթները աւելի խոր մղւած անթափանցելի խաւարի մէջ, տերեւները շարժելով, սրբողում են ներքեւից իրանց բները լուսաւորող այս կեղծ ոսկու փայլի վրայ:

Մի քանի րոպէ արդէն կանգնած էր Պլիւշկինը առանց մի բառ ասելու, իսկ Չիչիկովը, թէ տանտիրոջ տեսքից և թէ սենեակում եղած բոլոր բաներից զրաււած, չը կարողացաւ խօսք բաց անել:

Յրկար նա չը կարողացաւ գտնել, թէ ի՞նչ խօսքերով բացատրէ իւր այցելութեան պատճառը: Հէնց այն է ուզում էր այս միտքն յայտնել, թէ լսելով նրա առաքինութեան և նրա հոգու հազազիւտ յատկութիւնների մասին, պարտք է համարել անձամբ մատուցանել իւր յարգանքների հաւաստիքը, բայց, կանգ առաւ, և զգաց, որ այդ չափազանց է: Նորից մի կողմնակի ակնարկ ձգեց սենեակում եղած բոլոր իրերի վրայ և զգաց, որ առաքինութիւն և հոգեկան հազազիւտ յատկութիւններ խօսքերը շատ յաջող կերպով կարելի է փոխարինել անտեսութիւն և կարգ ու կանոն խօսքերով, ուստի ճառն այսպէս ձեւափոխելով ասաց, թէ լսելով նրա անտեսութեան և կալաճների հաղադիւտ կառավարութեան մասին, պարտականութիւն է համարել նրա հետ ծանօթանալ և անձամբ մատուցանել իւր յարգանքների հաւաստիքը: Ի հարկէ, կարելի էր ուրիշ, աւելի լաւ պատրասկ բերել, բայց այդ ժամանակ մտքին ուրիշ ոչինչ չեկաւ:

Այս խօսքի վրայ Պլիւշկինը շրթունքներով մի բան մրմնաց, որովհետեւ ասում չունէր. — թէ ի՞նչ՝ իսկապէս յայտնի չէ, բայց հաւանօրէն միտքն այս էր՝ «գրողը տանի քեզ էլ, քո յարգանքն էլ»:

Բայց քանի որ մեր մէջ հիւրասիրութիւնն այնքան ընդունւած է, որ կծծին չի կարող նրա օրէնքներից դուրս գալ, ուստի նա խկոյն աւելացրեց քիչ աւելի որոշ. — խոնարհաբար խնդրում եմ նստէք: Ես վաղուց է հիւրեր չեմ տեսնում, ասաց նա, — և, խոստովանանք լինի, նրանց մէջ օգուտ քիչ եմ տեսնում: Ամենաանվայել սովորու-

Թիւն են զցել. իրար մօտ հիւր են գնում, իսկ անտեսութիւնը երեսի վրայ թողնում... արի ու նրանց ձիերին էլ խոտ տուր: Նա վաղուց արդէն ճաշել եմ, իսկ իմ խոհանոցը շատ ցած է, անսխտան, ծըխնեղոյցն էլ բոլորովին քանդուել է՝ վառեա՛ վայ թէ հրդեհ ընկնի:

«Այ քեզ օյին», մտածեց ինքն իրան Զիշկովը. — «լաւ որ Սաբակեիչի մօտ մի հատ թանրլիթ¹⁾ ու մի կտոր ոչխարի կող կերայ»:

— Թարսի պէս ամբողջ կալածում մի դաստա խոտ էլ չի ճարւում, շարունակեց Պլիւշկինը: Նւ ճշմարիտ, ի՞նչպէս յետ զցես. մի փոքրիկ կտոր հող է, զիւղացին՝ ծոյլ, աշխատել չի սիրում, հէնց մտածում է, թէ ոնց անէ, որ զինետուն ընկնի... Մէկ էլ տեսար ծերութեանս օրերում սկսեցի ողորմութիւն անել:

— Բայց ես լսել եմ, համեստ կերպով նկատեց Զիշկովը, որ դուք հազար հոգուց աւելի ունիք:

— Այդ ո՞վ ասաց: Մի լաւ թ. քէիք ասողի երեսին: Նա հանաքչի մարդ է եղել, երևի ուզեցել է ձեզ կատակ անել: Բան են ասում — հազար հոգի. հապա մի գնա համարիր, ոչինչ էլ չես զանիլ: Այս վերջին երեք տարում անիծւած տենդից զիտես ինչքան զիւղացի մեռաւ:

— Ի՞նչ էք ասում, շատ մեռան, բացականչեց Զիշկովը ցաւակցաբար:

— Այո՛, շատ շատ:

— Խնդրեմ ասէք՝ քանի հոգի կը լինէին:

— Ութսուն հոգի:

— Չէ:

— Խում չեմ խաբում, եղբայր:

— Խնդրեմ ասէք, կարծեմ այդքան հոգի դուք հաշւում էք վերջին թւահամարից սկսած:

— Այդպէս որ լինէր՝ էլի փառք էր, ասաց Պլիւշկինը. — այն ժամանակւանից եթէ հաշւենք՝ հարիւր քսան էլ կը լինի:

— Դրո՞ւստ, ամբողջ հարիւր քսան, բացականչեց Զիշկովը և մինչև անգամ զարմանքից բերանը փոքր ինչ բաց արեց:

— Այս ծերութեան հասակիս խոմ սուտ խօսելու չեմ. եթե ան...

¹⁾ Вотрушка.

սուհն տարիս մօտենում է, ասաց Պլիւշկինը: Նա, երևում էր, վիրաւորւեց այսպիսի համարեա ուրախ բացականչութիւնից: Ձիւղկովը նկատեց, որ արդարեւ անվայել է այդպիսի անկարեկցութիւն դէպի ուրիշիցաւը, ուստի հէնց խփոյն հառաչեց և ասաց, թէ ի սրտէցաւակցում է:

— Դէ ասի ցաւակցութիւնից զբաւանդի ի՞նչ օգուտ, ասաց Պլիւշկինը: Այ, այստեղ իմ կողքին կենում է մի կապիտան. սատանան գիտէ իրօնդից լուս ընկաւ. ասում է ազգականն է, «քեռի ջան, քեռի», ձեռս էլ է պաշում. բայց որ սկսում է ցաւակցել, այնպիսի մի վայնասուն է հանում, թէկուզ ականջներդ վաւիլր: Երեսը կաս կարմիր, երեւի սարսափելի շատ է խմում: Երևում է սպաջ ժամանակը փողերը վատնել է, կամ թատրոնի ղերասանուհին է կորզել, հիմա էլ դալիս ցաւակցում է:

Ձիւղկովն աշխատեց բացատրել, որ իւր ցաւակցութիւնը բոլորովին նման չէ կապիտանի ցաւակցութեանը, որ ինքը սէ միայն լոկ խօսքով, այլ և զործով պատրաստ է ապացուցանելու, և հէնց խփոյն, առանց դէս ու դէն ընկնելու, պատրաստականութիւն յայտնեց իւր վրայ առնելու այդպիսի զգեստդ պատահարներով մեռած բոլոր դիւղացիների փոխարէն հարկ տալու պարտականութիւնը: Այս առաջարկութիւնը, երևում էր, բոլորովին ապշեցրեց Պլիւշկինին. նա աչքերը չռած երկար նայում էր նրան և վերջապէս հարցրեց. — Դուք, բարեկամ, զինւորական ծառայութեան մէջ խոմ չէք ծառայել:

— Ո՛չ, պատասխանեց Ձիւղկովը, բաւական նենգամիտ կերպով.

— Վարել եմ քաղաքացիական պաշտօն:

— Քաղաքացիական, կրկնեց Պլիւշկինը և սկսեց շրթոյնները ծամ-ծըմել, կարծես թէ մի բան էր ուտում. բայց ի՞նչպէս. չէ որ դա ձեզ փնաս է:

— Ձեր բաւականութեան համար պատրաստ եմ փնաս էլ կրելու:

— Ա՛խ, բարեկամ, ան իմ բարերար, բացականչեց Պլիւշկինը, ուրախութիւնից չը նկատելով, որ շատ անձոռնի կերպով քթից կախ էր ընկել բռնութիւն թանձր սուրճի նման, և խաղաթի փեշերը յետ դնալով երևան էին հանում շորերը, սէ բոլորովին վայել նայելու համար. — Այ, միթիթարեցիք ծերուկիս. ան, Աստուծո՛ւ իմ, ան, Աստուծո՛ւ իմ... Պլիւշկինն այլ ևս չը կարողացաւ խօսել: Բայց մի

վայրկեան շանցած, այս ուրախութիւնը, ինչպէս մի ականթարթում արտայայտուել էր նրա փայտեայ երեսի վրայ, այնպէս էլ մի ականթարթում անցաւ, կարծես իսկի չէր էլ եղել, և նրա դէմքը դարձեալ ընդունեց բաղձահոգ արտայայտութիւն: Նա մինչև անգամ թաշկինակով քիթը սրբեց, թաշկինակը փաթաթեց մի կծիկ արեց և սկսեց տանել բերել վերին շրթունքի վրայ:

— Ի՞նչպէս ուրեմն, թոյլ տւէք հարցնել, խնդրեմ չը բարկանաք. դուք յանձն էք առնում ամեն տարի նրանց փոխանակ հարկ վճարել. իսկ փողերն ի՞նչ կը յանձնէք թէ դանձարանին:

— Ա՛յ, մենք ինչպէս կ'անենք. նրանց համար վաճառագիր կը կազմենք, իբր թէ նրանք կենդանի են և իբր թէ դուք նրանց ծախում էք ինձ:

— Հա՛, վաճառագիր... ասաց Պլիւշկինը, մոգի մէջ ընկաւ և սկսեց շրթունքները ծամծմել. ակըր վաճառագիր, վաճառագիրն էլի ծախս կուզի: Մաւայոգներն էլ այնպէս անխիղճ են որ: Առաջւայ ժամանակը լինէր, յիսուն կոպէկ սև փող կը տայիր, մի տողակ էլ ակըր կ'ուղարկէիր, բանըդ գլուխ կը գար. իսկ հիմա մի ամբողջ բեռ կորկոտ-ձաւար ուղարկիր, դեռ մի կարմիր թուղթ էլ հետը. այսպէս էլ արծաթսիրութիւն: Ես չեմ իմանում, թէ ի՞նչպէս ուրիշ ոչ ոք սրա վրայ ուշադրութիւն չի դարձնում: Գոնէ նրանց մի փրկարար խօսք կասէին: Զէ՛ որ փրկարար խօսքն էլ մեծ բան է: Ո՛վ ինչ ուզում է, թող ասէ, փրկարար խօսքին ոչ ոք չի կարող դէմ կենալ:

«Ասենք դու դէմ կը կենաս», ինքն իրան մոտձեց Զիչկովը, և խկոյն ասաց, որ նրան յարգելուց ինքը պատրաստ է մինչև անգամ վաճառագրի ծախսերն էլ իւր վրայ առնելու:

Լսելով, որ մինչև անգամ վաճառագրի ծախսերն էլ իւր վրայ է առնում, Պլիւշկինը եզրակացրեց, թէ հիւրը կատարեալ չիմար պէտք է լինի և միայն ձևացնում է թէ քաղաքացիական պաշտօն է վարել. բայց հաւանական է, որ սպայ է եղել և քաշ է եկել դերասանուհիների յետևից: Սակայն և այնպէս նա չը կարողացաւ ուրախութիւնը թաքցնել և ամեն տեսակ մխիթարութիւն մաղթեց ոչ միայն նրան, այլ մինչև իսկ նրա զաւակներին, առանց հարցնելու զաւակ ունի թէ ոչ: Յետոյ մօտեցաւ պատուհանին, մասունքով ապակին թխկթխկացրեց և ձայն տուց. «Է՛յ, Պրոշկա»: Մէ

րուպէից յետոյ լաւեց, որ մէկը շտապ շտապ ներս վազեց նախասենեակը. երկար աջնտեղ քաքսւում, կօշիկներով թխկթխկացնում էր. վերջապէս դուռը բացւեց և ներս մտաւ Պրոշկան, մի տասներեք տարեկան տղայ, հագին աջնալիսի մեծ կօշիկներ, որ քայլելիս քիչ էր մնում ոտքերը միջից դուրս գալին: Թէ ինչու Պրոշկան այդպիսի մեծ կօշիկներ էր հագել, կարելի է հէնց իսկոյն իմանալ: Պլիւշկինի բոլոր ծառաների համար, ինչքան որ տանը կային, մի զոյգ կօշիկ կար միայն, որ միշտ պէտք է մնար նախասենեակում: Ով որ կանչւում էր աղայի սենեակը, սովորաբար ամբողջ բակը բուրդի էր չափում, բաց մոնեկով նախասենեակ, կօշիկներն հագնում էր և այնպէս վաշելուչ կերպով մոնում սենեակ: Սենեակից դուրս գալիս կօշիկները դարձեալ թողնում էր նախասենեակում և դարձեալ գնում ոտաբոսիկ: Եթէ մէկը աշնան ժամանակ պատուհանից նայէր, մանաւանդ երբ առաստներն սկսում է քիչ քիչ եղեամն դնել, կը տեսնէր, որ բոլոր ծառաները այնպէս են վեր ցատկոտում, որ թատրոններում ամենալաւ պարողն իսկ դժւար թէ կարողանայ նրանց պէս թռիչքներ անել:

— Հապա մի սրա սթաթին մտիկ տւէք, ասաց Պլիւշկինը Զիլիովին, մատով Պրոշկայի երեսը ցոյց տալով. — փայտի պէս խոմ յիմար է. բաց փորձի համար մի բան դրէք, մի ակնթարթում կը թռցնէ: — Ասա ինչու եկար, յիմար, ինչու: — Այտեղ նա մի փոքր լռեց, որին Պրոշկան պատասխանեց նոյնպէս լռութեամբ: — Սամովարը դցիր, լսում ես: Այս բանալին էլ առ տուր Մաւրային, թող գնաց մառանը, այնտեղ դարակում քաղցր պաքսիմատ կայ, Ալէքսանդրա Ստեպանովնայի բերածը. — թող թէյի հետ բերեն... Սպասիր, մեր ես գնում, աւանակ, ան դու աւանակ... Ոտքերիդ մէջ սատանայ է մտել ինչ է... Դեռ մի լսիր: Կարելի է պաքսիմատը երեսից փշացած լինի. թող զանախով քերէ. փշրանքը դէն չածէ, այլ տանի հաւանոցը: Տես անց, դու մառանը չը մոնես, եթէ ոչ գիտես քեզ ինչ կանեմ. ցախաւելով կը ծեծեմ, որ համով լինի. հիմա խոմ ակտրժակդ լաւ է՝ որ աւելի լաւ լինի: Հասար մէկ փորձիր մառան մտնել. իսկ ես այդ ժամանակ պատուհանից կը նայեմ: — Դրանց ոչինչ էի կարելի հաստատել, շարունակեց նա, զստնալով Զիլիովին, երբ արդէն Պրոշկան քաշեց դնաց լուր

կօշիկներով միասին: Սրանից յետոյ նա սկսեց Զիշիկովի վրայ էլ կասկածանքով նայել: Այսպիսի արտասովոր մեծահոգութիւնը սկսեց նրան անհաւատալի թւալ, և նա ինքն իրան մտածեց. «բայց սա-տանան զիտէ, կարելի է հէնց մի պարծենկոտ մարդ է, ինչպէս այդ բոլոր զեղիս ու շռայլ մարդիկ. ստեր կը փչի որպէս զի խօսի, թէյ խմի, յետոյ կը վերկենայ ու կերթայ»: Ուստի, նախազգուշու-թեան համար, բացի դրանից կամենալով նրան մի քիչ փորձել, ասաց, որ վստ չէր լինիլ վաճառադիրը շուտով կազմելի, որով-հետեւ մարդու վրայ յոյս դնել չի կարելի, այսօր կայ, էգուց Աստուած զիտէ:

Զիշիկովը պատրաստականութիւն յայտնեց հէնց այդ րոպէին կազմելու և պահանջեց միայն բոլոր զիւղացիների ցուցակը:

Այս բանը հանգստացրեց Պլիշկինին: Նրեում էր, որ նա մտա-ծում էր մի բան անել, և արդարեւ վեր առաւ բանալիները, մօտե-ցաւ պահարանին և, մի փեղկը բանալով, երկար խառնիտեց բա-ժակներն ու ամանները և, վերջապէս, ասաց. — Տես է, չես էլ Կոնստ. հիանալի լիքէօր ունէի, եթէ միայն չեն խմել. բոլորը դո-ղեր են: Ահա, այս չէ՞ արդեօք: — Զիշիկովը տեսաւ նրա ձեռքին մի փոքր շիշ, ամբողջապէս փոշու մէջ կորած, ինչպէս ֆուֆայկայի մէջ: — Ղեռ ողորմած հողի կինս է պատրաստել, շարունակեց Պլիշկի-նը: — Անպիտան կլիշնիցան քիչ է մնացել նրան դէն զցի, մինչև ան-դամ բերանն էլ չի խցել. անզգամ: Ճանձ, մանձ, ինչ կեղտոտութիւն ասես լցւել էր մէջը. բայց ես աղբը դէն ածեցի, և հիմա, տես, ինչպէս մաքուր է: Ձեզ համար մի ըիմկա ածեմ:

Բայց Զիշիկովն աշխատեց հրաժարուել այդպիսի լիքէօրից, ասե-լով, որ ինքը արդէն համ կերել է, համ խմել:

— Արդէն կերել էք ու խմե՛լ, ասաց Պլիշկինը: Դէ ի հարկէ, լաւ հասարակութեան մարդը որտեղ ասես կը ճանաչւի. նա առանց ուտելու էլ կուշտ է: Ուրիշ բան են այս անպիտան գողերը. նրանց ինչքան ուզում ես կերակրել... Այ, հէնց կապիտանը. մէկ էլ տե-սար, եկաւ. «Քեռի ջան, ասում է, մի բան տէք ուտեմ: Իսկ ես նրան նոյնքան քեռի եմ, որքան նա ինձ պապ: Նրեի տանը ուտե-լու ոչինչ չունի, դրա համար էլ ամեն տեղ թրեւ է զալիս: — Հն, ձեզ հարկաւոր է այդ բոլոր ձրիակերներին ցուցակը: Ո՛նց չէ. ես

գիտէի և նրանց, բոլորի անունները գրեցի առանձին թղթի վրայ, որ առաջիկայ թւահամարի ժամանակ բոլորն էլ ջնջեմ: Պլիւշկինը ակնոցներն աչքը դրեց և սկսեց թղթերը քրքրել: Տեսակ տեսակ կապոցներ բաց անելիս նա մեծարեց հիւրին այնպիսի առատ փոշիով, որ սա փռչտաց: Վերջապէս դուրս հանեց մի թղթի կտոր, ամբողջապէս գրոտած: Նա ծածկւած էր մ'ժեղների նման մանր, խիտ խիտ գրած գիւղացիների անուններով. այնտեղ ո՞վ ասես կար. էլ Պարամանով, էլ Պիմենով, էլ Պանտելէյմնով, մինչև անգամ երևում էր մի ինչ որ Գրիգոր Հասիր — Չհասնեսեան: Բոլորը հարիւր քսանից աւել կը լինէին: Այսպիսի մեծ թիւ տեսնելով Չիլիկովը ժպտաց: Նա թուղթը գրպանը դրեց և յայտնեց Պլիւշկինին, թէ վաճառագիր կազմելու համար նրան հարկաւոր կը լինի զնալ քաղաք:

— Քաղաք: Բայց ի՞նչպէս... հապա տո՛ւնն ում թողնեմ. իմ մարդիկ զիմ գողեր են, մի օրում այնպէս կը պլոկեն, որ մի մեկ էլ չեն թողնիլ կաֆտան կախելու համար:

— Իսկի ծանօթ մարդ չունիք:

— Ախր ի՞նչ ծանօթ: Իմ ծանօթները բոլորն էլ մեռել են, կամ ծանօթութիւնը կորել... Հնա, լաւ միտս ընկաւ. ի՞նչպէս չունիմ, ունիմ, բացականչեց նա: Ինքը նախագահը ծանօթ է. առաջւայ տարիները մինչև անգամ տունս էլ էր գալիս: Ի՞նչպէս ծանօթ չէ. մի ամանից էինք ուտում. միասին էինք ցանկապատերից մազլցում: Ի՞նչպէս ծանօթ չէ, այն էլ այնպէս ծանօթ... Ասում ես նրան գրեմ:

— Ի հարկէ, հէնց նրան:

— Ի՞նչպէս չէ. այնպէս ծանօթ է որ, ուսումնարանում լաւ ընկեր էինք: Եւ այդ փայտեաց երեսի վրայ յանկարծ անցաւ մի ջերմ ճառագայթ, արտայայտեց ո՛չ թէ զգացում, այլ զգացման մի աղօտ արտափայլում, մի երևոյթ, նման այն տեսարանին, երբ անսպասելի կերպով ջրի երեսն է դուրս գալիս խեղդող մարդը, և փո՛ւմ խռնւած ամբոխի մէջ թնդում է ուրախութեան ազաղակ: Բայց ուրախացած եղբայրներն ու քոյրերը ի գո՛ւր փիլից պարաններ են գցում և սպասում, թէ չի երևալ արդեօք կռնակը կամ կռկուց դադրած թևերը: Նա վերջին անգամ երևաց: Ամեն ինչ լուռ է,

և զրանից յետոյ աւելի ահաւոր և աւելի ամայի է դառնում լռին տարերքի հանդարտած մակերևոյթը: Այդպէս էլ Պլիւշկինի զէմքը, յանկարծակի արտափայլած զգացումից յետոյ աւելի անզգայ և աւելի գարշելի դարձաւ:

— Սեղանի վրայ մի քառորդ թերթ մաքուր թուղթ կար դրած, ասաց նա, հիմա չը գիտեմ ո՛ւր է կորել: Իմ ծառաներն այսպիսի անպիտան մարդիկ են: Այստեղ նա սկսեց որոնել սեղանի տակը, սեղանի վրայ, ամեն տեղ քրքրեց և, վերջապէս, գոռաց. «Մաւրա, ա՛յ Մաւրա»: Նրա ձայնին ներս եկաւ մի կին, ձեռքին մի աման, որի վրայ դրած էր ընթերցողին արդէն ծանօթ պաքսիմաօրը, և նրանց մէջ տեղի ունեցաւ այսպիսի խօսակցութիւն:

— Ի՛նչ ես արել թուղթը, զո՞ղ աւազակ:

— Աստուած վկայ, աղա՛, չեմ տեսել. մի փոքր կտոր կար միայն, նրանով էլ դուք բարեհաճեցիք ընկնել ծածկել:

— Իսկ ես, աչքերիցդ տեսնում եմ, որ թուցրել ես:

— Ախր ինչո՞ւ պէտք է թուցնէի, իմ ինչի՛ն է պէտք. ես գիր գրել չեմ իմանում:

— Սուտ ես ասում. տարել ժամկոչի տղին ես տւել. նա խոմ խաղմըղում է, դրա համար էլ տարել նրան ես տւել:

— Ժամկոչի տղան եթէ ուզենայ, չի կարող իրան համար թուղթ ձարել: Ձեր մի կտորին խոմ չի մնացել:

— Լաւ, լաւ, սպասիր, ահեղ դատաստանին դրա համար սատանաները քեզ երկաթէ շամփուրներով կը դաղեն. ա՛յ, կը տեսնես, թէ ո՞նց կը դաղեն:

— Ինչո՞ւ պէտք է դաղեն, երբ որ թղթին ձեռք չեմ տւել. էհ, կինարմատ եմ, կարելի է ուրիշ յանցանք արած լինեմ, բայց ոչոք չի կարող երեսովս տալ, թէ գողութիւն եմ արել:

— Սպասիր, սատանաները կը դաղեն ու կ'ասեն. «տեղն է քեզ, լիբը անզգամ. աղիդ որ խաբում էիր, լմա էր: Հէնց տաք տաք շամփուրներով կը դաղեն».

— Իսկ ես կ'ասեմ, «ղուր էք դաղում, Աստուած վկայ ձեռք չեմ տւել»... Ա՛յ հէնց սեղանի վրայ է ընկած: Ամեն անգամ զուր տեղը նախատում էք:

Պլիւշկինը, ճիշտ որ, տեսաւ քառորդ թերթը և մի բոսկէ

Վանդ առաւ, շրթունքները ծամծմեց և ասաց: Լաւ լաւ, էլ ինչ ես այդքան չարանում: Ինչ բարկացոտն ես: Մի խօսք ասում ես թէ չէ, նա տասն է պատասխանում: Գնա ճրագ բեր, նամակը կնքում: Ղեռ կնց, ճրագու մոմ՝ չը բերես. ճրագուն հալւող բան է. կը վառի, կը պրծնի և միայն վնաս կը լինի. աւելի լաւ է կպցնելիք ¹⁾ բերես:

Մաւրան դուրս գնաց, իսկ Պլիշկինը նստեց բազկաթոռի վրայ, գրիչը ձեռքն առաւ, թղթի կտորը երկար շրջաշրջեց այս ու այն կողմ, մտածում էր, թէ չի կարելի արդեօք կէս անել: Բայց, վերջապէս, համոզւեց որ ոչ մի կերպ չի կարելի, գրիչը թաթախեց թանաքամանի մէջ, որտեղ մի ինչ որ բորբոսնած հեղանիւթ կար, տակն էլ ահագին քանակութեամբ ճանձեր, և սկսեց գրել. այնպիսի տառեր էր շարում, որ նման էին երաժշտական ձայնանիշների, բոպէ առ բոպէ ձեռքի ընթացքը բռնում էր, որ ուսուստում էր ամբողջ թղթի վրայ, խնայողաբար տողը տողին էր կպցնում և ափսոսանքով մտածում էր, որ Ղեռ շատ տեղ էլ բաց է մնում:

Նւ այս աստիճան ոչնչութեան, մանրակրկտութեան, զարշնչութեան կարողացել է հասնել մարդը, այսպէս կարողացել է փոխել: Նւ մի՞թէ սա նման է ճշմարտութեան. ամեն ինչ նման է ճշմարտութեան. ամեն ինչ կարող է պատահել մարդուն: Այսօր այ կրակոտ երիտասարդը զարհուրած յետ կը փախէր, եթէ նրան ցոյց տային իւր իսկ պատկերը ծերութեան հասակում:

Հաւաքեցէք, տարէք ձեզ հետ երիտասարդական փափուկ հասակն անցնելիս և դաժան, խստասիրտ առնական հասակը թեւակոխելիս, հաւաքեցէք, տարէք ձեզ հետ բոլոր մարդկային զգացումները, մի՞ թողնէք ճանապարհի վրայ, յետոյ չէք կարող վերցնել: Սպանալի և սոսկալի է մեզ սպասող ծերութիւնը և ոչինչ յետ չի տալիս: Գերեզմանը նրանից աւելի գլթոտ է. զերեզմանի վրայ գրւում է. «Այստեղ մնալ է թաղւած», բայց ոչինչ չես կարող կարդալ տմարդի ծերութեան սառն, անզգայ դէմքի վրայ:

— Իսկ ձեր բարեկամներից այնպիսի մէկին չէք ճանաչում, ասաց Պլիշկինը, նամակը ծալելով, — որին հարկաւոր լինեն փախուստական հողիներ:

¹⁾ Лущина.

— Ուրեմն փախստականներ էլ ունիք, արագութեամբ հարցրեց Չիչիկովը սթափւելով:

— Բանն այն է, որ կան. փեսաս տեղեկութիւններ հաւաքեց. ասում է իբր թէ հեռքերն էլ կորել են: Բայց ինչքան էլ լինի, նա զինուորական մարդ է. խթանները չխկնկացնելու վարպետ է, իսկ որ դատարաններում գործ տեսնի...

— Իսկ թույլ ինչքան կը լինին:

— Եօթանասունի չափ դուրս կը դաց:

— Չէ:

— Ասուած վկայ ճիշդ եմ ասում, տարի չի լինում, որ իմ մարդկանցից փախչող չը լինի: Սարսափելի որկրամոլ մարդիկ են. անգործութիւնից սովորութիւն են դարձրել ուտելով արաքւել. իսկ ես դեռ ինքս ոչինչ չունիմ ուտելու... Նրանց համար ինչ էլ որ տային, կառնէի: Խնդրեմ խորհուրդ տաք ձեր բարեկամին. եթէ նրանցից միայն տասն հոգի էլ դռնւի, էլի լաւ շահ կունենայ: Ախր մի հոգին հիմա հինգ հարիւր ուտելու գին ունի:

«Ձէ, բարեկամիս իսկի ականջն էլ չեմ զցիլ, ասաց ինքն իրան Չիչիկովը և յետոյ բացատրեց, որ այդպիսի բարեկամ երբեք չի դռնւիլ, որ այդ գործի համար միմիայն ծախսերն աւելի շատ կը նստեն, որովհետեւ մարդ հազիւ թէ կարողանայ եախէն դատարաններից ազատել ու հեռու փախչել. իսկ եթէ նա արդարեւ այնքան նեղութեան մէջ է, ինքը, կարեկցութիւնից շարժւած, պատրաստ է տալու... բայց այդ այնպիսի մի չնչին բան է, որի մասին չարժէ էլ խօսել:

— Իսկ դուք ինչքան կը տայիք, հարցրեց Պլիւշկինը և ինքը ջհուտացաւ. նրա ձեռքերը սնդիկի նման զոզոդացին:

— Ես կը տայի ամեն մի հոգուն քսան և հինգական կոպէկ:

— Եւ ինչպէս, կանխիկ փողով էք առնում:

— Այո, փողերը հէնց այժմ:

— Բայց, սիրելի բարեկամ, իմ աղքատութեան համար գոնէ քառասնական կոպէկ էլ է տւէք:

— Մեծայնորդ տէր, ասաց Չիչիկովը, քառասնական կոպէկից ինչ կը լինի. հինգ հարիւրական ուղբի էլ կը վճարէի, մեծաւ ուրախութեամբ կը վճարէի, քանի որ ձեզպէս յարգելի, բարի ծերունին

նեղութեան մէջ է իւր սեփական բարեարտութեան պատճառով:

—Աստուծ վկայ՝ այդպէս է, Աստուծ վկայ՝ ճիշդ է, ասաց Պլիւշկինը գլուխը քաշ զցելով և տխուր կերպով շարժելով. — բոլորը բարեարտութիւնից:

—Ա՛յ, տեսնում էք, իսկոյն հասկացայ ձեր բնաւորութիւնը: Ինչո՞ւ պէտք է ամեն մի հոգուն հինգ հարիւր ուսուլի չը տայի. բաց... կարողութիւն չունիմ. համեցէք, պատրաստ եմ հինգ-հինգ կոպէկ աւելացնելու, որ այդպիսով ամեն մի հոգին եւեսուն կոպէկ նստի:

—Լա՛ւ, հոգիս, ձեր կա՛քն է, զո՞նէ երկ-երկու կոպէկ էլ վրայ եկէք:

—Երկ-երկու կոպէկ էլ վրայ կը գամ, համեցէք: Փանի հոգի են. կարծեմ՝ ասացիք եօթանասուն:

—Ո՛չ, բոլորը միասին եօթանասուն և ութ հոգի կը լինի:

—Եօթանասուն և ութ, եօթանասուն և ութ, ամեն մի հոգին երեսուն կոպէկից՝ այդ քեզ... Այստեղ մեր հերոսը մի րոպէ, ո՛չ աւելի, մտածեց և մէկէն ասաց. — Ընդամենը կը լինի քսան և չորս ուսուլի իննսուն և վեց կոպէկ: Նա թւարանութեան մէջ շատ վարժ էր: Հէնց իսկոյն նա ստիպեց Պլիւշկինին, որ ստացականը գրէ և տւեց նրան փողերը, որը առնելով երկու ձեռքերի մէջ, տարաւ դրամարկղը դնելու այնպիսի զգուշութեամբ, որ կարծես թէ որ և է հեղանիւթ էր տանում, և ամեն րոպէ վախե՛նում էր, որ չը լինի թէ չփշփայու թափի: Դրամարկղին մօտենալով, նա դարձեալ մի անգամ անողեց փողերը և զրեց, նոյնպէս չափազանց զգուշութեամբ, դարակներից մէկի մէջ, որտեղ հաւանօրէն նրանց վիճակած էր թաղած մնալ այնքան ժամանակ, մինչև որ տէր-Կարպը և տէր-Պոլիկարպը, նրա գիւղի երկու քահանաները, նրան թաղէին, յանպատում ուրախութիւն դստերը և փեսային, գուցէ և կապիտանին, որ իրան արձանագրել էր նրա ազգական: Փողերը թաղցնելուց յետոյ Պլիւշկինը նստեց թիկնաթոռի վրայ և, երևում էր, այլ ևս նիւթ չէր գտնում խօսելու:

—Ի՛նչ, զուք արդէն պատրաստուում էք գնալո՞ւ, ասաց նա, նկատելով, որ Զիւլիկովը մի փոքր շարժում արեց միմիայն նրա համար, որ զրպանից թաշկինակը հանէ:

Այս հարցը Զիւլիկովին յիշեցրեց, որ արդանրեւ չարժէր այլ ևս

ուշանալ:—Այո, ժամանակ է գնալու, ասաց նա գլխարկը վերցնելով:
—Իսկ թէյը՞:

—Ո՛չ, աւելի լաւ է թէյը մնայ երբ և իցէ մի ուրիշ ժամանակ:

—Ի՛նչպէս, հապա սամավար պատուիրեցի: Ես, խոստովանք լինի, թէյի հետ այնքան զլուխ չունիմ: Թանգ խմիչք է, մէկ էլ որ շաքարի զինը շատ է բարձրացել, կրակ է դառել: Պրոշկա, սամավար հարկաւոր չէ: Պաքսիմատը տար Մաւրաջին տուր, լսում ես. թող էլի առաջւայ տեղը դնէ. կամ թէ ոչ, ոչ, տո՛ւր ինձ այստեղ, յետոյ ես ինքս կը տանեմ:—Գնաք բարով, սիրելիս, Աստուծո՛ւ օրհնութիւնը ձեզ վրայ լինի: Իսկ նամակը կը տաք նախագահին, թող կարդայ. նա իմ վաղեմի ծանօթս է: Ի՛նչպէս չէ. նրա հետ մի ամանից էինք ուտում:

Այս խօսքից յետոյ այդ այլանդակ երևոյթը, այդ կծկած ծերուկը նրան բակի միջով ճանապարհ դրեց և ապա հրամայեց, որ հէնց իսկոյն դարբազը փակեն. յետոյ ման եկաւ մառանները, որ տեսնի, թէ իրանց տեղումն են արդեօք պահպանները, որոնք կանգնում էին բոլոր անկիւններում և փայտէ թխակները խփում դատարկ տակառներին, փոխանակ չուգունէ տախտակի: Ապա մտաւ խոհանոցը, որտեղ այն պատուակով, որ իբր տեսնի, թէ ծառաները լաւ են կերակրւում թէ ոչ, ինքը մի կուշտ շէի ու կաշա կերաւ և բոլորին մէկ-մէկ հայհոյելով գողութեան և վատ վարք ու բարքի համար, վերադարձաւ իւր սենեակը: Մենակ մնալով, նա մինչև անդամ մտածեց, թէ ի՛նչպէս շնորհակալ լինի հիւրից այսպիսի արդարեւ անօրինակ մեծահոգութեան համար: «Ես նրան կընծայեմ», մտածեց նա ինքն իրան, «ծոցի ժամացոյցս. լաւ ժամացոյց է, արծաթէ, և ոչ թէ պղնձէ կամ բրոնզէ: Մի քիչ փչացել է, բայց նա իրան համար կարկատել կը տայ. նա դեռ ջահիլ մարդ է. նրան հարկաւոր է ծոցի ժամացոյց, որ նրանով իւր հարսնացուն դուր գայ»: «Ամ թէ, ոչ, աւելացրեց նա փոքր ինչ միտք անելուց յետոյ. աւելի լաւ է մահւանիցս յետոյ կտակով իրան թողնեմ, որ անունս յիշէ»:

Ե Ր Ա Ջ

ԼԵՈՒՆՅՈՒ

Լըռին զիշերով անեղբր դաշտում
Ես ընկած էի վիրաւոր կրծքով.
Մահու սրաղովթիւնն մարմնիս էր տիրում,
Ճակատս ոռոգւած երկնային ցօղով:

Ես ընկած էի՝ միակ շնչաւոր
Քիւրաւոր մարդկանց զիւրի շարքում...
Վըճիտ էր երկինքն աստղազարդ, անդորր,
Դիւթական դէմքով լուսինն էր փայլում:

Եւ յիշում էի այն ահեղ մարտը,
Երբ փողի ձայնից մարդկան փրկութեան
Ժողովուրդների լեզէօնները
Ապստամբել էին ընդդէմ շարութեան:

Անարդար կեանքի հնացած ապարան
Խիստ դըղրդիւնով քանդուում էր, գլորւում,
Մինչ տանջւած սորկի ձայնը յաղթական
Մարդկութեանն մի նոր կեանք էր աւետում:

Ուր էք, ընկերներ... հրաժեշտ ձեզ վերջին...
Մնացած ոյժերըս իմ ժողովելով,
Ես ինքըս ըսուեմ՝ զիւրի միջին
Ազսեցի թափառել զաղանի տառապանով:

Փայլում էր լուսինն և լուսաւորում
Բիւր ընկածների պաղած զիականեր...
Ահա եղբայրքս, ընկերս եմ տեսնում...
Բոլորն են եղբայր, բոլորն են ընկեր...

Դողաց մարմինըս, ես ընկաջ կրկին...
Յանկարծ հեռւից իմ հասան ականջին
Թմբկի ու փողի յաղթական ձայներ,
Ոգեշունչ երգեր, ուրախ գոչիւններ:

Դա՛ մի թափոր էր — տօնը յաղթութեան
Արիւնով փրկւած մարդկութեան,
Մեծ տօնը կեանքի մի նոր ու արդար —
Ամենքը՝ ընկեր, ամենքը՝ եղբայր:

Եւ ահա կարծես իջան երկնքից
Տաւիղի ձայներ հնչին հոսանքով,
Նոյնպէս ներդաշնակ, նոյնպէս սիրալից,
Ինչպէս և նոր կեանքն իրա բերկրանքով:

Ներդաշնակ ձայներն օդն էին լցնում,
Ժպտում աստղերը, լուսինն էր փայլում,
Իսկ՝ ես զիերի մէջ, դաշտում սգաւոր
Դեռ ընկած էի կրծքով վիրաւոր...

14 դեկտեմբերի, 1891 թ..

ԱՌԱՆՑ ԴԱԻԱՆԱՆՔԻ

ժամանակակից վէպ Հէնրիկ Սենկևիչի

Թարգմ. Տ. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆԻ

ՄԱՍՆ ԱՌԱՋԻՆ

(Շարունակութիւն ¹⁾)

2 ապրիլի.

Երէկ փոթորիկ էր: Հարաւային քամին քշում էր ամպերը՝ ձիերի ջուկի նման: Սկզբում հողմը ճեղքում ու ծլատում էր թուխալը, կիտում էր մի տեղ ու ցիրուցան էր անում երկնակամարի տակ, յետոյ առաւ տակը և որքան ուժումը կար՝ խփեց ծովի երեսովը, որ բարկացած մարդու դէմքի նման մի ակնթարթում մթնոցեց ու սկսեց ի պատասխան փրփուր ցայտել դէպի վեր: Կատարեալ կռիւ երկու կատաղի ոյժերի, որոնք փոխադարձաբար հարձակեցին միմեանց՝ որոտ ու կայծակ են յառաջացնում: Բայց այդ բոլորը կարճ տևեց: Մենք այնուամենայնիւ չը գնացինք մեր սովորական զբօսանքը կատարելու, — ծովը շատ սաստիկ էր ալէկոծւում: Դրա փոխարէն մենք նայում էինք փոթորիկին ապակիապատո պատշգամբից և երբեմն — երբեմն նայում էինք իրար: Եւ չենք կարող

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» 1892 թ. №№ 1, 2, 3, 4:

ինքներս մեզ խաբել: Մեր մէջ ինչ որ ծագում է, ինչ որ սկսում է կատարւել: Մեզնից ոչ մէկը սովորական բարեկամական յարաբերութեան սահմանից դուրս եկող ոչ մի խօսք չի արտասանել, ոչ մէկս ոչինչ չենք խոստովանւել իրար և սակայն, երբ որ մենք խօսում ենք միմեանց հետ, զգում ենք, որ մեր խօսքերը միայն քողարկութիւն են մի ուրիշ բանի: Միւսողնային է լինում, երբ որ գնում ենք ծովը զբօսնելու, երբ որ միասին կարդում ենք, երբ որ նա ածում է և ես լսում եմ: Մեր բոլոր այդ արարմունքները երևում են իբրև պատրւակ, իբրև կեղծ արտաքին ձևեր, որոնց տակ դարանամուտ եղած թագնւում է բանի խորհրդաւոր էութիւնը, որ առ այժմ լուռ ու մունջ է և դէմքը ծածկած, բայց միշտ ներկայ է մեր արածներին և սուերի պէս հետևում է մեզ: Մեզնից ոչ մէկը դեռ չի ուզում նրա անունը տալ, բայց երկուսս էլ շարունակ զգում ենք նրա ներկայութիւնը: Այդ երևոյթը անշուշտ կրկնւում է ամեն անգամ, երբ տղամարդը և կինարմատը սկսում են փոխադարձաբար ներգործել միմեանց վրայ: Յրբ է այդ սկսել մեզ համար, ճիշտը չեմ կարող ասել, սակայն պէտք է խոստովանւեմ, որ բոլորովին անակնկալ կերպով չի սկսւել:

Դեռիսնց հիւրասիրութիւնը ընդունեցի, որովհետև տիկին Դեիսը հօրս բարեկամուհին էր և նրա մահից յետոյ ինձ այնքան կարեկցաբար էր վերաբերւում, որքան ոչ ոք Հռոմում: Սակայն ինքնագիտակցութիւնս այնքան զօրեղ է և ես այն աստիճան կարողանում եմ երկուսի բաժանւել, որ այստեղ գալուսպէս, չը նայելով որ սիրտս դեռ մորմոքւում էր վշտից, իսկոյն զգացի որ իմ ու այդ կնոջ յարաբերութիւնների մէջ ինչ որ փոփոխութիւններ են կատարւելու: Չայրանում էի ինքս ինձ վրայ, որ հօրս մահւան գրեթէ հետևեալ օրը մոքումս կարողանում է տեղ գտնել այդպիսի գիտակցութիւն, բայց այնուամենայնիւ այդ գիտակցութիւնը կար մէջս: Այժմ արդարանում են միայն իմ գուշակութիւններս: Իսկ եթէ ասացի, թէ մեր փոփոխած յարաբերութեան դէմքը քողարկւած է, այդ նրա համար էր միայն, որ չը գիտեմ, թէ երբ կը կատարւի յեղաշրջումը և ինչ ձևով, բայց բովանդակութիւնը գուշակում եմ և այդ գուշակութիւնների թովիչ տալանորութեան տակ եմ զբանւում: Շատ միամիտ պէտք է լինէի, եթէ ենթադրէի, թէ նա այդ

բանը այնքան լաւ չի գիտակցում որքան ես: Երևի ինձնից աւելի լաւ զգալիս կը լինի: Հաւանականօրէն նա է ղեկավարում այդ փոփոխութիւնները և ինչ որ լինում է՝ կատարում է նրա կամքովը և նրա ասուը դատողութեան համաձայն: Արտորդ Ռիանան որոգայթ է լարում որսի համար: Սակայն ինձ ի՞նչ, ի՞նչ եմ կորցնելու որ: Ինչպէս զրեթէ իւրաքանչիւր տղամարդ՝ ես այն տեսակ վտանգաւոր երէններիցն եմ, որոնք թոյլ են տալիս իրանց հալածել միայն նրա համար, որ յարմար ըոպէին իրանք չարձակեն որսորդի վրայ: Այդպիսի դէպքերում մենք բոլորս էլ բաւականաչափ եռանդ ենք ունենում: Այդ այնպիսի մաքառումներ են, որոնց մէջ յաղթութիւնը իրերի բնութեան համաձայն մենք պէտք է տանենք: Ես շատ լաւ գիտեմ, որ տիկին Ռեիսը ինձ չի սիրում, սակայն ես էլ նրան չեմ սիրում: Մեր փոխադարձ ներգործութիւնը միմեանց վրայ ամենալաւ դէպքում երկու վերին աստիճանի արախտական ու զգայական հեթանոս բնութիւնների ներգործութիւն է: Նրա մէջ ինքնասիրութիւնն էլ է դեր խաղում, բայց այդ աւելի վատ է նրա համար, որովհետեւ այդպիսի խաղի ժամանակ կարելի է զլուխը կորցնել և առաջ գնալով հասնել այնտեղ, ուր որ սէրը կը տանի:

Ես շատ հեռու չեմ գնալ: Իմ զգացմունքներիս մէջ դէպի նա չը կայ ամենեւին ոչ մտերմութիւն, ոչ քնքշութիւն, կայ միայն հիացումն *chef-d'oeuvre*-ից և տենչանք, որ բնականաբար զգում է տղամարդը, երբ որ այդ հրաշալի «զլուխ-գործողը» կենդանի կին է: Հայրս ասում էր, որ մեզ համար՝ հրեշտակին կնիկ դարձնելուց մեծ յաղթութիւն չը կայ, իսկ ես կարծում եմ, որ պակաս յաղթանակ չի լինիլ տղամարդու համար եթէ նա փորենտիներեան Վեներայի տաք կռները փաթաթած զգայ իւր վզովը:

Այդ կողմից տիկին Ռեիսը վերջին խօսքն է այն բանի, որ կարող է փափաղել ամենանրբացած ու ամենաբուռն երեւակացութիւնը: Իսկը ֆրինա ¹⁾ է: Կարելի է բոլորովին գժւել, երբ որ օրինակ

1) Յոյն գեղեցկուհի, որ մի ցանցանքի համար դատուելիս, փոխանակ պաշտպանողական ճառ ասելու, չորերը հանել էր դատաւորների առաջ: Գեղեցկապաշտ լոյսերը տեսնելով նրա ասուածալին գեղեցկութիւնը վճռել էին, որ նա չի կարող մեղաւոր լինել:

մարդ տեսնում է նրան ամազոնակ հագած՝ այնպես քիփ, որ մարմնի բոլոր զծագրութիւնները համարեա այնքան պարզ են երևում, որքան արձանի զծերը: Նաւակում Գանտէի բանաստեղծութիւնը կարգալիս նա Սիբիլայի ¹⁾ է նմանում և այդ ժամանակ մարդ հասկանում է Ներոնի սրբապիղծ կիրքը: Նա այնքան զեղեցիկ է, որ զրեթէ չարագուշակ է իւր զեղեցկութեամբ: Միայն նրա իրար խառնած սև յօնքերն են նրան ժամանակակից, արդի կին դարձնում, բայց ևս աւելի են կրակում մարդու: Նա սովորութիւն ունի մազերը ուղղելիս երկու ձեռքը ծործորակին դնել. այդ ժամանակ կոները բարձրանում են, ամբողջ իրանը ձկւում է դէպի յետ, կուրծքը առաջ է ընկնում և մարդ պէտք է կամքի մեծ ոյժ գործ դնի իւր վրայ, որ չը բռնի նրան, չը նստեցնի կոներին ու տանի հեռու, շատ հեռու մարդկանց աչքերից:

Մեզնից իւրաքանչիւրի մէջ կայ մի-մի թաղնւած Սառիր ²⁾: Նա որ հօ, ինչպէս ասացի, մի բացառիկ տալաւորող մարդ եմ, և երբ որ մտածում եմ, թէ իմ ու Իւնոնայի այդ կենդանի արձանի մէջ ինչ որ մի բան սկսում է կատարւել, թէ ինչ որ մի ոյժ անողոք կերպով մղում է մեզ դէպի իրար, համարեա աչքերս շաղւում են և ինքս ինձ հարցնում եմ՝ դրանից էլ աւելի կատարեալ ինչ կարող է հանդիպել ինձ կեանքումս:

3 ապրիլի.

Որքան որ կին-մարդը կարող է կարեկցութիւն ու հոգատարութիւն ցոյց տալ ծանր կորուստ կրած բարեկամին՝ նա ինձ ցոյց է տալիս: Նւսակայն զարմանալի բան է, նրա բարութիւնը ինձ վրայ լուսնեակի լոյսի տալաւորութիւն է դործում, — փայլում է, բայց տաքութիւն չ'ունի. արտայայտւում է ամենակատարեալ ձեւերով, բայց հոգի չը կայ մէջը. բղխում է վճռից և ոչ բնութիւնից: Իմ մէջ նորից սկեպտիկն է խօսում, բայց ես երբէք այնպէս չեմ զմայլում, որ այդ զմայլմունքից մինչև անգամ դիտելու ընդունակութիւնս էլ

¹⁾ Հռոմում այդպէս էին անւանում մարդարէ համարող կանայք:

²⁾ Առասպելական արարածներ՝ կէս-մարդ և կէս-նոխաղ: Փոխարէրաբար ասում են կնամուլ, ցինիկ մարդկանց մասին:

Նանօթ. Թարգմ.

կորցնեմ: Եթէ այդ աստուածունհին բարի լինէր, ամենքի համար բարի կը լինէր: Մինչդեռ, օրինակ, նրա յարաբերութիւնը մարդու հետ պարզ ցոյց է տալիս թէ ինչ սրտի տէր է նա: Ճիշտ է՝ խեղճ Դևիսի արիւնը այնքան սառել է, որ նա մրսում է մինչև անգամ արևի տակ, երբ որ երկնքից կրակ է թափւում, բայց որքան ցուրտ է զգում նա իրան՝ կնոջ մօտ: Երբէք կնոջ կողմից կարեկցութեան նշոյլ անգամ չեմ տեսել դէպի նրա թշուառ դրութիւնը: Կինը նրան պարզ ի պարզոյ չի նկատում և բանի տեղ չի դնում: Այդ միլլիոնաւորը իրան շրջապատող շուայլութեան մէջ այնքան աղքատ է, որ մարդու խեղճն է գալիս: Նա կարծես անտարբեր է դարձել դէպի ամեն բան, բայց մարդս, քանի որ դեռ գիտակցութեան նշոյլ կայ մէջը, այնու ամենայնիւ գգում է ուրիշի բարութիւնը: Դրան ամենալաւ ապացոյց է այն, որ Դևիսը երախտագիտութեամբ է վերաբերում ինձ միմիայն նրա համար, որ ես երբեմն-երբեմն խօսում եմ հետը նրա առողջութեան մասին:

Գուցէ և նրան զեկաւարում է այն անգիտակցական ձգտումը, որի շնորհիւ թոյլ ու անօգնական արարածները փարում են աւելի ուժեղներին: Իսկ ես երբ որ տեսնում եմ նրա կաւճագոյն դէմքը՝ իմ բռունցքիս մեծութեամբ, նրա երկու չփի նման ոտները, նրա՝ մինչև անգամ շոք եղանակին հաստ պլեդով փաթաթած պուճուր մարմինը, անկեղծ սրտով խղճում եմ նրան: Սակայն չեմ ուզում մինչև անգամ իմ առջև աւելի լաւ ձեւնալ քան եմ իսկապէս: Այդ կարեկցութիւնը ինձ ոչնչից չի պահիլ: Գուր ստեղծւած է գայլին զոհ դնալու համար: Ինձ յաճախ զարմանք է պատճառել այն, որ երբ կին է լինում մէջտեղը՝ տղամարդիկ անգութ են դառնում միմեանց վերաբերմամբ. այդ մեզնում գազանային բնազդմունքի մնացորդն է, որ հրամայում է կեանքի ու մահւան կռիւ մղել էգի համար: Այդ կուում, թէև նա մարդկանց մէջ ուրիշ կերպարանք է ստացել, վնջ թոյլերին: Մինչև անգամ պատուի զգացմունքը այդ ժամանակ մարդուս չի սանձում. միմիայն կրօնն է, որ անպայման կերպով դատապարտում է այդ կռիւը:

12 ապրիլի.

Տասը օր կը լինի, որ ոչինչ չեմ գրել: Մեր յարաբերութիւնների յեղաշրջումը կատարեց սրանից մի շաբաթ առաջ: Առաջուց

ենթադրում էի, որ այդ ծովի վրայ էր լինելու: Այն տեսակ կանայք, ինչպէս Վառլան է, մինչև անգամ՝ ինքնամոռացութեան բուսկներին չեն մոռանում համապատասխան պայմաններ ընտրելու մասին: Եթէ նրանք մինչև անգամ բարի գործեր միայն նրա համար են անում, որ այդ սազում է նրանց, ևս աւելի հարկաւոր է նրանց համար, որ իրանց անկումը գեղեցիկ լինի: Նրա վրայ աւելում է և այն սէրը դէպի արտասովոր բաները, որ բղխում է ոչ թէ նրանց հոգու մէջ եղող պօէզիայից, այլ՝ զարդ դառնալու շարմար ամեն բանով զարդարւելու ցանկութիւնից: Այն աստիճան չեմ կորցրել գլուխս, որ կարծիքս փոխեմ Վառլայի մասին, թէպէտև իսկն ասած չը գիտեմ, արդեօք իրաւունք չունի նա լինելու այնպէս ինչպէս է և կարծելու, թէ մինչև անգամ արեգակն ու աստղերը գոյութիւն ունեն միայն նրա համար, որ ինքը կարողանայ նրանցով զարդարւել: Անպայման գեղեցիկութիւնը, իրերի բնութեան համաձայն, պէտք է լինի անսահման եսականութիւն, որ ամեն բան ստորադրում է իրան: Վառլան այդպիսի գեղեցիկութեան մարմնացումն է և ոչ ոք իրաւունք չունի նրանից պահանջել աւելի քան այն, որ նա միշտ և ամեն տեղ գեղեցիկ լինի. գոնէ ես դրանից աւելի ոչինչ չեմ պահանջում...

Օրհնեալ լինի իմ նաւավարական հմտութիւնս, որի շնորհիւ ծովի վրայ նաւակով զբօսնելիս ես ու Վառլան կարողանում ենք մենակ մնալ: Սրանից մի շաբաթ առաջ ամենասաստիկ շոքի ժամանակ Վառլան ինձ ասաց, որ ուզում է ծովում զբօսնել: Նա Հեկատայի նման սիրահարւած է արևի տապի վրայ: Մեղմ քամին կարճ միջոցում բաւական հեռու մղեց մեզ ափից և յանկարծ հանդարտեց: Մեր լատինական առագաստը վայր իջաւ կայմի վրայով: Արեգակի ճառագայթները անդրադառնալով հայելիի պէս ողորկ ջրի երեսից աւելի սաստկացնում էին շոքը, թէև կէսօրից անց էր: Վառլան ընկաւ մակուցիի յատակին փռւած հնդկական խսիրի վրայ և, զլուխը դնելով բարձին, մնաց անշարժ, թաթախւած նաւակի ամպհովանիի միջով թափանցող ճառագայթների յունիսեան լոյսի մէջ: Խնձ տիրեց մի տարօրինակ հեշտասիրութիւն և միւլենոյն ժամանակ հիացման սարսուռ էր անցնում մարմնովս այդ կնոջը նայելիս, որի յուսական մարմնաձևերը զճազւում էին թեթև հագուստի տակ: Նրա

վրայ էլ մի տեսակ թմրութիւն էր իջել. աւելորդ շաղաճ էին, բերանը՝ կիսաբաց, ամբողջ մարմինը՝ թոյլ ու մեղկացած: Երբ որ աչքս քրոյմ էի նրա վրայ, նա փակում էր կուպերը, կարծես ուզում էր ասել ինձ՝ «Տես, որքան թոյլ եմ...»:

Շատ ուշ վերադարձանք տուն և այդ մեր վերադարձը երկար ժամանակ կը մնայ չիշողութեանս մէջ: Արեւի մայր մոնելուց յետոյ, որի ժամանակ երկինքն ու ծովը միախառնելով մի փայլուն ամբողջութիւն էին կազմել՝ անսահման ու անբաժան, այնպիսի հրաշալի գիշեր սկսեց, որի նմանը երբէք չեմ տեսել Ռուսիայում: Հորիզոնի տակից բարձրացաւ լուսնի ահագին կարմրագոյն շրջանակը, փարատեց խաւարը մեղմ լոյսով ու շողքը զցեց ծովի վրայ: Մենք նաւում էինք դէպի ավեր այդ շողքի կազմած լայն շողշողուն ճանապարհով: Ծովը մեղմ ծփում էր սովորական գիշերային ծփանքով, որ նմանում է խորը հոգոցներին: Փոքրիկ նաւահանգստից մեր ականջին էին հասնում խիզուրացի ձկնորսների խմբովին երգի ձայները: Քամին նորից բարձրացաւ, բայց ավիցն էր գալիս և բերում էր ծաղկած նարնջենիների բուրմունքը: Զընայելով որ ես չեմ կարողանում լիովին անձնատուր լինել ոչ մի տպաւորութեան, այնուամենայնիւ ինձ բոլորովին թովել էր այդ չնաշխարհիկ քաղցրութիւնը, որ սփռւած էր ծովի ու ցամաքի վրայ և ցօղի նման նստում էր առարկաների ու հոգիների վրայ: Երբեմն-երբեմն նայում էի այն՝ Հեղինէի նման գեղեցիկ կնոջ վրայ, որ առաջիւ լուսնի լոյսով սպիտակին էր տալիս և մոտխաբութեան մէջ էի ընկնում, — ինձ թւում էր թէ մենք ապրում ենք հին յոյների դարում, թէ նաւում ենք դէպի նւիրական ձիթենիների անտառը, ուր կատարւում են էլեգիկեան խորհրդատուները: Մեր վերացումը մեզ թւում էր ոչ միայն բուռն զգայական մի բան, այլ և մի տեսակ պաշտամունք, մի տեսակ միաօրինակ կապ այդ գիշերուան, այդ դարնան, ամբողջ բնութեան հետ:

15 ապրիլի.

Մեր այստեղից գնալու ժամանակն եկել է, բայց չենք գնում: Իմ Հեկատան արեւից չի վախենում. Դիւսին արեւը բուժում է, իսկ ինձ համար Զւիցերիայումն էլ այնպէս կը լինի ինչպէս այստեղ է:

Տարօրինակ միտք է ծագում գլխումս, ես աշխատում եմ հեռացնել նրան գլխիցս, բայց պարզ կ'ասեմ թէ ինչ միտք է, — երբեմն-երբեմն ինձ թւում է որ քրիստոնեայի հոգին, թէպէտև հաւատի աղբիւրը նրանում բոլորովին ցամաքած լինի, չի կարող ապրել միմիայն արտաքին գեղեցկութեամբ։ Այդ ինձ համար շատ ցաւալի գիւտ է, որովհետև եթէ իմ ենթադրութիւնս ճիշտ չուրս զայ, ոտներիս տակից կ'անհետանայ այն հողը, որի վրայ կանգնած եմ այժմ։ Սակայն այդ միտքը ինձ հանգիստ չի տալիս։ Մենք ուրիշ կուլտուրայի պատկանող մարդիկ ենք։ Մեր հոգիներում կան շատ զոթական սլաքանման ձևեր ու մանածապտոցա զծեր, որոնցից մենք երբեք չենք ազատուիլ և որոնք չը կային յունական հոգիներում։ Մեր հոգիները բնազդաբար բարձրանում են դէպի վեր, նրանցը՝ մեղմութեամբ ու պարզութեամբ փուռում էին գետնի երեսով։ Ճիշտ է՝ մեզնից նրանք, որոնց մէջ Հելլադայի ոգին աւելի սաստիկ է բաբախում քան ուրիշների մէջ, կեանքից գեղեցկութիւն են պահանջում և ազահաբար փնտռում էն գեղեցկութիւն, բայց նրանք էլ անգիտակցաբար ուզում են, որ Ասպաղիան Դանտէի Բէատրիչէի աչքերն ունենայ։ Այդպիսի ցանկութիւններ իմ մէջ էլ կան։ Երբ որ ինձ ու ինձ մտածում եմ, որ այդ սքանչելի մարդանասունը՝ Լաուրան՝ պատկանում է ինձ և կը պատկանի քանի որ սիրտս ուզի, սաստիկ և կրկնակի ուրախութիւն եմ զգում — տղամարդու և գեղեցկի երկրպագուի ուրախութիւն, և սակայն ինչ որ մի բան պակաս է ինձ ու չեմ կարողանում լիակուրծք շունչ քաշել։ Իմ յունական մեհեանի սեղանի վրայ կանգնած է մարմարէ ասուածուհի, բայց զոթական տաճարս դատարկ է։ Հասկանում եմ որ ինձ հանդիպել է զրեթէ կատարելութեան մօտեցող մի բան, սակայն չեմ կարողանում ազատուել այն մտքից, որ այդ կատարելութիւնը սուեր է ձգում յետևից։ Ես առաջ կարծում էի, թէ Գէօթէի խօսքերը, — «Նմանեցէք ասուածներին ու անասուններին» ամբողջապէս բովանդակում են կեանքը և կենսական իմաստութեան վերջին խօսքն են. իսկ այժմ երբոր կատարում եմ այդ պատուիրանը, զգում եմ որ այդ նախաբանութեան մէջ պակաս է «հրեշտակներին» խօսքը։

17 ապրիլի.

Դեիսն այսօր տեսաւ ինձ նստած ցածիկ աթոռի վրայ Լաու-
րայի ոտների մօտ ու գլուխս դրած նրա ծնկներին: Նրա անարիւն
գէմքից ու հանդած աչքերից մի վայրկեան անդամ չը հեռացաւ
անտարբեր ու ճնշւած արտայայտութիւնը: Հնդկական արեւանկարնե-
րով ասղնադործւած փափուկ հողաթափները հազին նա անմարմին
էակի նման հանդարտ անցկացաւ ու մտաւ կողքի գրադարանը:
Լաուրան սքանչելի էր, երբ որ նրա աչքերը փայլատակեցին ան-
զուպ զայրոյթից: Նա վերկացայ ու սպասում էի, տեսնեմ թէ ինչ
կը լինի: Մտքովս անցաւ թէ գուցէ Դեիսը գրադարանից դուրս
կը գայ ռւտուները ձեռքին: Միտքս դրել էի այդ դէպքում պատահա-
նովը դուրս շարտել նրան իւր պլեդով, ռւտուներով ու հնդկական հո-
ղաթափներովը միասին: Բայց նա դուրս չ'եկաւ: Շատ սպասեցի ու
զուր տեղը: Զը գիտեմ ինչ էր անում այնտեղ. իւր թշուառ դու-
թեան վրայ էր մտածում արդեօք, թէ՞ լաց էր լինում, թէ՞ գուցէ
մնացել էր բոլորովին անտարբեր: Մենք երեքով իրար հետ տեսնե-
ցինք միայն նախաճաշին և այնպէս նստեցինք նախաճաշելու կարծես
սկի ոչինչ չէր պատահել: Գուցէ երեւակայութիւնիցս էր, բայց ինձ
թւում էր, թէ Լաուրան նրա վրայ խիստ հայեացքներ է գցում,
իսկ նրա անտարբերութեան մէջ սովորականից աւելի դառնութիւն
կայ: Պէտք է ասել, որ զործը ինձ համար դրանից աւելի անախորժ
կերպով չէր կարող վերջանալ: Նրա գէմքը այդ արտայայտութեամբ
աւբողջ օրը աչքիցս չէր հեռանում և հէնց այժմ էլ առաջիս կանգ-
նած է իբրև անխօս յանդիմանութիւն: Առւասէր չեմ, բայց պատ-
րաստ եմ արածիս պատասխանը տալու. վերջապէս ես աղնւակնեմ
և աւելի լաւ կը համարէի, որ Դեիսը այդպէս պստիկ, հիւանդոտ,
անաշտպան մարդ չը լինէր, մի խօսքով այնպէս թրջած հաւ
չը լինէր: Այնպիսի գարշելի բան եմ զգում, կարծես անգամալոյծ
մարդու ապտակ եմ տւել. շատ քիչ է պատահել, որ ինքս դէպի ինձ
այսպէս զգանք զգացած լինեմ:

Սակայն ըստ սովորականին գնացինք ծովը զբօսներու, որովհե-
տեւ չէի ուզում որ Լաուրան կարծէր թէ չեմ համարձակոււմ զնալ
Դեիսի վախից. բայց այնտեղ առաջին անգամը մեր մէջ թիւրիմա-
ցութիւն ծագեց: Խոստովանեցի նրան, որ խղճահարւում եմ, իսկ

երբ որ նա սկսեց խղճահարւելուս վրայ ծիծաղել, ուղղակի ասացի նրան.

—Այդ ծիծաղը քեզ սազ չի գալիս, իսկ դու պէտք է չը մոռանաս, որ ամեն բան կարող ես անել, բացի այն բաներից, որոնք քեզ չեն սազում:

Նա կիտեց իրար խառնւած յօնքերն ու դառը—դառը ասաց:

—Մեր մէջ տեղի ունեցած բանից յետոյ դու ինձ աւելի անպատիժ կերպով կարող ես վիրաւորել քան Կեխին:

Այդպիսի յանդիմանութիւնից յետոյ ինձ ոչինչ չէր մնում անել քան ներողութիւն խնդրել նրանից, այնպէս որ շուտով մեր մէջ հաշտութիւն տիրեց և Վառլան սկսեց խօսել իւր մասին: Նա մի անգամ էլ ապացուցեց որ շատ խելացի կին է: Առհասարակ, որքան կանանց հետ որ ծանօթ եմ եղել, բոլորն էլ որոշեալ պայմաններում անդիմադրելի յանկուծիւն են ցոյց տւել իրանց կեանքի պատմութիւնն անելու: Ի՞նչ կարծիքով այդ վատ բան չէ, որովհետեւ այն է միայն ապացուցանում, որ նրանք պահանջ են զգում իրանց արդարացնելու՝ թէ իրանց և թէ մեր աչքում, պահանջ, որ մենք ամենեւին չենք զգում: Բայց և երբէք ինձ չի հանդիպել ոչ այնքան խելօք կին, որ իւր խոստովանութեան մէջ պահպանէր համապատասխան արտիստական չափը, ոչ էլ այնքան ճշմարտասօս, որ թոյլ չը տար իրան սուտ ասել ինքն իրան աւելի լաւ արդարացնելու համար: Ասածիս վկայ եմ բերում բոլոր աղահարգկանց, որոնք զէպք եղած ժամանակը բացի այդ կարող են հաստատել և այն, որ այդ անկումների պատմութիւնները միշտ սաստիկ նման են լինում մէկ-մէկի, ուստի և չափից դուրս ձանձրալի են լինում: Վառլան սկսեց խօսել իւր մասին նոյնպէս մի քիչ անզուսպ զւարճութեամբ, բայց զրանով սահմանափակեց նրա նմանութիւնը ուրիշ ստորացած հրեշտակների հետ: Պատմելիս դուցէ նա մի քիչ աշխատում էր բնութոյն ձեւանալ, բայց ոչ ամենեւին զոհ: Իմանալով, որ լսողը սկեպտիկ է, նա չէր ուզում հնթարկւել թերահաւատութեան ներողամիտ ծիծաղը տեսնելու վտանգին: Նրա անկեղծութիւնը քիչ էր մնում հասնէր յանդգնութեան և կը հասնէր դրիթէ ցինիկականութեան, եթէ մի տեսակ կենսական սխառեմ չը լինէր, որի մէջ էսթետիկան ահաբողջապէս փոխարինել է բարոյագիտութիւնը: Նա ուզեցնէ է, որ իւր

կեանքը ունենայ Ապոլոնի դեղեցկութիւնը և ոչ պոլիշինէլի կուզը, — ահա նրա փիլիսոփայութիւնը: Դեիսի հետ պսակւել է ոչ թէ ուղղակի նրա միլլիոնների համար, այլ որպէս զի այդ միլլիոնների շնորհիւ որքան որ հնարաւոր է մարդուս դուրեկան կեանք ստեղծի իւր համար և այն այդ բառի ոչ գուհակական, այլ ամենաբարձր, արտիստական նշանակութեամբ: Ասենք ոչ մի պարտականութիւն չի զգում դէպի մարդը, որովհետեւ սկզբից նրան ամեն բան ասել է. համ խղճում է նրան, համ էլ զգւանք է զգում դէպի նա և քանի որ նա միանգամայն անտարբեր է դէպի ամեն բան, նրան այնքան է բանի տեղ զնուծ որքան որ կը դնէր եթէ արդէն մեռած լինէր: Բացի այդ նա աւելցրեց, որ առհասարակ հաշի չի առնում ոչ մի բան, որ հակառակ է դեղեցկութեան և կեանքի քաղցրութեան: Հասարակութեան վերաբերմունքը նրա համար շատ քիչ նշանակութիւն ունի և սխալ կը լինէր իմ կողմից եթէ հակառակը կարծէի: Հօրս բարեկամաբար էր վերաբերւում ոչ թէ նրա հասարակական դիրքի համար, այլ այն պատճառով, որ նրան համարում էր բնութեան գլուխ-գործոց: Ինձ վաղուց է սիրելիս եղել: Գիտէ, որ ես իրան աւելի կը գնահատէի եթէ որ աւելի դժւարութեամբ ձեռք բերէի, բայց չի ուզեցել սակարկութիւն անել իւր սեփական երջանկութեան հետ:

Տարօրինակ տպաւորութիւն էի գործում ինձ վրայ այդ հրաշալի բերանից լաւող, մեղմ, քաղցր, մետալական հնչիւններով լի ձայնով արտասանող սկզբունքները: Խօսելիս նա շորերը հաւաքեց իւր ոտների մօտ, կարծես կողքին ինձ տեղ բաց անելու համար: Երբեմն նա աչքերով հետեւում էր մեր մօտով թռչող ձկնկողններին, յետոյ նորից դարձնում էր աչքերը՝ իմ դէմքիս էր նայում հետաքրքրւելով թէ ինչ է արտայայտում նա: Ես զարճութեամբ էի լսում նրա խօսքերը, որովհետեւ նրանք ապացուցանում էին, որ ես այդ կնոջը հասկացել եմ: Սակայն նրա խօսքերի մէջ այնպիսի բան էլ կար, որ ինձ համար բոլորովին նոր էր: Չընայելով որ ես շատ բարձր էի դասում նրա խելքը, բայց էլի կարծում էի թէ նրա վարմունքը աւելի բնագղական է, թէ նրա արածները մեծ մասամբ բղխում են նրա բնութիւնից. ես չէի ենթադրում, որ նա ընդունակ է ամբողջ մի սխտեմ հնարել իւր բնութեան միտումները արդարացնելու ու նրանց նեցուկ տալու համար:

Արոշ Հափով այդ բարձրացրեց նրան իմ աչքում, որովհետև զուրս եկաւ, որ այնտեղ, ուր ես կասկած էի տանում զանազան ստոր հաշիւների մասին, նա վարելիս է եղել իւր սկզբունքի համաձայն, զուցէ և վատ ու մինչև անգամ սարսափելի սկզբունքի, բայց այնուամենայնիւ սկզբունքի: Ինձ թւում էր, օրինակ, թէ նա զաղտնի զիտաւորութիւն ունի ինձ հետ պատկերու Ռեխի մահից յետոյ. այժմ նա ապացուցեց ինձ որ ես սխալւած եմ եղել: Նա ինքը սկսեց այդ բանի մասին խօսել: Խոստովանեց, որ եթէ ես պատկերու առաջարկութիւն անէի նրան, երևի նրա ուժիցը վեր կը լինէր մերժել, որովհետև նա ինձ աւելի սաստիկ է սիրում քան ես կարծում եմ (այդ ժամանակ նրա դէմքն ու վիզը կարճեցին ու վառւեցին). սակայն զիտէ, որ այդ երբէք չի լինել, հաւատացած է, որ վաղ թէ ուշ հեշտ ու հանգիստ կը թողնեմ նրան, կը հեռանամ, բայց ինչ անենք որ: Այ ձեռքը կոխում է ջրի մէջ և քաղցր զովութիւն է զգում. միթէ նա պէտք է իրան զրկի այդ զարմութիւնից այն պատճառով, որ գիտէ թէ մի րոպէ անցած արեւը կը ցամաքեցնի նրա ձեռքի վրայի սառը ջուրը:

Այդ ասելիս նա կռացաւ նաւակի վրայով, այնպէս որ նրա իրանը դժագրւեց իւր անաղարտ կատարելութեամբ, և ջրի մէջ թաթախած թաց, վարդիգոյն ստացած, արևի ճարագայթներէից թափանցիկ ձեռները մեկնեց դէպի ինձ:

Ես բռնեցի նրա թաց ձեռները, իսկ նա, կարծես ներդաշնակւելով իմ տպաւորութիւններին, արտասանեց քաղցր, սիրալիր ձայնով.

— Մօտ արի...

20 ապրիլի.

Երէկ ամբողջ օրը Լաուրացին չեմ տեսել, որովհետև տկար էր: Պատշաճաբո՞ւմ զիշերը երկար նստել էր, մըսել է, իսկ յետոյ՝ մըսածութիւնը փոփոխւել է ատամնացաւի: Սիրտս սաստիկ նեղանում է: Բարեբախտաբար դեռ մէկէլ օրը Ռեխի համար բժշկի կանչեցին, որ շարունակ նրա մօտ է մնում. ապա թէ ոչ մարդ չէր լինի որ հետը մի խօսք խօսէի: Բժիշկը ահագին զխոփ ու արագաշարժ աչքերով, սևուկ, պստիկ, ածուխի կտորի նման մի ջահէլ խալացի է: Շատ խեղացի մարդ է երևում: Պարզ է որ հէնց առաջին երեկոյցից

զննել է մեր զրութիւնը և մեր մէջ տիրող յարաբերութիւնները, տեսածը բեւորովին բնական բան է համարել և առանց տատանելու ընդունել է ինձ տան իսկական տէր: Այսօր առաւօտ չը կարողացայ պահել ծիծաղս, երբ որ նա ինձնից հարցրեց, թէ արդեօք կարող է տեսնել «տիկին կոմսուհուն» և զեղ զրել նրա համար: Շատ տարօրինակ են այստեղի սովորութիւնները: Ուրիշ երկիրներում ամեն անգ, երբ որ մարդատէր կնոջ վրայ կասկած է ընկնում, թէ ուրիշի է պատկանում, ամբողջ հասարակութիւնը միացած սկսում է հալածել նրան յաճախ անմիտ անգթութեամբ: Այստեղ ընդհակառակը սէրը այնպիսի ջարդ է վայելում, որ ամենքը իսկոյն նրա կողմն են անցնում և սկսում են դաւադրութիւն կազմել ի նպաստ սիրահարւածների: Խաւաքուն պատասխանեցի, թէ կը հարցնեմ տիկին կոմսուհուց, կ'ուզի արդեօք տեսնել նրա հետ: Այդպիսով այսօր նախաճաշից յետոյ ներս պրծայ Լաուրայի բուրդուարը: Նա ինձ դժկամակութեամբ ընդունեց, որովհետեւ երեսը մի քիչ ուռել է և չէր ուզում որ ես նրան այդ զրութեամբ տեսնէի: Եւ իրաւ նրան որ տեսայ՝ մտաբերեցի իմ վաղուցւան նկարչութեան դասերս: Այն ժամանակ նկատել էի, որ նոր ժամանակաց դէմքեր նկարելիս կարելի է զանազան անճշտութիւններ անել, մինչև անգամ այս ու այն բանը փոխել, բայց եթէ դէմքի արտայայտութիւնը, դէմքի դադախարը մնացած լինի, այդ անճշտութիւններն ու փոփոխութիւնները նմանութեանը ամենեւին չեն վնասիլ: Բոլորովին ուրիշ բան է հնադարեան (անտիք) դէմքեր նկատելիս, ամենաշնչին անճիշտ զիծը, ամենաչնչին ծռութիւնը ոչնչացնում է դէմքի ներդաշնակութիւնը ու ուրիշ դէմք է դարձնում նրան: Այժմ մի նոր ապացոյց գտայ իմ առաջւան նկատածիս՝ Լաուրայի օրինակում: Նրա դէմքի ուռուցքը շատ աննշան էր, ճիշտն առած ես համարեա չը տեսայ էլ այդ ուռուցքը, որովհետեւ նա յամառութեամբ դարձնում էր իմ կողմը իւր առողջ կիսադէմը, բայց որ աչքերը քիչ ու միշ կարմրած էին ու կոպերը սովորականից մի քիչ աւելի ծանրացել էին, էլ այն՝ իւր ներդաշնակութեամբը կատարեալ դէմքը չէր և շատ տղեղ էր իւր ամենօրեայ զեղեցկութեան համեմատութեամբ: Ի հարկէ այնպէս արեցի որ Լաուրան այդ չը հասկանայ, բայց նա իմ հաճոյախօսութիւնները մի քիչ անհանգստու-

թեա՛մք էր լսում, կարծեա թէ խիղճը տանջում էր նրան: Անշուշտ նրա սկզբունքով Ֆլիւսը մահացու մեղք է:

Տարօրինակ սկզբունքներ են, ես իմ Ասուածք: Իմ հոգիս էլ անկասկած հինաւուրց յոյնի հոգի է, բայց իմ մէջ բացի հեթանոսից մի ուրիշ բան էլ կայ: Լաուրան մի ժամանակ կարող է շատ անբախտ լինել իւր փիլիսոփայութեան շնորհիւ: Ես դեռ հասկանում եմ, որ մարդ կարող է իւր համար կրօն դարձնել գեղեցկութիւնը ընդհանրապէս, բայց ով որ իւր սեփական գեղեցկութիւնն է կրօն դարձնում, իւր համար դժբախտութիւն է պատրաստում: Ինչ կրօն է այն կրօնը, որ կարող է խախտուել մի հասարակ Ֆլիւսից և կարող է հիմնադատակ լինել քթի վրայ դուրս եկած պզուկից:

25 ապրիլի.

Սակայն պէտք է գնալ Զւիցերիա, որովհետեւ շոքերը անտանելի են դառնում: Բացի այդ, ժամանակ առժամանակ Աֆրիկայից տենդային արտաշնչութեան նման փչում է Սիրիոն: Ճիշտ է՝ ծովը զովացնում է անապատի այդ շունչը, բայց էլի անտանելի է:

Սիրիոն Նեխին սարսափելի վնասում է: Բժիշկը հսկում է այժմ, որ նա մորֆիաւարբութեան չը տայ իրան, ուստի նա երբեմն վերին աստիճանի գրգռւած է լինում, երբեմն էլ կատարեալ թմրութիւն է գալիս վրան: Բայց նկատել եմ, որ ամենակատաղած բույէներին անգամ նա վախենում է Լաուրայից ու ինձից: Ով գիտի, արդեօք այդ կիսախելադարի ուղեղում չի սկսում ծագել հալածանքի մանիա և արդեօք նա արդէն չի տանջւում կասկածելով թէ մենք ուզում ենք նրան սպանել կա՛մ խեղդել: Առհասարակ իմ յարաբերութիւնը դէպի նա ինձ համար իմ դերիս ամենաստոր կողմերից մէկն է: Ասում եմ՝ մէկը, որովհետեւ շատ լաւ հասկանում եմ, որ շատ ուրիշ այդպիսի կողմեր էլ կան: Ես Պրոշովսկին չէի լինիլ, եթէ չը նկատէի, որ այսպէս թէ այնպէս հոգիս ոչ միայն մեղկանում է, այլ և արագ ու վճռական կերպով փչանում է այդ կնոջ գրկում: Մինչև անգամ ասել չեմ կարող թէ որքան զղւանք, դառնութիւն ու խղճահարութիւն է պատճառել սկզբից ի վեր ինձ այն միտքը, որ ես այդպէս անմիջապէս, այդպէս խսկոյն հօրս մահից յետոյ խորասուզեցի հաճոյքների ու զգայական կրքերի այդ

յորձանքի մէջ: Այդ վրդովեցնում է թէ իմ խիղճս և թէ նրբա-
ղղացութիւնս, որ անկասկած ունեմ: Այնքան անտանելի էր ինձ հա-
մար, որ չէի կարողանում զրա մասին գրել: Այժմ անտարբեր եմ
դարձել: Երբեմն-երբեմն ինքս ինձ յանդիմանութիւն եմ անում,
մտածում եմ այդ յանդիմանութիւնների մասին, բայց իսկապէս
խիղճս ոչինչ չի զգում:

Անելիպէն աշխատում եմ մոռանալ, որովհետեւ նրան յիշելիս
սաստիկ տանջւում եմ կամ, աւելի ճիշտն ասած, չեմ կարողանում
ինքս ինձ հետ հաշտել, երբ որ մտաբերում եմ կեանքիս այդ Պլո-
շովում տեղի ունեցած միջնադէպքը: Երբեմն ինձ թւում է թէ ես
արժանի չեմ նրան, իսկ երբեմն թէ էշ էի դարձել ու պարզ ի պար-
զոյ ծիծաղելի դեր էի կատարում այդ օրիորդի մօտ, որ ոչինչով չի
տարբերւում հարիւրաւոր ուրիշ օրիորդներից: Այդ իմ ինքնասի-
րութեանս դիպչում է, ուստի և ոխի նման մի բան եմ զգում
դէպի Անելիան: Այնպէս է լինում, որ մի ժամ Անելիպէ վերաբեր-
մամբ մեղաւոր լինելուս գիտակցութիւնը ինձ տհաճութիւն է պատ-
ճառում, իսկ մի ուրիշ ժամ արած յանցանքս ինձ յիմար ու երե-
խացական բան է թւում: Առհասարակ ես, այնպէս ինչպէս որ էի
Պլոշովում, ինքս ինձ դուր չեմ գալիս, բայց և այնպէս ինչպէս այժմ
եմ նոյնպէս դուր չեմ գալիս ինձ: Իմ մէջ որոշեալ չափով անհե-
տանում է բարիի ու չարի մէջ եղած տարբերութեան զգացումը,
և, որ աւելի է, ես սկսում եմ անտարբեր վերաբերուել այդ զանա-
դանութեանը: Այդ յառաջանում է ոգուս մի տեսակ մեղկութիւնից,
սակայն միւս կողմից այդ մեղկութիւնը փրկում է ինձ, որովհետեւ
երբ որ ներքին ալէկոծութիւնը տանջում է ինձ, նա ասում է՝
«Դիցուք թէ այժմ աւելի վառ ես քան առաջ, լաւ, ինչ անենք
որ: Ինչու պէտք է ինքդ քեզ տանջես այս կամ այն պատճառով»:

Յետոյ իմ մէջ մի ուրիշ փոփոխութիւն էլ եմ տեսնում: Հետզ-
հետէ սովորել եմ մինչև անգամ այն բանին, որ սկզբում սաստիկ
դիպչում էր իմ պատուասիրութեանս—և այժմ աւել կամ պակաս
անտարբերութեամբ ապրտակում եմ անդամալոյծին: Մի քանի օրից
ի վեր նկատում եմ, որ ինքս ինձ հազար ու մի բան եմ թոյլ տա-
լիս, որ երբէք չէք համարձակիլ անել եթէ որ Ղևիսը այդպէս ֆի-
զիկապէս ու մտաւորապէս ողորմելի արարած չը լինէր, այլ կարիճ,

իւր պատիւն ու սեփականութիւնը պաշտպանելու ընդունակ մարդ լինէր: Արդէն այլ ևս նեղութիւն չենք տալիս մեզ ծովը զնալու... Ձէի ենթացրում ամենեւին որ իմ զգայնութիւնը այդ կողմիցն էլ կարող է այդքան բթմանալ: Ճիշտ է ես հեշտ ու հանգիստ կարող եմ ինքս ինձ ասել՝ ինձ ինչ այդ քոնճուոտ արեւելցին, բայց Աստած վրայ, միւսնոցն ժամանակը շատ անգամ չեմ կարողանում ազատուել այն մտքից, որ Իւնոնայի յօնքերով սեւահեր աստուածուհիս իսկապէս ոչ թէ Իւնոնա պէտք է անւանւի, այդ Յիրցէա ¹⁾ և որ նրա հպաւորութիւնը մարդկանց վարձնում է... — ինչպէս ասենք որ, որքան կարելի, դիցաբանօրէն դուրս դաց... Նւմէյի ²⁾ սանիկ:

Իսկ երբ որ ինքս ինձ հարց եմ առաջարկում, թէ ինչիցն է այդ, այնպիսի պատասխան եմ ստանում, որ հաւասար է առաջւան հայեացքներիցս շատերի անանկութեանը: Մեր սէրը պարզ ի պարզօջ մարմնի սէր է և ոչ հոգու: Յաճախ մտքովս անցնում է, որ նորաւուրց մարդը չի կարող դրանով բաւականանալ: Սա ու Վաուրան միայն աստուածների ու անասունների նման ենք եղել և երբեք՝ մարդկանց: Ի՛սկն ասած մեր զգացմունքը մինչև անգամ չի կարելի սէր անւանել, որովհետև մէկս միւսի համար թանկագին էակներ չենք, այլ միմիայն տենչալի: Եթէ որ Վաուրան ուրիշ մարդ լինէր ու ես ուրիշ մարդ լինէի, մենք կարող էինք հարկւրապատիկ աւելի անբախտ լինել, բայց այժմ չէի զգալ, թէ Նւմէյի սանիկների դրութեան եմ հասել: Սա հասկանում եմ, որ միմիայն ոգի լինել ցանկացող սէրը միայն սուեր կը վառնայ, բայց ոգու բոլորովին զուրկ սէրն էլ միայն լրբութիւն կը լինի: Ուրիշ հարց է, որ նրանք, որոնց դիպչում է Յիրցէայի գաւազանը, կարող են հաճոյք զգալ լրբութիւնից:

Բայց տարօրինակ է և տխուր ինձ համար, որ ես, հելլենական տիպին պատկանողս, այդպիսի բաներ եմ գրում: Սակայն սկսում եմ սկեպտիկաբար վերաբերւել իմ Հելլադային. մէջս կատկած է ծագում, թէ արդեօք կարելի է սպրեւել կեանքի այնպիսի եղանակներով,

¹⁾ Յունաց դիցաբանութիւնից. Արևի և Պերսէիս չաւերժահարտի ողջ ջրիկը, որ Ողիսեաի ուղեկիցներին խող գարձրեց, իսկ Որդիտեաին իրան մի ամբողջ տարի պահեց իւր մօտ:

²⁾ Ողիսեի խողարածը:

որոնցով ապրում էին մարդիկ հին ժամանակները և որոնք անցել —
գնացել են. և քանի որ ես միշտ անկեղծ եմ եղել, գրի եմ անցնում
ինչ որ մտածում եմ:

30 ապրիլի.

Երէկ յանկարծ հօրաքրոջիցս նամակ ստացայ: Հռոմիցն են ու-
ղարկել ինձ: Երկու շաբաթ սրանից առաջ է գրւած եղել. չեմ
իմանում ինչու են այդքան երկար պահել Casa Osoria-ում: Հօրա-
քոյրս հաւատացած է, որ գնացել եմ Կորֆու, բայց կարծում է,
որ պէտք է արդէն վերադարձած լինեմ և գրում է ինձ հետեւեալը.

«Ճատ կարոտով ու անհանգստութեամբ տեղեկութիւն ենք սպա-
սում քեզնից: Ես սրտաւել եմ, իմ արմատները շատ խոր ու պինդ
են բռն դրել հողի մէջ և ամեն մի քամի չի կարող ինձ ցնցել,
բայց Անեկայի վրայ նայելիս մարդու խիղճը զալիս է: Նա ակ-
ներև քեզնից նամակի էր սպասում Վիէննայից կամ Հռոմից, և երբ
որ տեսաւ որ նամակ չի զալիս, սկսեց անհանգստանալ: Յետոյ, ինչ-
պէս ինքզի էլ գիտես, հօրդ մահը վրայ հասաւ: Ես գիտեմ, որ Անեկ-
այի ներկայութեամբ բարձրաձայն ասում էի, որ այժմ դու բացի
հօրդ մահից ոչ մի ուրիշ բանի մասին չես կարող մտածել, բայց
մի քանի շաբաթից յետոյ թմրութիւնիցդ կ'ազատես ու նորից
կը դառնաս դէպի գործունեաց կեանքը: Ես ու Անեկան իրար հետ
իրբ թէ բաց չենք խօսում, բայց իրար շատ լաւ հասկանում ենք:
Տեսայ, որ շատ հանգստացաւ: Սակայն երբ որ մի ամբողջ ամիս
անցկացաւ ու դու մէկ-երկու խօսք էլ է չը գրեցիր մեզ, նորից
սկսեց դարդ անել զլիսաւորապէս քո առողջութեան համար, բայց
անշուշտ և նրա համար, որ այդպէս մոռացել ես մեզ: Իմ սիրտս
էլ անհանգիստ էր լինում և ես մի քանի նամակ գրեցի քեզ Կոր-
ֆու poste restante, ինչպէս որ պայմանաւորել էինք: Ոչ մի պա-
ասխան չը ստանալով՝ փորձում եմ գրել քո տան հասցէով Հռոմ,
որովհետև մտածում ենք թէ կարելի է հիւանդ ես և այդ միտքը
թունաւորում է մեր կեանքը: Գոնէ մի քանի խօսք գրիր, և որ
զլիսաւորն է, աչքիս լոյս և հօն, դէն գցիր վրայիցդ անզգացութիւնը
ու առաջւան և հօնը դարձիր: Ես պարզ կը խօսեմ քեզ հետ: Անեկ-
այի դարդի վրայ այն էլ է ազդել, որ նրա մօրը ով որ ասել է,

Թէ դու ամբողջ աշխարհին յայտնի ես իբրեւ Թեթևսոյիկ մարդ։
 Երեւակացիք Թէ որքան զայրացայ։ Յեղինան յուսահատուած լսածը
 յայտնել է աղջկանը և այժմ մէկը զլսացաւից սկի աչք չի բաց
 անում, միւսն էլ՝ խեղճը գոցնը պցել է, լղարել է ու այնպէս փոխ-
 ւել է, որ մարդու սիրտ կսկծում է տեսնելիս։ Բայց այնպէս քաղցր
 ու հրեշտակի նման բարի արարած չի լինիլ որ Անեղկան է։ Մօրը
 չը վշտացնելու համար իրան ուրախ է ձեւացնում, բայց շատ լաւ
 տեսնում եմ, Թէ ինչ՞ օրի է խեղճը ու սիրտս կորստուում է։ Ամե-
 նաքաղցր որդեակս, ես էլ դրա մասին չէի խօսում քեզ հետ Հռո-
 մում զարդիւ պատճառով, բայց այդ անբախտութիւնը Աստծու
 կամքիցն է, որի հետ պէտք է հաշուել ու յետ չը մնալ կեանքից։
 Ձեռ կարող մի բան գրել, որ սրտներս հանգստանայ։ Խղճա Անեղկա-
 յին։ Քեզնից ինչ ծածկեմ, իմ սրտիս ամենամեծ բաղձանքն այն է,
 որ սուգդ վերջանալուց յետոյ դու ու Անեղկան պսակէք իրար հետ
 Թէկուզ մէկ կամ երկու տարի անցնելուց յետոյ, որովհետեւ իմ
 կարծիքով Անեղկան՝ Յենիքս ¹⁾ է։ Բայց ճիշտ ասած, եթէ մինչև
 անգամ իմ փափագս չի կատարւելու, էլի աւելի լաւ կը լինէր,
 որ մի կերպ մեզ իմաց տայիր այդ։ Դու գիտես որ ես
 երբէք չափազանցնելու սովորութիւն չ'ունեմ և եթէ քեզ
 գլում եմ այս, այն է պատճառը, որ խակապէս վախենում եմ
 Անեղկայի առողջութեան համար։ Բացի այդ պէտք է իմանաս, որ
 մէջ տեղը Անեղկայի ապագայի հարցն է։ Կրօնիցիկին սկսել է շատ
 շուտ-շուտ յաճախել Յեղինային ու Անեղկային և ակներեւ բան է, որ
 որոշեալ գիտաւորութիւններ ունի։ Դու գիտես իմ բնութիւնը, ու-
 զում էի առանց երկար ու բարակ խօսելու տանից վաճառել նրան,
 մանաւանդ որ կասկած եմ տանում Թէ նա պէտք է ասած լինի քո
 Թեթևսոյիկութեան մասին, բայց Յեղինան շատ աղաչեց որ չանեմ։
 Նա բոլորովին յոյսը կտրել է և ամենեւին չի հաւատում Թէ դու
 սիրում ես Անեղկային։ Ի՞նչ պէտք է անէի։ Իսկ եթէ յանկարծ

¹⁾ Հին եգիպտացիները առասպելներէրց։ Առասպելական Թուշուն, որ
 զգալով մահւան գալը, խարովէր սարքում, ինքն իրան աչքում էր ու
 չետոյ Նորից վերածնւում իւր աճիւնից։ Եգիպտացիները ալը Թուշունը
 համարում էին անմահութեան նշանաբան։

դուրս գալ, որ նրա այդ կասկածը մայրական սրտի ճշգրիտ վկայութիւն է: Որքան կարելի է շուտով պատասխանիր նամակիս, Լէօնս, և ընդունիր քո արևովը միայն երդում ուտող պառաւի համբոյրն ու օրհնութիւնը: Անելկան իւր ժամանակին ուզում էր քեզ նամակ գրել, յաւակցութիւնը յայտնել, բայց Յելինան թոյլ չը տուց, որի համար ես նրա հետ կուեցի: Յելինան շատ լաւ կնիկ է, բայց երբեմն բարկութիւնս բերում է: Բոլորը քեզ շատ ու շատ բարեւ են անում: Խաւստովսկու որդին զարեջրի գործարան է հիմնում Պլոշովում: Մի քիչ փող ինքն ունէր, մնացածն էլ ես պարտք տուցի»:

Առաջին ընդհանրութիւն ինձ թւում էր, թէ այդ նամակը ինձ վրայ տպաւորութիւն չի գործում. յետոյ սկսեցի գնալ-գալ սենեակում ու տեսալ, որ սխալւում եմ: Տպաւորութիւնը ընդհանուր ընդհանրութիւն էր ու վերջ ի վերջոյ անասելի սաստկութեան հասաւ: Մի ժամ անցած ես զարմացած ինձ ու ինձ ասացի՝ «ստատանայ է մտել մէջս ինչ է, ոչ մի ուրիշ բանի վրայ չեմ կարողանում մտածել»: Զարմանալի է, թէ որքան արագութեամբ ամենատարբեր զգացմունքներ էին տիրում ինձ, այնպէս սլանալով մէկ-մէկի յետեւից կարծես թէ քամին ամպերի պէս առաջը զգած քշում էր նրանց: Սակայն ինչ աստիճան ջղային մարդ եմ եղել ես: Սկզբում խանդաղանք զղացի դէպի Անելկան: Այն ամենը, ինչ որ մի քիչ առաջ զգում էի դէպի նա և որ կարծես հոգուս հեռաւոր խորշերում թաղնւել էր, յանկարծ երես արեց: Գնալ, հանգստացնել, զուրգուրել, երջանկացնել — այդ եղաւ իմ առաջին անգիտակցական շարժումը, սրտիս առաջին ձգտումը, որ շատ հեռու էր պարզ ձեւակերպած կամքից, բայց չափազանց զօրեղ էր: Իսկ երբ որ երեւակացեցի նրա արտասուակալած աչքերը, նրա ձեռները իմ ձեռներին մէջ, դէպի նա զգացած տենչանքս յարութիւն առաւ իւր բոլոր սաստկութեամբ: Յետոյ մտքովս թուեցիկ կերպով անցաւ համեմատութիւն նրա ու Լաուրայի համար. շատ չարաբաստիկ պէտք է դուրս գար: Առաջին ընդհանրութիւն այն կեանքը, որ այստեղ վարում էի, ոսկորի նման դէմ առաւ բզումն: Պահանջ զգացի աւելի մաքուր օդի, քան այն, որ այստեղ ծծում եմ, անդորրութեան, քաղցրութեան և մանաւանդ զգացմունքների աղնւութեան: Միւսնոյն ժամա-

նակը ինձ ուրախութիւն տիրեց, որ դեռ ոչինչ չեմ կորցրել, որ ամեն բան կարելի է ուղղել և որ այդ միմիայն իմ կամքիցն է կախած: Յանկարծ միտքս եկան Կրօնիցիին ու Անեկաջի մայրը, որ ինձ վրայ հաւատ չ'ունենալով՝ ակներևաբար նրա կողմն է անցել: Նրանց մասին որ սկսեցի մտածել՝ բարկութիւնս եկաւ, որ հետզհետէ սաստկանալով խեղդեց բոլոր միւս զգացմունքներս: Արքան բանակա-նութիւնս աւելի էր ընդունում, որ տիկին Յելինան կատարեալ իրա-ւունք ունի ինձ վրայ յոյս չը դնելու, այնքան աւելի սաստիկ էի դէպի նա ռի զգում, որ համարձակել է այդպէս թերահաւատու-թեամբ վերաբերել ինձ: Վերջը հասայ կատաղի զայրացման թէ իմ և թէ բոլորի դէմ: Ինչ որ մտածում ու զգում էի, բոլորը ամ-փոփւեց այս չորս խօսքում՝ «Լաւ, թող այդպէս լինի»:

Նամակը երէկ ստացայ. այսօր աւելի հանգիստ սրտով ինքս ինձ զննելով, զարմանալով տեսնում եմ, որ այդ վիրաւորանքի քէնը այն-քան խոր է թափանցել հոգուս մէջ, որ այս բոլորիս աւելի սաստ-կացել է քան թուլացել: Այժմ այդ քէնն է իմ մէջ տիրող զգաց-մունքը: Ինքս ինձ ասում եմ ամեն բան, ինչ որ կարող է ինքն իրան ասել լուրջ մտածող մարդը, բայց էլի չեմ կարողանում այդ Կրօնիցիու համար ներել ոչ միայն մօրը այլ և Անեկաջին: Անշուշտ Անեկան մի խօսքով կարող էր նրա ոտը կտրել Պոշովից, իսկ եթէ նա այդ չի անում, այդ նրա կողմից զիջումն է մօրը կամ թէ ու-րիշ խօսքով նա ինձ զոհում է իւր մօր միգրենին (գլխացաւ): Բացի այդ Կրօնիցիին վայր է զցում Անեկաջին իմ աչքումս, պղծում է նրան, ստորացնում, հասցնում է նրան հարսնացու օրիորդի չիմար տիպին: Ձեմ կարողանում հանգիստ սրտով խօսել դրա մասին:

Կարելի է ես այդպէս եմ մտածում ու զգում, որովհետեւ սաս-տիկ գրգռւած եմ. գուցէ իմ ինքնասիրութիւնս չափից դուրս զար-գացած է. ես ինձ զիտակցում, տեսնում եմ, կարողանում եմ նա-յել ինձ վրայ իբրև մի կողմնակի մարդ, բայց այդ երկուութիւնս ամենեւին չի օգնում ինձ: Գնալով աւելի ու աւել եմ տաքանում ու զրգուում: Դրա մասին զրելը անգամ տանջում է ջղերս, ուստի վերջ եմ տալիս:

1 մալիսի.

Գիշերը մտածում էի՝ «գուցէ վաղը աւելի հանդիստ լինի սիրտս»։ Ի՜նչ հանդիստ։ Գնալով միմիայն ատելութիւն է ծագում իմ մէջ Անեկայի մօր, Անեկայի, հօրաքրոջս ու իմ գէմ։ Ամէն մարդու հետ վարելիս պէտք է յարմարել նրա ջղերին, իսկ նրանք մոռացել են, որ իմ ջղերս չափազանց նուրբ են։ Բայց միթէ ինձ համար լաւ չէ այստեղ՝ Պելիում։ Լաուրան հէնց իմանաս միտապաղաղ մարմար է։ Նրա մօտ եղած ժամանակս գոնէ չեմ տանջւում, որովհետեւ բացի գեղեցկութիւնից նրա մէջ ոչինչ չկայ։ Իսկ այդ՝ չափից վեր նուրբ, զգայուն հոգիները ինձ սաստիկ ձանձրացրել են։ Թող Կրոմիցկին նրանց մխիթարի։

2 մալիսի.

Ես ինքս այսօր նամակը տարայ պոստը։ Նամակիս բովանդակութիւնն այս էր, — ցանկանում եմ պան Կրոմիցկուն բախտաւորութիւն պաննա Անեկայի հետ ու պաննա Անեկային՝ պան Կրոմիցկու հետ։ Վճռական պատասխան էր ուղղում հօրաքրոջս, թող զնայ կարդայ։

3 մալիսի.

Մտքովս անցնում է, մի գուցէ հօրաքրոջս կողմից նամակումը Կրոմիցկու անունը տալը կանացի զիւանադիտութիւն լինի, մի գուցէ այդ՝ խթանի դեր պէտք է կատարէր իմ վերաբերմամբ։ Եթէ այդպէս է, շնորհաւորում եմ հօրաքրոջս նրա մարդ ճանաչելու և ճարպկութեան համար։

10 մալիսի.

Անցել է մի շաբաթ։ Ոչինչ չէի զրոււմ, որովհետեւ շշմածի պէս էի։ Խիղճս սաստիկ տանջում է ինձ ու սիրտս այրւում է կսկրծից։ Անեկային ես երբէք անտարբեր չեմ վերաբերւել և չեմ վերաբերւում։ Միտքս են դալիս Հախէտի խօսքերը՝ «քառասուն հազար եղբայր այնպէս չէին կարող սիրել Օթելիային ինչպէս ես էի սիրում նրան»։ Միայն թէ այդ բացականչութիւնը ես կը փոխէի այսպէս՝ «Անեկային քառասուն հազար Լաուրայից աւելի էի սի-

րումն: Թարսի նման հէնց իմ ձեռքից պէտք է չարիք հասնէր նրան: Երբեմն միթարութեան նշոյլ է փայլում ինձ, թէ չարիքը հէնց այն կը լինէր նրա համար, եթէ որ ինձ պէս մարդու հետ պսակէր, բայց այդ ճիշտ չէ: Եթէ որ նա իմն լինէր, ես նրա համար լաւ մարդ կը լինէի: Բայց ինձ թունաւորում է այն կասկածը, թէ զուցէ նա Կրօնիցկոյն էլ կը բաւականանայ:

Երբ որ մոքովս անցնում է այդ, սիրտս տակն ու վրայ է լինում և քիչ է մնում մի ուրիշ այնպէս նամակ էլ գրեմ:

Եղաւ պրծաւ,—այդ ինձ պէս մարդկանց համար միակ միթարութիւնն է, որովհետեւ կարող են ձեռները խաչել ու առաջնաց պէս անշարժ մնալ: Դուցէ այդ չափազանց թուլութեան ապացոյց է, բայց այդ երկու խօսքը ինձ մի քիչ սփոփում են:

Այժմ կարող եմ աւելի հանգիստ միտք անել:

Գլխիս տալիս եմ ու հարցնում ինքս ինձ, ինչպէս է պատահել, որ մի մարդ, որը ոչ միայն պարծենում է թէ վերին աստիճանի զարգացած ինքնաճանաչութիւն ունի, այլ և իսկապէս ունի,—մի քանի օր է ինչ միմիայն անգիտակցաբար, ընթերցողութիւն կերպով է վարւում: Ել ինչի՞ն է պէտք ինքնագիտակցութիւնս, եթէ որ ջղերի մի քիչ սաստիկ զգուշացնող գնում թաղւում է ուղեղի խորշերում և կրաւորական վկայ է դառնում ընթերցողութիւնների: Ինքս ինձ քննելով *post factum* (մի բան անելուց յետոյ): Զեմ խմանում գրանից ինչ զուրս կը գայ, բայց քանի որ ուրիշ ոչ մի բան չի մնում ինձ անելու, կ'աշխատեմ դոնէ այդ օգուտը քաղել ինքնագիտակցութիւնիցս: Այդպէս ուրեմն ինչո՞ւ ես վարւեցի այնպէս ինչպէս վարւեցի: Կարելի է այն պատճառով, որ ես իսկապէս զարգացած, զուցէ մինչև անգամ շատ զարգացած մարդ եմ (լեզուս չորանայ, եթէ որ ուզում եմ ինքս ինձ շողոքորթել կամ զովել),—բայց խելացի մարդ չեմ: Մանաւանդ զուրկ եմ տղամարդու հանգիստ խելքից: Զղերիս սանձը չեմ կարողանում քաշել, չափից աւելի զգայուն եմ, ինձ, բանաստեղծի ասելով, կարող է վիրաւորել մինչև անգամ վարդի երկու տակ ծալած թերթիկը: Իմ խելքիս մէջ ինչ որ կանացի բան կայ: Կարելի է ես այդ կողմից սկի բացառութիւն չեմ, զուցէ վարտիկ հագնողների մեծ մասը, մանաւանդ մեզնում, հէնց այդ տխրին է պատկանում: Այդ ինձ համար մեծ

մխիթարութիւն չէ: Այդ տեսակ խելքը կարող է շատ բան համա-
նալ, բայց զժաւար է մարդու համար նրանով կառավարել կեան-
քում: աշխարհի խելքը անհանգիստ կերպով դէս դէն է ընկնու-
տատանում է, ամենանուրբ քամիչով քամում է իւր ամեն մի դի-
տաւորութիւնը և վերջ ի վերջոյ մոլորում մնում է իրար խճճա-
ծանապարհների մէջ: Դրանից նւագում է զործելու ընդունակու-
թիւնը և զարգանում է բնաւորութեան թուլութիւնը, որ մեզնում
բնածին ու ընդհանուր պակասութիւն է: Օրինակի համար մի նոր
հարց եմ տալիս ինքս ինձ, — եթէ որ հօրաքրոջս նամակում Կրօմից-
կու անունը ամենեւին յիշւած չը լինէր, գործը արդեօք ուրիշ վերջ
կ'ունենար: Եւ, Աստուած վկայ, չեմ համարձակում «այո» պատաս-
խանել: Այդքան շուտ չէր լինել, ճիշտ է, բայց ով դիտի, աւելի
բարեցաջող կը լինէր արդեօք: Թոյլ բնաւորութիւններին պէտք են
հազար ու մի հեշտութիւններ, միմիայն զօրեղ հոգիներն են զիմա-
դրութիւնից նոր եռանդ ստանում: Լսութան, որ մի քանի բանե-
րում մոռնիլի պէս թափանցող է, երեւի այդ հասկացել է և գուցէ
դրանից է, որ շատ քաղցր էր վարում ինձ հետ:

Վերջապէս ինչ է երևում դրանից: Որ ես փախնս մարդ եմ:
Ամենեւին: Մի մարդ որ իրան մասին միշտ ճիշտն է ասում առանց
խնայելու, այժմ էլ չէր խնայիլ, այդ էլ կ'ասէր, բայց չէ, ամե-
նեւին... Ձգում եմ, որ առանց երկար ու բարակ մտածելու կարող
էի ուղեւորել հիւսիսային բևեռը կամ միսսիօնէր դառնալ ու գնալ
Աֆրիկայի խորքերը: մի քիչ անձնանպաստանութիւն, մի քիչ ժա-
ռանգական արխարտութիւն կայ մէջս և ես ընդունակ եմ ամենա-
յանդուգն դիտաւորութիւններ իրագործել, ամենավտանգաւոր ձեռ-
նարկութիւններ սկսել: Տեմպերամենտս վառվռուն է, շարժունու-
թիւնս այնքան չէ, ինչքան օրինակ Մեհաօրինակունը, բայց էլի սո-
վորականից աւելի է:

Բայց երբ որ պէտք է լինում մի կենսական խնդիր վճռել,
սկեսպոխկականութիւնս ինձ ուժից զցում է, միտքս մոլորում է
հազար ու մի նկատումների, եզրակացութիւնների մէջ, կամքս յե-
նարան չի դնում իւր համար և իմ զործողութիւններս մասամբ
կախած են լինում արտաքին գէպերից:

Լատուրացին երբէք սիրելի չեմ եղել, թէև թոված եմ եղել ու մինչև այժմ էլ թոված եմ նրա ֆիզիկական հրապոյրներին: Գուցէ այդ՝ առաջին անգամից տարօրինակ բան թւի, բայց իսկապէս բաւական սովորական երևոյթ է: Կարելի է մինչև անգամ սիրահարած լինել և չը սիրել: Փանի քանի անգամ դէպք եմ ունեցել տեսնելու դռն, կծու, փոխադարձ վիրաւորանքներով լի սիրահարութիւն, որովհետև նա հիմնած չի եղել սիրոյ վրայ: Կարծեմ արդէն ասել եմ որ Անուատինսկիները ոչ միայն սիրահարած են իրար վրայ այլ և սաստիկ սիրում են միմիանց. դրանից է, որ նրանք իրանք իրանց շատ լաւ են զգում... Ախ, զգում եմ, որ էլ կը սիրէի Անեկլային ու մենք էլ նրանց նման լաւ կ'ապրէինք... լաւ է սկի չը խօսեմ դրա մասին... Պալով Լատուրացին, շատերը սիրահարած կը լինեն նրա սև մազերի, նրա արձանացին մարմնաձևերի, նրա յօնքերի, ձայնի, հայեացքի, զլուխը պահելու եղանակի վրայ և այլն, սակայն հաւատացած եմ, որ երբէք նրան ոչ մի սիրող չի եղել: Այդ տարօրինակ կինը զրաւում է դէպի ինքը գրեթէ անդիմադրելի կերպով, բայց միևնոյն ժամանակը և յետ է մղում: Արդէն ասել եմ, որ բացի գեղեցկութիւնից նրա մէջ ոչինչ չկայ, որովհետև նրա արտասովոր խելքն էլ միմիայն առաջին նաժիշտի դերն է կատարում, որ չօքած նրա գեղեցկութեան առաջ կապում է նրա կօտուրները ¹⁾: Սրանից մի շաբաթ առաջ Լատուրացին տեսաջ նորերումն խեղդւած ձկնորսի երեխային ողորմութիւն տալիս ու ինքս ինձ մտածեցի,—եթէ իմանար, թէ իրան ավելի սաղ կը դար այդ երեխայի աչքերը հանելը, հանգիստ ու ուրախ սրտով կը հանէր նրա աչքերը: Մարդ զգում է այդ բաները և ահա ինչու կարելի է գժւել այդ կնոջ վրայ, բայց անհնար է նրան սիրել: Իսկ նա ամեն բան հասկանում է բացի դրանից:

Բայց ինչքան գեղեցիկ է: Նրբ որ մի քանի օր սրանից առաջ նա ամառանոցի սանդուղներով պարտէզ էր իջնում շորոր գալով իւր հրաշալի աղղրների վրայ—«ինձ թւում էր, որ վայր կ'ընկնեմ»,

¹⁾ Բարձր ոտնամաններ, որ հագնում էին չոյն դերասանները:

ինչպէս ասում է Սլովացկին: Միանգամայն երկու ոյժի ազդեցութեան տակ եմ, որոնցից մէկը ձգում է դէպի ինքը, միւսը յետ է մղում: Ուզում եմ գնալ Զւիցերիա և միւլենոյն ժամանակը ուզում եմ վերադառնալ Հռոմ: Ինչով է վերջանալու, չը գիտեմ: Ռիբոն ճիշդ է ասում, թէ «ուզում եմ»-ը միայն գիտակցութեան դրութիւն է և ոչ կա՛քի գործողութիւն (ակտ)։ Եւ պակաս կամքի գործողութիւն է կրկնակի «ուզում եմ»-ը: Նոտարիցս նամակ ստացայ, որով ինձ կանչում է Հռոմ ժառանգութեան գործերի համար. ինչ-որ ձեւակնութիւններ կան անելու, որոնք ասե՛նք առանց ինձ էլ կարելի կը լինէր գլուխ բերել, եթէ որ անսպասձառ ուղէի չերթալ... Բայց այնու ամենայնիւ այդ պատրւակ է... Մի քանի ժամանակ է Նաուրային աւելի չեմ սիրում քան առաջ: Նա ինքը այդ բանին ամենեւին չի նպաստել, որովհետեւ նա միշտ միատեսակ է, իսկ այդ նրանից է այդպէս եղել, որ տժգոհութիւնս իմ վրայից նրա վրայ եմ անցկացրել: Հոգեկան կռիւներին ժամանակ նրա մօտ ոչ միայն, հանգիստ էի փնտռում, այլ և միւլենոյն ժամանակը՝ կամովին ստորացումն. այժմ՝ դրա համար ոխ եմ զգում դէպի նա: Այդ իմ ներքին փոթորիկների մասին նա մինչև անգամ ս'ի չը գիտէր էլ: Նրան ինչ կարող էին հետաքրքրել այդ փոթորիկները, քանի որ չէին կարող նրան պէտք զալ զարդարանքի համար: Միայն այն է նկատել, որ մի տեսակ տենդային դրութեան մէջ եմ ու սովորականից աւելի կարկացկոտ. մի թեթեւ հարցրեց թէ ինչ է պատճառը, բայց շատ էլ չ'աշխատեց որոշ պատասխան ստանալ:

Գուցէ դէպի նա զգացած տենչանքս յաղթի ու չը գնամ, բայց յամենայն դէպս վաղը կամ հէնց այսօր կ'ասեմ՝ նրան որ գնալու եմ: Ինձ հետաքրքրում է, թէ ինչպէս կ'ընդունի նա այդ տեղեկութիւնը, մանաւանդ նրա համար եմ շատ հետաքրքրուում, որ լաւ չեմ կարողանում երեւակայել այդ: Կասկած եմ տանում, որ նա էլ չը նայեցով որ սատիկ տաքացած է ինձ վրայ (այնպէս ինչպէս ես եմ տաքացած նրա վրայ), ինձ չի սիրում, — ի հարկէ եթէ նեղութիւն կրում է սիրելու կամ չը սիրելու ում և իցէ: Մեր հոգիները շատ բանում իրար նման են, ասկայն հազար ու մի ներհակ յատկութիւններ էլ ունեն:

Սարսափելի տանջւած եմ: Զե՛մ կարողանում չը մտածել այն

ապաւորութեան վրայ, որ նամակս գործած կը լինի Պլոշովում: Շարունակ մտածում եմ դրա վրայ, մինչև անդամ և այն ժամանակ, երբ որ Լաուրայի հետ եմ լինում, շարունակ աչքիս առաջին տեսնում եմ Աննկային ու հորաքրոջս: Ի՛նչ բախտաւոր է Լաուրան իւր մշտական հանգստութեամբ: Ես ինքս ինձ հետ դժւար եմ կարողանում եօլա գնալ...

Ինքս ինձ մխիթարում եմ մտածելով տեղափոխութեան մասին: Պեշին, չը նայելով որ այստեղ կան ծովային լողարաններ, սաստիկ դատարկւել է: Շոքից մարդ խեղդում է: Մովը ծոյլ ընկած է առանց շարժելու ալիքները մինչև անդամ ափերի մօտ, կարծես թէ շոքից շունչ չի կարողանում քաշել: Երբեմն-երբեմն քամի է բարձրանում, բայց հեղձուցիչ քամի՝ առաջը դցած քշելով սպիտակ փոշու ամպեր, որոնք խիտ շերտով ծածկում են արմաւենիների, թղենիների ու մրտենիների տերեւները և փակւած վանդակափեղկերի (ժալիւզ) միջով թափանցում են սենեակները: Աչքերս ցաւում են, որովհետեւ բոլոր պատերից լոյսը այնպէս վառ կերպով է արտափայլում, որ ցերեկով չի կարելի նրանց նայել:

Թէկուզ Զւիցերիա թէկուզ Հռոմ կը գնամ, միայն թէ այստեղից հեռանամ: Ինձ թւում է, որ ինձ համար ամեն տեղ աւելի լաւ կը լինի քան այստեղ: Ասեմք բոլորս էլ պատրաստուում ենք ձանապարհ ընկնելու: Դեիսին չորս-հինգ օր կը լինի արդէն որ չեմ տեսել: Ինձ թւում է, որ այսօր-էգուց կը խեղադարձի: Բժիշկն ասում էր, որ խեղճը նրան շարունակ խնդրում է որ կօխ պրծնեն իրար հետ: Այդ ասում են շատ վատ նշան է:

Հռոմ. Casa Osoria, 18 մայիսի.

Ահներեւ է որ միայնութեան պէտք ունէի: Սիրոս այնպէս է, ինչպէս որ էր Պելի հասնելուց անմիջապէս յետոյ—միւսնոյն ժամանակը համ տխուր է համ լաւ: Մինչև անդամ այժմ սիրոս աւելի լաւ է քան Պելիում, որովհետեւ չեմ զգում այն անհանգստութիւնը, որ հէնց առաջին օրից ազգում էր ինձ Լաուրայի ընկերութիւնը: Ման եմ գալիս խուլ, մութը տան մէջ, անթիւ բաներ եմ գտնում, որոնք միտքս են բերում հօրս և նրա յիշատակը նորոգւում է սըրտումս: Նա էլ արդէն մի քիչ կապուտակացել էր ինձ համար, իսկ

այժմ ամեն մի քայլափոխում հանդիպում եմ նրա վաղեմի, իրական կեանքին: Նրա առանձնասեփական սեղանի վրայ ընկած են խոշորացնող ապակին, որով նայում էր զանազան առարկաների, բրոնզե ասեղներ, որոնցով փորածոյ անոթներից հանում էր շորացած հողը, ներկեր, վրձիններ, սկսած ձեռագիրների, հաւաքածոների վերաբերող նկատողութիւններ, մի խօսքով՝ հազար ու մի մանր-մուր բաներ: Նրբեմն-երբեմն ինձ թւում է, թէ նա ուրիշ տեղ է գնացել միայն և կը վերադառնայ ու նորից կ'սկսի պարապել իւր ամենօրեայ գործերով, իսկ երբ որ այդ պատրանքս փարատւում է ճշմարիտ ու խորին վիշտ եւ զգում և սիրում եմ նրան ոչ միայն իբրեւ յիշողութիւն, այլ և իբրեւ՝ այժմ Campo Santo-ում յաւիտենական քնովննջող էակի:

Դրանից է յառաջանում Խիտութիւնս, բայց այդ զգացմունքը այնքան մաքուր է այն բոլոր զգացմունքներից, որոնք վերջին ժամանակները ինչ ուզում էին անում էին հետս, որ ես զոհ եմ այժմեան դրութիւնիցս, որովհետեւ ինքս ինձ աւելի լաւ եմ զգում կամ գոնէ այնքան վաշցած չեմ զգում, որքան ինձ թւում էր... Նկատել եմ նոյնպէս որ ոչ մի՝ թէկուզ ամենաթունդ դատողութիւնն անգամ չի զրկում մարդուն այն զւարճութիւնից, որ նրան պատճառում է իւր մէջ որ և իցէ ազնիւ սաղմեր տեսնելը: Որտեղից է մարդկանց այդ անդիմադրելի ու անզսպելի ձգտումը դէպի բարին: Երբեմն սկսելով յետ տալ այդ կծիկի թելը շատ հեռու եմ գնում: Քանի որ մեր բանականութիւնը ընդհանուր գոյութեան արամաբանական անդրադարձումն է, գուցէ մեր՝ բարիի մասին ունեցած դադափարն էլ նմանապէս մի որ և իցէ բացարձակ (աբսոլյուտ) բարիի արտացոլումն է: Իսկ եթէ այդ ճիշտ լինի մարդ կարող է միանգամից վերջ տալ իւր կասկածներին ու բացականչել ոչ միայն «eureka» (գտայ), այլ և «ալէլուիա» (օրէնքից Աստծուն): Վախենում եմ սակայն, որ այդ շէնքս էլ ուրիշ շատիւ նման կործանի, ուստի սիրտ չեմ անում կառուցանել: Այդ ասէնք աւելի զգում եմ, քան դատողութեամբ ըմբռնում, բայց անշուշտ մի ժամանակ նորից կը դառնամ այդ խնդրին, որովհետեւ հարցը ոչ թէ ոտիցս, այլ հոգուցս փուշ հանելու մասին է: Իսկ այժմ չափազանց չարչարւած եմ, սիրտս չափազանց փութւր է և միեւնոյն ժամանակը չափազանց հանգիստ ու լաւ:

Թուում է ինձ, թէ աշխարհիս երեսին մարդս միակ արարածն է, որ կարողանում է յաճախ իւր կամքին հակառակ վարել: Գուրս է գալիս որ վաղուց էր սիրաս ուզում Պելիից հեռանալ, բայց օր օրի ետեւից անցնում էր, իսկ ես մնում էի նստած այնտեղ: Ճանապարհ ընկնելուս նախընթաց օրն էլ դեռ համարեա հաւատացած էի, որ կը մնամ. անսկսկալ կերպով ինքը Լաուրան ինձ օգնութեան հասաւ:

Նրան յայտնեցի նոտարից նամակ ստանալս ու գնալու վճիռս միմիայն նրա համար, որ տեսնէի թէ ինչ ապաւորութիւն կը գործի այդ նրա վրայ: Մենք մենակ էինք: Նս սպասում էի նրա կողմից մի որ և է բացականչութիւն, վրդովմունք, «Veto» (արգելումն), բայց ակնկալութիւնս զուր դուրս եկաւ:

Լսելով այդ համբաւը, նա շուռ եկաւ դէպի ինձ, մատները երեսաց իրանց մագերիս մէջ ու երեսս երեսին մօտեցնելով հարցրեց. — բայց կը վերադառնաս, չէ:

Խաչը, մինչև այժմ էլ ինձ համար հանելուկ է մնացել, թէ այդ ինչ էր նշանակում: Արդեօք ենթադրում էր որ ինձ անպատճառ հարկաւոր է գնալ, թէ վստահ լինելով իւր գեղեցկութեան ոյժի վրայ, ամենեւին չէր կասկածում, որ կը վերադառնամ, թէ վերջապէս շտապում էր օգուել ինձ դլսիցը ռադանելու առիթից, — որովհետև այդ տեսակ հարցմունքից յետոյ ինձ ոչինչ չէր մնում անելու քան ճանապարհ ընկնել: Հարցնելիս արած փաղաքշական շարժումը մի քիչ հակասում է այդ ենթադրութեանը, որ այնուամենայնիւ ինձ ամենահաւանականն է թուում: Նրբեմն ես համարեա հաւատացած եմ լինում, որ նա ուզում էր ինձ ասել՝ «Գուր չես ինձ պաշտօնաթող անում, այլ ես՝ քեզ»: Մինչև անգամ խոստովանւում եմ, որ եթէ այդ պաշտօնաթողութիւն էր, Լաուրայի ճարպկութիւնը իսկ որ չը տեսնած քան է և սաստիկ զարմանալի, մանաւանդ նրանով որ հրաժարեցնելու եղանակը շատ քաղցր ու փաղաքշական էր այնպէս որ ինձ տարակուսանքի մէջ թողեց, թէ արդեօք ձեռ. առաւ ինձ թէ ոչ: Բայց ինքս ինձ խաբելու ինչ պէտք ունեմ: Նա իւր հարցով խաղը տարաւ: Գուցէ, ուրիշ ժամանակ իմ ինքնասիրութիւնս դրանից վիրաւորէր, բայց այժմ այդ ինձ համար նշանակութիւն չունի:

Սակայն այն երեկոն ոչ միայն մեր մէջ սառնութիւն չ'ընկաւ, այլ ընդհակառակը սովորականից աւելի քնքոյշ էինք վերաբերում իրար: Շատ ուշ բաժանեցինք իրարից: Մինչև այժմ էլ աչքիս առաջին տեսնում եմ, ինչպէս նա ձեռքով ճրագի առաջը բռնած ու աչքերը կախ դցած ճանապարհ է գնում ինձ մինչև դուռը: Այնքան զեղեցիկ էր նա, որ ափսոսում էի, որ գնալու եմ: Միւս օրը նա մնաս բարեւ արեց ինձ հետ երկաթուղու կայարանում: Թէյվարդերի փունջը մինչև Ջենովա պահել էի: Զարմանալի կին է: Քանի հեռանում էի նրանից՝ Ֆիզիկական կարօտս սաստկանում էր, բայց և աւելի ու աւելի թեթևութիւն էի զգում: Մի հանքի եկաց մինչև Հռոմ և այժմ՝ ինձ՝ վանդակից դուրս պրծած թուչունի նման եմ զգում:

22 մայիսի.

Ծանօթներիցս զրեթէ ոչ դքի չը գտայ այստեղ: Շոքը ցրեւ է նրանց ամառանոցներն ու սարերը: Յերեկով փողոցներում շատ քիչ անցորդ է լինում, միմիայն օտարազգիներ են պատահում, մեծ մասամբ Անգլիացիք՝ սնկենու կեղեից շինած շղարշապատ սաղաւարտները զլիններին, կարմրագոյն Բեդեկէրը (ուղեցոյց) ձեռներին ու անվերջ «Wery interesting»-ը (շատ հետաքրքրական է) բերաններին: Կէսօրին մեր Բաբուենօն այնքան զատարկ է լինում, որ մենաւոր անցորդների ոտնաձայնը արձագանք է բարձրացնում: Բայց երեկոյեան բոլոր փողոցներում վխտում է ամբօխը: Իրիկնապահերին միշտ մի քիչ տօթ ու ջղաջին անհանգստութիւն եմ զգում, ուստի դուրս եմ գալիս թարմ օդ ծծելու ու քաշ եմ գալիս մինչև որ հալից ընկնում եմ: այդ ինձ սաստիկ թեթևութիւն է պատճառում: Իմ զբօսանքը սովորաբար վերջանում է Պինչիօում: Յաճախ երեք-չորս անգամ գնում-գալիս եմ այդ հոյակապ դարատափովը (տերրաս): Այդ ժամանակը այնտեղ շատ սիրահարւած զոյգեր են զբօսնում: Ոմանք ման են գալիս թեթևի տւած, զլուս զլիս կպցրած ու աչքերը կարծես չափից վեր երջանկութիւնից դէպի երկինք բարձրացած, ոմանք էլ նստած են լինում նստարանների վրայ, թաղւած ծառերի մութ սուերում: Լապտերների զողզոջուն լոյսը այդ խաւարի խորքից երևցնում է

երբեմն բերապիւիւրի (զինւոր)՝ կիսով չափ փետուրներով ծածկւած կիսադէմը, երբեմն օրիորդի բաց-գոյնով հագուստը, երբեմն էլ մի բանւորի կամ ուսանողի դէմք: Ամեն բոլի ականջիս հասնում են շշուէջներ, երգումներ, տաղեր, կիսաձայն երգեցողութիւն: Այդ ինձ վրայ գարնանային կարնաւալի (բարեկենդան) տպւորութիւն է դործում և տարօրինակ զւարճութիւն եւմ զգում երբ որ կարողանում եմ անհետանալ նրանց բազմութեան մէջ և շնչել նրանց ուրախ ու առողջ մթնոլորտում: Որքան երջանիկ են, որքան պարզ են: Այդ պարզութիւնը թափանցում է իմ մէջ և աւելի լաւ է հանգստացնում ջղերս քան խլօրալը: Երեկոներին տաք ու պարզ եղանակ է անում, բայց զով քամին ամենեւին չի դադարում: Լուսինը բարձրանում է Trinita dei Monti-ի յետեից ու արծաթէ մակոյցի նման սահում է մարդկանց այդ մրջինանոցի վրայով, սպիտակագոյն ներկելով ծառերի կառարները, տանիքներն ու աշտարակները: Դարառափի ստորոտում աղմկում ու փայլվում է քաղաքը, իսկ հեռւում արծաթափայլ մշուշի մէջ զծագրւում է սուրբ Պետրոսի սև սիլուէտը՝ մի երկրորդ լուսնի պէս սպիտակին տուղ զմբէթով: Վաղւայ Հռոմը ինձ այսքան գեղեցիկ էր թւացել: Նորանոր հրապոյրներ եմ գտնում Հռոմում: Ամեն օր ուշ եմ վերադառնում տուն, ու պառկում եմ քնելու գրեթէ երջանիկ այն մտածմունքից, թէ վաղը դարձեալ Հռոմում կը զարթնեմ: Փունս հօ... Չը գիտեմ գուցէ յօգնածութիւնիցս է, բայց մեռելի պէս եմ քնում, այնպէս որ առաւօտներն էլ դեռ մի տեսակ թմրութիւն է մնում վրաս:

Առաւօտները անց եմ կացնում նստարիս հետ: Երբեմն ինձ համար ցուցակագրում եմ հօրս հաւաքածուները: Հայրս կոտակումը այդ հաւաքածուները չի բաշխել Հռոմ քաղաքին, իսկ կոտակովը ես ընդհանուր ժառանգ եմ նշանակւած, այնպէս որ այդ էլ իմ սեփականութիւնս է դարձել: Հօրս կամքը կը կատարէի ու առանց տատանելու կը բաշխէի Հռոմին այդ բոլորը, բայց վախենում եմ, որ հօրաքրոջս յորդորանքները հօրս մէջ երկմտութիւն գցած լինեն ու նա դիտմամբ նրա համար կարգադրութիւն արած չը լինի հաւաքածուների մասին, որ մի ժամանակ նրանք կարողանան տարւել հայրենիք: Որ հայրս մտածելիս է եղել հայրենիքի մասին իւր կեանքի վերջին ժամերում՝ երևում է կտակի շատ պրակներից: Կան

նոյնպէս մեր հեռու ազգականներին վերաբերեալ մանր պրակներ, իսկ նրանցից մէկը ինձ այնքան սաստիկ յուզեց, որ չեմ կարող տեսել: Ահա այդ ²կտակը՝ «Մարտննայի (Սասսօֆերասօ) պէութիւն կտակում եմ իմ ապագայ հարսին»:

մալիսի 25.

Քանդակագործ Լուկոմսկին մի ամիս կը լինի որ սկսել է շինել հօրս հասակաչափ արձանը այն կիսանդրիի օրինակով, որ մի քանի տարի առաջ ինքը շինել էր: Յաճախ օրումէջի ժամերին գնում եմ նայելու թէ ինչպէս է առաջ գնում արձանը: Նրա գործանոցը ինձ կարծես մի ուրիշ աշխարհք է տեղափոխում: Այդ արւեստանոցը չարդասի նման մի բան է, վերելից մի հատիկ ահագին պատուհանով, որ նայում է հիւսիս, և այդ պատճառով նա լուսաւորւում է ստուր, արևի ճառագայթներից զուրկ լոյսով: Երբ որ այնտեղ նստած եմ լինում, ինձ թւում է թէ Հռոմում չեմ: Պատրանքը սաստկացնում է ինքը Լուկոմսկին իւր հիւսիսային մարդու գլխով, շէկ մօրուքով ու միստիկի կապուտակ, մշուշապատ աչքերով: Նրա երկու օգնականները լեհացի են, պարտէզումը կապած երկու շների անունը Կրուկ ու Կուրտա ¹⁾ է, մի խօսքով՝ նրա տունը մի տեսակ հիւսիսային կղզի է հարաւային ծովի մէջ: Սիրում եմ այնտեղ գնալ տպաւորութեան բնութոյցնութեան պատճառով. սիրում եմ նոյնպէս տեսնել Լուկոմսկուն բանելիս: Այդ ժամանակ նրա մէջ ոյժ ու պարզութիւն է լինում: Հետաքրքրական է լինում նա մանաւանդ այն բուսականներին, երբ հեռանում է շինած արձանից ըստ մոտիկ տալու համար ու յետոյ յանկարծ նորից մօտանում է, սկսում բանել կարծես յարձակումն գործելով: Շատ տաղանդաւոր քանդակագործ է: Հօրս արձանը աճում է նրա ձեռքերի մէջ և սալեցնում է կատարեալ նմանութեամբ: Այդ ոչ միայն հօրս պատկերը կը լինի, այլ և գեղարւեստի գործ:

Եթէ գեղեցիկ ձևերի վրայ սիրահարւած մարդու տիպ կայ — Լուկոմսկին է: Ինձ թւում է, թէ նա մինչև անգամ մտածում է

¹⁾ Կրուկ լեհերէն կը նշանակի աղաւ, իսկ Կուրտա՝ պոչատ շուն:

Մ. Թարգմ.

յունական քթերի, իրանների, ուսերի ու գլուխների միջոցով, մի խօսքով ոչ թէ գաղափարների, այլ ձևերի, այն էլ կլասիկական ձևերի միջոցով: Արդէն տասնհինգ տարի է որ ապրում է Հռոմում, բայց այնպէս է յաճախում թանգարաններն ու պատկերապարանները, կարծես երէկ եկած լինի այստեղ: Դուրս է գալիս, որ այդ տեսակ սէրը ընդունակ է բոլորովին լիացնել մարդուս կեանքը և դառնալ նրա կրօնը, սակայն դուցէ այն պայմանով, որ նա էլ դառնայ նրա քուրմը: Լուկոմակին այնպիսի ակնածութիւն է զգում դէպի լաւ կազմածք ունեցող մարդիկ ինչպէս հին բարեպաշտ մարդիկ զգում են դէպի սուրբերի պատկերները: Նրանից մէկ օր հարցրեցի, թէ նրա կարծիքով ո՞վ է Հռոմի ամենագեղեցիկ կինը: Առանց տատանեւելու պատասխանեց՝ «Խիկին Դեխը» ու խսկոյն սկսեց իւր երկու ձեռքի մեծ-մեծ մատներովը օգի մէջ նկարել նրա կերպարանքը (Ֆիգուրա) այնպիսի թեթեւ ու արտայայտիչ շարժումներով, ինչպէս սովորաբար լինում են արտիստների շարժումները: Լուկոմակին ինքն իւր մէջ վստիկած ու մեկամաղձոտ մարդ է, բայց այդ բոլորին այնպէս կենդանութիւն ստացաւ, որ մինչև անգամ աչքերն էլ կորցրեցին իրանց սովորական միատիկական արտայայտութիւնը: «Ա՛յ օրինակ այս, - կրկնում էր նա նոր-նոր գծեր քաշելով - կամ այս... Նա ոչ միայն Հռոմի, այլ և ամբողջ աշխարհի ամենագեղեցիկ կինն է»:

Մանաւանդ հիացնում է նրան Լատուրացի վիզը: Ասում է, որ Լատուրան զլուխը բարձրացնելիս՝ վիզը կազմում է դէմքի շարունակութիւնը, ոչ աւելի նեղ քան դէմքը, որ շատ հազադէպ բան է. երբեմն միայն Տրանստեւերումը կարելի է տեսնել հասարակ դասին պատկանող կանայք այդպիսի վզերով, բայց այդ աստիճան կատարեալ՝ երբեք: Յիրաւի, Լատուրացի մէջ որ և իցէ ֆիզիկական պատկասութիւն գտնել ցանկացողը զուր ժամանակ կը կորցնի: Լուկոմակին այնտեղ հասաւ, որ սկսեց պնդել, թէ այդ տեսակ կանանցը դեռ նրանց կենդանի ժամանակը պէտք է արձան կանգնեցնել Պորումում: Ինչ խօսք որ ես նրան չէի հակաճառում:

29 մայիսի.

Քառանդութեան վերաբերեալ խոսքերն երկար ու բարակ գործավարութիւնը սկսում է ինձ տաղտկացնել: Ինչպէս այդ մար-

դիկը, չը նայելով իրանց բնածին աշխուժութեանը, ամեն գործ դանդաղ են կատարում և ինչքան շատ խօսում են: Խօսելով զլուսս տարել են: Մի քանի ամենանոր խրանսիական վէպեր եմ բերել տւել ու ամբողջ օրերով կարդում եմ: Նրանց հեղինակները ինձ վրայ վարժ նկարիչների տպաւորութիւն են գործում: Ի՛նչ արագութեամբ ու հմտութեամբ է նշանակում նրանց մէջ իւրաքանչիւր կերպարանք, որքան ոյժ և բնութոյնութիւն կայ այդ նկարազրութեան մէջ: Նրկասիրելու տեխնիկան դրանից դէնը զնալ չի կարող: Բայց միւս կողմից՝ նրանցում զուրս բերած մարդկանց մասին պէտք է կրկնեմ արդէն մի անգամ ասածս, թէ նրանք միայն միմեանց մարմիններն են սիրում, էլ ուրիշ ոչինչ: Այդ ի հարկէ կարող է պատահել իբրև բացառութիւն, բայց որ ամբողջ Ֆրանսիայում ծայրէ ի ծայր վերցրած ոչ ոք ընդունակ չը գտնուի ուրիշ տեսակ սիրելու, թող այդ ում ասում են ասեն, ինձ չ'ասեն: Ես Ֆրանսիան շատ լաւ եմ ճանաչում և գիտեմ որ այդ կողմից նա իւր գրականութիւնից լաւ է: Վիպազրութեան այդ շլացուցիչ, բէալ ճշգրտութեան ցետեից ընկնելը նրան կեղծ է դարձնում: Մարդ սիրում է անհատին, իսկ անհատը բաղկանում է բացի դէմքից, հայեացքից, արտայայտութիւնից, ձայնից ու կերպարանքից — նոյնպէս և բանականութիւնից, բնաւորութիւնից ու մտածելու եղանակից, մի խօսքով շատ ու շատ մտաւոր ու բարոյական տարրերից: Իմ չարաբերութիւնը դէպի Լատուրան ամենալաւ ապացոյց է, որ բացառապէս արտաքին հիացման վրայ հիմնւած զգացմունքը մինչև անգամ արժանի չէ սէր անւանւելու: Բացի այդ՝ Լատուրան բացառութիւն է:

31 մալսի.

Երէկ Լուկոմակու հետ միասին նախաճաշեցինք, իսկ երեկոյեան ըստ սովորութեան քաշ էի դալիս Պինչիօյում: Երեւակայութիւնս երբեմն զլիս խաղեր է խաղում: Երեւակայում էի թէ Անեկայի հետ թե-թեի տւած զբօսնում ենք: Մենք ման էինք դալիս, խօսում էինք ինչպէս այդ կ'անեն իրար չափից վեր սիրող մարդիկ: Սիրոս այնպէս լաւ էր, ինչպէս երբեք չէր եղել Լատուրայի հետ եղած ժամանակս, բայց և որքան միացնակ զգացի ինձ, երբ որ

երևակայութիւնս դադարեց բանելուց։ Զէի ուզում տուն վերադառնալ։ Գիշերը քունս չէր տանում։ Սարսափելի անպտուղ կեանք է իմ կեանքը։ Այդ անընդհատ ինքս իմ մէջ խորատուգւելս առաջնորդում է ինձ միմիայն դէպի դատարկութիւն։ Բայց զգում եմ որ ուրիշ տեսակ կարող էր լինել։ Զարմանում եմ, որ Անելկայի յիշատակը այդ աստիճան կենսունակ է իմ մէջ։ Ինչո՞ւ օրինակ երբէք չեմ երևակայում թէ թե-թեի տւած զբօսնում եմ Վառերայի հետ, իսկ այժմ էլ, յիշելով նրա անունը, մոքումս աւելացնում եմ՝ զլուսը քարը։ Շատ անգամ մոքովս անցնում է, թէ երջանկութեան երկու թեւիցը բռնած էի ու թողեցի որ ձեռիցս դուրս թռչի։

2 լունիսի.

Վաղուց ինձ ոչ ոք այնքան զարմանք չէր պատճառել որքան այսօր Ղուկոմակին։ Միասին գնացինք Կապիտոլիումի թանգարանը։ Նա ինձ զարմացրեց դեռ. այնուհի Վենետիկի արձանը նայելիս, երբ չորս կողմը պտտացնելով նրա շարժական պտտանդանը՝ ասաց ինձ, թէ ինքը նէպոլում զանաւ Պրաքսիտելի Պսիխէան աւելի բարձր է դասում, որովհետեւ նա աւելի ոգեշնչւած է։ Այդ՝ այդպիսի պլաստիկի կողմից տարօրինակ կարծիք էր։ Բայց աւելի անակնկալ բանի վկայ պէտք է լինէի մեռնող գլադիատորի (սուսերամարտ) կամ, ինչպէս նոյնպէս ասում են, Գալլի արձանի առաջ։ Ղուկոմակին կէս ժամի չափ լուռ նայում էր նրա վրայ, իսկ յետոյ բացականչեց իրար սղմած ատամների արանքից, ինչպէս սովորութիւն ունի խօսելու յուզւած ժամանակը. — Հարիւր անգամ ասւած կը լինի, թէ այդ գլադիատորը սլաւոնական դէմք ունի, — և իրաւ, շատ զարմանալի է... Իմ եղբայրը վարձով է վերցրել Կոզլուէկ կալւածը՝ Սերպցայի մօտ։ Այնտեղ մի ձիապան կար Միխնա անունով... Անցեալ տարի ձիերը լողացնելիս խեղդւեց... նրա ու սրա դէմքը կարծես մի խնձոր լինի երկու կէս արած։ Նս աչտեղ շատ անգամ ժամերով կանգնում եմ, որովհետեւ այդ ինձ հարկաւոր է...

Զէի ուզում ականջներիս հաւատալ և զարմանում էի, որ Կապիտոլիումի առաստաղը չի փլչում գլխներիս։ Սերպց, Կոզլուէկ, Միխնա, այստեղ — այս՝ անտիկների և կլասիկական ձևերի աշխարհում — և այն էլ իմ՝ Ղուկոմակու բերնում։ Իսկոյն քանդա-

կագործի արտաքին կերպարանքի տակից ես նշմարեցի մարդկային հոգին,— «Այդ էր ուրեմն, բարեկամ, քո պլաստիկ եղածդ, մտածեցի ես ինձ ու ինձ, աչդպիսի յոյն ես եղել հնչ, աչդպիսի հռոմայեցի։ Ուրեմն զուգալիս ես Գլադիատորին նայելու ոչ միայն նրա ձևերի համար, այլ և նրա համար, որ նա միտք է բերում Կոզլովէկցի Միխնային։ Այժմ հասկանում եմ թէ ինչ է նշանակում քո սակաւախօսութիւնն ու մեկամաղձութիւնը»։

Լուկոմսկին անշուշտ հասկացաւ իմ մոքովս անցածը, որովհետեւ միատիկական աչքերը յառեց գետնին ու սկսեց ընդհատող ձայնով խօսել՝ կարծես բացատրելով առաջւան ասածը։

— Մարդ չը մեռնի ու Հռոմում ապրի։ Գործերս շատ լաւ են դնում... Գանդատուելու իրաւունք չունեմ... Այստեղ մնում եմ, որովհետեւ պէտք է... Բայց հայրենիքի կարօտս ինձ այնպէս է տանջում, կարծես դժուրքում լինեմ... Նրբ որ շներս զիշերը պարտեզումը սկսում են հաջել, ուզում եմ պատերը չանգռել, որովհետեւ ինձ թւում է թէ մեր գիւղումն եմ... Յս կը գժւէի, եթէ տարին գոնէ մի անգամ չ'երթայի հայրենիք։ Այժմ էլ շուտով գնալու եմ, որովհետեւ արդէն այտուեղս է հասել...

Այդ ասելով նա սկսեց մատով խփել կոկորդին ու շրթունքները հաւաքեց, այնպէս ինչպէս մարդ անում է սուլելիս, որովհետեւ շրթունքները դողում էին։ Այդ համարեա պաշթիւնի նման մի բան էր և ինձ ևս առաւել զարմանալի թւաց այդ մարդու կողմից այն պատճառով, որ բոլորովին անակնկալ կերպով եղաւ։ Յանկարծ իմ սրտիս էլ յուզմունք տիրեց, որովհետեւ աչքիս առաջ պարզեց այն ահագին տարբերութիւնը, որ կայ իմ ու այնպիսի մարդկանց մէջ ինչպէս են Լուկոմսկին ու Մնեատինսկին։ Այս բոլորիս էլ դեռ կարծես մի տեսակ ահով եմ մտածում այդ տարբերութեան մասին։ Ամբողջ հորիզոններ կան՝ նրանց համար տեսանելի ու ինձ՝ անմատչելի։ Զգացմունքի ինչ ահադին քանակ են կրում իրանց սրտում այդ մարդիկը։ Նրանք զրա շնորհիւ կարող են բախտաւոր կամ անբախտ լինել, բայց ինչ էլ լինի՝ նրանք ինձնից հարուստ են. նրանց չի սպառնում ոչ դատարկութիւն, ոչ ունայնութիւն։ Նրանցից իւրաքանչիւրը տասը մարդու համար կենսական պաշար ունի։ Նս էլ ինձ կարծես մի տեսակ կապած եմ զգում մեր ժո-

զովրդի հետ, բայց այդ զգացմունքը այնքան անմիջական չէ որքան նրանցը, նա ինձնում չի վառւում ճրագի բոցի նման, նա իմ էութեան մասը չի դարձել: Ինձ ասլրելու համար պէտք չէ ոչ մի կողմէի, ոչ մի Միխնա, ոչ էլ Պլոշովը. ուրիշ խօսքով ասած, այնտեղ, ուր Լուկոմսկու համար կենսարար ազբիւրներ են բղխում, որոնք նրանց կեանքի իմաստ են մատակարարում, այնտեղ չոր աւազ եմ տեսնում: Մինչդեռ եթէ նրանք այդ յենարաններն էլ չ'ունենային, էլի կը մնային նրանց համար՝ մէկին—նրա քանդակագործութիւնը, միւսին՝ նրա զբաղմունքիւնը: Գրեթէ անհաւատալի բան է, որ ինձ չափ երջանկութեան համար անհրաժեշտ պայմաններ ունեցող մարդը ոչ միայն բախտաւոր չը լինի, այլ և մինչև անգամ չ'իմանայ թէ ինչու է ապրում աշխարհիս երեսին: Անկասկած այդ այն պայմանների մեղքն է, որոնց մէջ ես դաստիարակել եմ. Հռոմեերի, Մեցերի, Պարիզների ու դարձեալ Հռոմեաների մեղքն է. ես մի քիչ նման եմ եղել բուն հողից արմատախիլ արած, բայց օտար հողի մէջ էլ լաւ չը տնկած ծառի. սակայն մասամբ էլ իմ մեղքս է այդ, որովհետեւ ես հարցական նշաններ էի դնում ու փիլիսոփայութիւն անում այնտեղ, ուր ուրիշները միայն սիրում են: Գրա հետեանքն այն եղաւ, որ փիլիսոփայութիւնիցս ոչինչ դուրս չ'եկաւ, իսկ սիրտս անբերրիացրի, չորացրի:

(Կը շարունակւի)

Ն Ի Է Ր

ՅՈՎՀԱՆՆԵՍ ԹՈՒՄԱՆԵԱՆՅԻ

Դու արտասուում ես, և քո ծանրավիշո՞
Սրտից լճացած արցունքի տակից
Փայլում է միտքը բոցոտ աչքերիդ—
Խելօք տրտմութիւն և քնքոյշ թախիծ.

Եւ այդ առաւել վեհ ու սիրուն է,
Թէև ամպամած գիշերւան զրկում
Փայլահէլ շողում և ցոլանում է
Խաղաղ ջրերի խորին յատակում:

92 թ. ապրիլի 5.

ԱՐԴԻԻՆԱԳՈՐԾՈՒԹԻՒՆԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ¹⁾

Գ. ՎԱՐԳԱՆԵԱՆՅԻ

II

Մենք կարողացանք մեր անցեալ յօդաճում տեսութեան առնել բամբակի և մետաքսի արդիւնաբերութիւնը, որոնք մեր երկրի արդիւնաբերութեան մէջ անկասկած չարգելի տեղ են բռնում և ժողովրդական հարստութեան համար մօտիկ ապագայում նշանաւոր խախտորներ պէտք է կազմեն որպէս և կազմում են ներկայումս էլ:

Եթէ մենք նոյն աչք տեսութիւնը շարունակենք, ամենից առաջ մեզ աչքի է ընկնում երկրի արդիւնաբերութեան այն ճիւղը, որ իւր խոշորութեամբ բոլոր ուրիշ Անդրկովկասից արտահանող արդիւնքներին գերազանցում է: Այդ արդիւնքը, որին մենք այժմս զիմում ենք, նաւթն է:

Համարձակ կարող ենք ասել, որ նաւթը Անդրկովկասում արդիւնաբերող արդիւնքների շարքում ամենից շատ նպաստել է երկրի անտեսական հռչակին: Նաւթի արդիւնաբերութիւնը հետզհետեւ մեծանալով՝ շարժումներ յառաջացրեց, որոնք թէ երկրի կապիտալներին և թէ ժողովրդական աշխատանքին զործադրութեան ճանապարհ բացարին: Եւ սա մի նոր ասպարէզ էր, որի համար գիտութիւնը և մի յայտնի փորձառութիւնը անհրաժեշտ պայմաններ են: Շնորհիւ այս պայմանների պակասութեանը առհասարակ կիսակիրթ երկիրները, ուր հարստութեան մի նոր աղբիւր է երևում, զրաւում

¹⁾ Տե՛ս «Մուրճ» № 4. 1891 թ.:

են դէպի իրանց բացի տեղական ոյժերից՝ նոյնպէս և օտար (արդիւնաբերական) ոյժեր: Վերջինների մասնակցութիւնը աւելի ևս ընդարձակ է, երբ որ նոր երևացող արդիւնքը ստանում է մի ընդհանուր նշանակութիւն համաշխարհային սպասման համար: Նաւթի նկատմամբ մենք հանդիպում ենք մեր երկրում նոյն երևոյթին, այնպէս որ եթէ սորա արդիւնաբերութիւնը մնար վերապահւած լոկ տեղիս ոյժերին, դժար էր սպասել նաւթի արդիւնաբերութեան զարգացման այն աստիճանը, որի վրայ նա այժմն գտնւում է: Եւ իրաւ մեր վաճառական-կապիտալիստներին պակասում էին գիտութիւն և փորձ, որոնք պէտք է մեծապէս նպաստէին այս գործի տեխնիկական և առևտրական զարգացմանը: Հէնց այս պայմանների պակասութեանը լրացումն տւին օտարները, որոնք մեզ մօտ եկան Եւրոպացից և Ռուսիացից օժտւած լինելով ձեռնարկող ոգով, գործնական ընդունակութիւններով և խոշոր կապիտալներով: Ի պատիւ մեր վաճառական-կապիտալիստների չիշենք, որ սոքա կարողացան օգտւել օտարների հետ ունեցած շփումից և իւրացրին մի յայտնի չափով օտարների գործարանական ընդունակութիւնները և սովորութիւնները:

Նաւթի արդիւնաբերութեան զարգացման ժամանակը սկսւում է իսկապէս 1872 թւականից: Մինչև չիշեալ թւականը Բագից նաւթ տուղ գրեթէ բոլոր տեղերը կազմում էին տէրութեան սեփականութիւնը: Իսկ տէրութիւնը տալիս էր իւր այդ նաւթատեղերը կապալով մասնաւոր մարդկանց, որոնք նաւթ էին արդիւնաբերում այնքան, որքան նոքա կարող էին՝ համեմատ այն ժամանակւայ տեխնիկային և նիւթական միջոցներին: Սակայն կապալաւորութիւնը նոյն իսկ տէրութեանը անյարմար էր թւում և այս գործի արագընթաց ծաւալման և զարգացման դէմ խոչնդոտներ էր դնում: Համոզւելով այս բանի մէջ, տէրութիւնը սկսեց ծախել իւր նաւթատեղերը մասնաւոր մարդկանց: 1872 թւականին տէրութիւնը ունէր 390 դեւատին նաւթատեղեր: Սոցա ծախելուց յետոյ տէրութիւնը ստացաւ 2.279.099 ռուբլի, որ դեռ այն ժամանակ զարմանալի չէր թւում:

Երկրիս տնտեսական առաջադիմութեան շահերը պահանջում էին, որ այսպիսի մի քայլ անէր: Իսկ թէ որքան տէրունական այս

քայլը բարերար արդիւնացութիւն ունեցաւ նաւթի արդիւնաբերութեան զարգացման վրայ, այդ կապացուցեն թւերը:

Դեռ 1872 թւականին արդիւնաբերում էր մօտ 1,500,000 պուդ հում նաւթ Բագւի յայտնի նաւթատեղերում: Նոյն թւականներին նաւթի զործածութեան սովորութիւնը ժողովրդի մէջ դեռ նոր էր զարգանում և հետեւաբար երկրիս պահանջը այդ արդիւնքի համար մեծանում էր: Արդիւնաբերում նաւթի պահանջը աւելանում էր, Բագւից արդիւնագործողները սկսեցին դուրս համեմատ ընդարձակել իրանց արդիւնաբերութիւնը, այնպէս որ վերջինս հասել էր 1873 թ. մինչ 3,951,375 պուդի: Ուրեմն միայն մի տարում վերոյիշած նաւթի քանակութիւնը աւելի քան կրկնապատկել էր:

Սակայն նաւթի արդիւնաբերութեան աւելանալը չընդհատւեց, այլ նա տարեցտարի յառաջ գնաց ահագին քայլերով և ստացաւ մի տենդային բնաւորութիւն, որ երկրիս համար մի նորութիւն էր: Հէնց այս տենդային զործունէութեան ժամանակամիջոցում երեւան է զայիս Բագւաց արդիւնագործողների համար մի դէպք, որ սկզբում դեռ անհասկանալի էր թւում, բայց որ յետոյ հասկանալի դարձաւ այն բոլոր մարդկանց համար, որոնք ընդունակ են հասարակ սնտեսական երևոյթներ զիտելու և ըմբռնելու: Խօսքս այս հասարակ երևոյթի մասին է, որ միշտ ծագում է, երբոր մի որոշ արդիւնաբերութիւնը ժողովրդի պահանջներից անհամեմատ մեծ է: Նոյն բանը նկատելի էր և մեր նաւթի վերաբերութեամբ: Նաւթը շուկաներում մեծ քանակութիւնով դիզած լինելով՝ չէր գրտնում իւր համար սպառման ճանապարհները: Բնական է, որ այս պատճառով արդիւնքը պէտք է կորցնէր իւր նախկին գինը: Նաւթի մի պուդը, որ ծախւում էր 45 կոպէկով, ընկաւ յանկարծ մինչ 2 կոպէկ: Բայց նաւթի այդ տագնապը չէր կարող երկար տևել, որովհետև թէ երկրիս սպառելու ընդունակութիւնը և թէ արտասահմանի պահանջը նաւթի վերաբերմամբ շուտով սկսեցին զարձեւլ աւելանալ: Լաւ հասկանալով նմանօրինակ առևտրական հանգամանքների հետեւանքները, Բագւաց արդիւնաբերողները շարունակում էին նաւթի նորանոր աղբիւրները որոնել, որոնք իրօք տալիս էին արդիւնք ահագին քանակութիւնով: Արքան նոր աղբիւրները հարուստ և առատ էին, նոյնքան և նաւթատեղերի գները առհասարակ աւե-

լանում էին: Մի ղեկավարին նախառեղը, որ արժէր 1824—1875 թ. մոտավորապէս 1000 ռուբլի, զնահատուում էր արդէն 1880 թ. մինչ 24.000 ռուբլի:

Եթէ մենք կանգ առնենք 1888 թվականի վրայ, մենք կը տեսնենք, որ այս տարին արդիւնաբերւում է հում նախ աւելի քան 190,000,000 պուլ: Հում նախից ստացած զանազան տեսակների արդիւնքները հասնում էին նոյն 1888 թ. 50,240,143, պուլի, որից արտահանւում է 28.841.339 պուլ արտասահման, իսկ մնացած 21,398,804 պուլ զործ է ածւում Անդրկովկասի և Ռուսիայի մէջ: Իսկապէս հաշւում են, որ վերջին տարիներում մաքրած նախի $\frac{2}{3}$ արտահանւում է զանազան երկիրներ, այն ինչ $\frac{1}{3}$ սպառւում են Ռուսիան և Կովկասի հետ: Այս բոլոր նախը արդիւնաբերւում է մի հրապարակի վրայ, որի տարածութիւնը պարունակում է $2\frac{1}{2}$ միլիոն քարակուսի սաժէն: Երբոր մենք կարդում ենք այն $\frac{1}{3}$ թիւը մաքրած նախի, որ սպառւում է մի տարւայ մէջ Ռուսիան, մեր առջև մի խնդիր է յարուցւում՝ թէ արդեօք Ռուսիան չէր կարող աւելի ևս սպառել: Զէ որ Ռուսիայի 100 միլիոնաւոր ազգաբնակչութիւնը մեծ պահանջ պիտի ցոյց տար այս անգին արդիւնքի համար: Այդ չի կարող հերքել, որ այդ պահանջը իրան զգացնել է տալիս խիստ կերպով. միայն թէ այդ պահանջին բաւարարութիւն տալու միջոցներ չը կան: Միջոցների պակասութիւնը արտայայտւում է երկաթէ ճանապարհների պակասութեան մէջ: Եթէ սոքա ամենուրեք Ռուսիայում շատանային, այն ժամանակ նախի և այլ արդիւնքների սպառումն էլ կը շատանար, որովհետև այդ միջոցներով այդ արդիւնքը հեշտութեամբ կը թափանցէր ժողովրդական ամեն տեսակ խաւերի զործածութեան մէջ:

Վերը չիշած նախի արդիւնաբերութիւնը 1872 մինչ 1888, ինչպէս տեսնում էք, բազմապատկւում է: Սա, ի հարկէ, մի ապացոյց է, որ երկիրը անտեսապէս հարստացել է:

Հետաքրքիր է իմանալ՝ կան արդեօք մեր երկրում արդիւնաբերութեան այլ ճիւղեր, որոնք մեզ օրաւուր զարգանալու նոյն պիտի անպացոյցներ տային ապացուցէին: Ի հարկէ կը գտնեն այդպիսի

ճիւղեր, որոնց զարգացումը սակայն զեռւ ևս չի արած այնպիսի քայլեր, որպէս զի մենք կարողանանք վստահութեամբ, բացարձակ պնդել թէ երկիրը անտեսապէս հարստացել է: Թէև միւս կողմից անհերքելի է, որ երկրիս արդիւնաբերութեան մի քանի, մանաւանդ զիւղատնտեսական բնաւորութիւն կրող, ճիւղերը՝ զտնւելով արդիւնաբերութեան նպաստող պայմաններում, լաւ արդիւնքներ են տալիս և խոստանում են ապագայում աւելի ևս զարգանալ: Այս ճիւղերի արդիւնաբերութեան բարձր աստիճաններին հասնելու համար հին և նահապետական աշխատանքի ձևերը բոլորովին աննպաստ են: Հարկաւոր են մշակած աշխատանք, մեքենայական արւեստի գործադրութիւն և վերջապէս կապիտալների կենտրոնացումն յիշեալ ճիւղերի ծննդավայրերում: Միայն այս միջոցների գործադրութեամբ կարելի է հասնել ցանկացած նպատակին և յուսալ, որ երկրիս արդիւնաբերութեան ճիւղերի մօտիկ ապագան ապահոված կը լինի: Բայց և այնպէս այդ ճիւղերի ներկայ դրութիւնն էլ դրաւում է մեր ուշադրութիւնը և պահանջում է, որ մենք զոցա վրայ կանդ առնենք:

Մեզ թւում է, որ մեզ հետաքրքրող այդ ճիւղերի մէջ աչքի է ընկնում նաև ծխախոտը, որի պահանջը անկասկած աւելանում է:

Մինչև 1873 թ. ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը գտնւում էր շատ անբաւարար դրութեան մէջ: 1873 թւականից նա սկսում է զարգանալ: Զարգացման պլսաւոր շարժառիթը պէտք է վերագրել մաքսին, որ դրւեց 1873 թ. Թիւրքիայից ներմուծող ծխախոտի վրայ: Մաքսը վերցնւում էր 2 րուբլի մի պուդ ծխախոտից: Ի հարկէ սոսկ մաքսադրութիւնը չէր ունենալ սպասած հետեանքը, եթէ երկրիս հողային և կլիմային բարեյաջող պայմանները նպաստած չը լինէին: Մաքսադրութիւնը միայն մի միջոց էր ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը երկրումս խրախուսելու: Շնորհիւ այս օրէնսդրական միջոցի, սկսեցին մեզանում ցանել թրքական և ամերիկական ծխախոտի սերմերը, որոնք բաւականին լաւ արդիւնք տւին: Իսկ շարունակ փորձերը, որ անւում էին մինչ 1877 թ. ցոյց տւին նմանապէս որ երկրումս ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը շատ շահաւէտ է որ և մեր ստացած արդիւնքը կարող է նոյն իսկ իւր

որպիսութեամբ մրցել ներմուծող թրքական ծխախոտի հետ: Սա մի իշողութիւն էր, որի առջև տէրութիւնը չէր կարող անտարբեր մնալ: Տէրութիւնը շտապեց մաքսը դարձեալ բարձրացնել: Այն 2 ռուբլին, որ զրոււմ էր մի պուդ ներմուծող ծխախոտի վրայ, բարձրացրեց տէրութիւնը մինչ 14 ռուբլու: Ահա մօտաւորապէս այն հանդամանքները, որոնց շնորհիւ մեզանում սկսեցին 1877 թւից աւելի ընդարձակօրէն զբաղել ծխախոտի արդիւնաբերութիւնով:

1877-ից մինչ 1884 թ. մեզ պակասում են ճշտագոյն վիճակագրական թւերը իմանալու թէ որ աստիճան չառաջ էր գնացել այդ ժամանակում ծխախոտի արդիւնաբերութիւնը: Բայց մենք ունենք ճիշդ տեղեկութիւններ, որ վերաբերում են 1884—85 և 86 թւականներին: Արեւելեան Անդրկովկասի տնկարաններում մի դեսեստոինը տալիս էր 1884 թւին մօտ 67 պուդ ծխախոտ, իսկ 1886-ին նա տալիս էր արդէն 75—100 պուդ: Համարեա թէ նման փակտերին մենք հանդիպում ենք արեւմտեան Անդրկովկասում: Որպէս զի մենք մի կատարեալ պատկեր ստանանք երկրիս ծխախոտի արդիւնաբերութեան մասին, վերցնենք այդ նպատակի համար ամբողջութիւն պարունակող թւեր:

Ամբողջ Անդրկովկասում ծխախոտի տնկարանների թիւը հասնում էր 1884 թւին 9,449, որոնք պարունակում էին 1,659 դեսեստոին ¹⁾: Եօթ տարուց յետոյ այսինքն 1891 թւականին տնկարանների թիւը եղած է 17,418, պարունակելով 1.819 դեսեստոին տարածութիւն: Տնկարանների քանակութեան և հողի տարածութեան հետ աւելանում է, ի հարկէ, և արդիւնաբերութիւնը: Այսպէս 1884 թւականին ստացւել էր 101,252 պուդ, իսկ 1891 թւականին ստացւել էր 116.923 պուդ ծխախոտ: Այդ ծխախոտի քանակութեան մեծ մասը արտահանւում է առհասարակ Ռուսիա, որտեղից իբրեւ պատրաստի ապրանք (պապիրոսի ձևով) մի չափանի քանակութեամբ կրկին վերադառնում է մեզ մօտ ծախւելու համար:

¹⁾ Դեսեստոինը 2400 քառակուսի սաժէն տարածութիւնն է, այսինքն մի տեղ որի լայնութիւնը 40 սաժէն է, երկարութիւնը՝ 60 սաժէն (մի սաժէնը=3 արշինի, իսկ արշինը=10|14 մետր, այսինքն 10 մետրը=14 արշինի):

Մեր ծխախոտը շատ չնչին կերպով է արտահանւում արտասահման, որովհետեւ նա չի կարողանում բաւարարութիւն տալ արտասահմանցիների ճաշակին և պահանջներին: Արտասահմանեան շուկաները պահանջում են մեղանից ծխախոտի բարձր և թանկ սորտերը, որ մենք չենք կարողանում արդիւնաբերել, ոչ այն պատճառով, որ հողացին պայմանները դորան չեն աջակցում, այլ սոսկ նորա համար, որ մեր արդիւնագործողները չեն կատարելագործւում ծխախոտի արդիւնաբերութեան արւեստի մէջ:

Անդրկովկասի նահանգներից՝ Քուծայիսինը և Թիֆլիսինը արդիւնաբերում են ծխախոտի բարձր սորտերը: Առաջինը տւել էր 1891 թ. 54,525 պուդ ծխախոտ բարձր տեսակի, երկրորդ նահանգը նոյն թւականին ստացել էր 26,044 պուդ բարձր սորտի: Անդրկովկասի քնացած տեղերում ստացւել է ծխախոտ ցածր սորտի: Մի քանի փորձերից յետոյ համոզւել են, որ կարելի է պատրաստել ծխախոտ բարձր սորտի Անդրկովկասի շատ տեղերում: Արդ, եթէ հնարաւորութիւն կայ այս հետեւանքին հասնելու, ինչու ուրեմն չեն դիմում ծխախոտի ընտիր սորտերի արդիւնաբերութեանը: Բոլոր խնդիրը կախւած է երևում արդիւնաբերողների խելամուծութիւնից և ցանկութիւնից՝ երկրիս արդիւնաբերութեան շահերը լուրջ կերպով պաշտպանելու: Եւ մենք այդ շահերը պաշտպանւած կը տեսնենք, երբոր մեր արդիւնաբերողները կ'աշխատեն ուսումնասիրել ծխախոտի արդիւնաբերութեան խելացի եղանակները և ձևերը՝ թէ հում նիւթ առատօրէն ստանալու և թէ ապրանք լաւ պատրաստելու նպատակով: Միայն այս դէպքում կարելի է յուսալ, որ արդիւնքը կ'արտահանւի ուրիշ երկիրներ, որովհետեւ միայն այդ դէպքում բաւարարութիւն տւած կը լինենք օտարների պահանջներին:

Մի այլ գիւղատնտեսական արդիւնք, որ Անդրկովկասում հարստութեան աղբիւր է հանդիսանում, դա գինին է: Յոյս կայ, որ մեր զինեղործութիւնը բարեփոխելով իւր արդիւնաբերութեան պայմանները՝ կը ստեղծի մի մշտական կապ Ռուսիայի և արտասահմանեան շուկաների հետ: Անդրկովկասի գինին անկասկած ընդունակ է նշանաւոր տեղ բռնելու այն արտահանւելիք արդիւնքների շարքում, որոնք

մեզ խոստանում են ամրացնել երկրիս առևտրական ջարաբերութիւնները Ռուսիայի և ուրիշ երկիրների հետ: Յայտնի է, որ Կովկասի զինին արտահանում է Ռուսիա արգէն ամեն տարի, իսկ արտասահման դեռ ևս միայն բացառութեամբ, թէև Կովկասի զինին մի յայտնի համբաւ է վաճելում օտար երկիրներում:

Խաղողի այգիները սրբաւնակում են Անդրկովկասում 72,296 դե-սետին, որից ատացւում է տարեկան 10.960,000 վեդրօ զինի: Ամենից շատ զինի արգիւնաբերում է Քութայիսի նահանգը, ուր տարեկան քանակութիւնը հասնում է 4.900,000 վեդրօ: Յետոյ հերթը գալիս է Թիֆլիսի նահանգին, որ տալիս է մի տարւայ մէջ մօտ 3.700,000 վեդրօ զինի: Երևանեան նահանգը արգիւնաբերում է մօտ 1.000,000 վեդրօ զինի: Վերջապէս Գանձակի և Բազւայ նահանգներից իւրաքանչիւրը տալիս է տարեկան մօտաւորապէս 500,000 վեդրօ:

Տեղիս և օտար մասնագէտ-զինեգործները քանիցս անգամ հե-տադօտել են Կովկասի զինիները և սոցա արգիւնաբերութեան պաշ-մանները և եկել են այն եզրակացութեան, որ Կովկասի զինիները օժտւած են լաւ յատկութիւններով և կարող են Եւրոպա արտա-հանւել, եթէ նոքա եւրոպական ճաշակի համեմատ սրտորաստեն: Սակայն Կովկասի զինեգործութիւնը դեռ անոցմ է այսպիսի պա-հանջին բաւարարութիւն տալու և չի էլ կարող շուտով այդ նպա-տակին հասնել, քանի որ նա միջոցներ չունի դորան հարկաւոր պատրաստութեամբ պաշարելու. հարկաւոր են մեծամեծ նկուղ-ներ, զինեգործական կատարելագործւած մեքենաներ, լաբորատո-րիաներ զինիներ քննելու համար և այլ պարագաներ: Այս տեսակ ձեռնարկութիւնները ենթադրում են կապիտալ և զիտութիւն: Այս վերջին ժամանակներում զուք կը հանդիպէք զինեգործա-կան զիտելիքներով պաշարւած ինտելլիգենտ մասնագէտներին. բայց սոցա զիտելիքները չեն գտնում գործադրութիւն: Մեր աւան-դապահ այգետէր-զինեգործները չունին ոչ կապիտալ, ոչ էլ ձեռնար-կող ողի և համարձակութիւն նորագոյն խելացի սկզբունքներով զի-նեգործութեամբ պարապելու, մասնակից անելով այս բանին ինտել-

1) Մի վեդրօ սրբաւնակում է 16 չիշ:

լիզենտ պատրաստի ոյժերը: Միևնոցն ժամանակ յայտնի է, որ գաւառներում վարկային պայմանները դտնոււմ են վատթար դրութեան մէջ և կրում են վաշխառուական բնաւորութիւն: Այնքան է, որ այսպիսի հանդամանքներում զիւղատնտեսական արդիւնաբերութիւնը չի յառաջադիմիլ ցանկացած ուղղութեամբ: Արդէն հասել է այն ժամանակը, երբ ցրւած և առանձնացած ուժերով գործելը մեծ մասամբ անպտուղ է մնում տնտեսական ասպարէզներում: Երկրիս տնտեսական շահերը պահանջում են, որ մենք դործենք հաւաքական-ընկերական ոյժերով: Եթէ մեր զինեզործ արդիւնաբերողները միացնէին իրանց կապիտալները և այս ձևով սահմանէին առևտրական և արդիւնաբերական ընկերութիւններ, այն ժամանակ սոքա կը կարողանային մեծ համարձակութեամբ և վստահութեամբ զիմել նորանոր ձեռնարկութիւններին: Գործունէութեան այս ձևերով արդիւնաբերողները ձեռք կը բերեն լայն վարկային ընդունակութիւններ՝ աջակցելով միևնոցն ժամանակ նոր վարկային հաստատութիւնների հիմնադրութեանը: Եւ այսպէս մեր զինեզործները ձեռք բերելով մի ապահով դիրք՝ կը փրկեն այն վաշխառուական վարկից, որ նրանց վրայ իշխում է:

Անդրկովկասի որ կողմն էլ գնաք, զուք կը հանդիպէք հարստութեան առատ աղբիւրներին, որոնց շահագործութիւնը դառնում է հեռզհեռէ օտարների սեպհականութիւնը: Վերցնենք, ի միջի այլոց, պատուտակ (СОЛОДКОВЫЙ БОРЕНЬ), որի գոյութեան մասին մեր երկրացիները գաղափար անգամ չ'ունէին: Օտար վաճառականները որոնելով մեր երկրում այս արմատի ծննդավայրը՝ գտան սորան և սկսեցին առանց տատանման գործարաններ բանալ: Պատուտակի երեւան գալու պատմութիւնը երկար չէ: 1878 թւին յոյները եկան առաջին անգամ Գանձակի նահանգը և միսելով 100 հազար բուբլուց աւելի՝ հիմնեցին մի գործարան պատուտակի արմատը հաւաքելու և արտասահման ուղարկելու: Սոցա գործը այնքան յաջողակ և շահաւէտ էր, որ սա չէր կարող չը գրաւել ուրիշ եւրոպական կապիտալիստների ուշադրութիւնը: Եկան մեզ մօտ նոյնպէս անգլիացիք և յատկացրին խոշոր գումարներ չիշեալ արմատի արդիւնաբե-

քութեանը: Մի երկու տարի գործելուց յետոյ օտար գործարանա-
տէրերը ստացան մեծամեծ օգուտներ, որոնց համար զբաւական են
ստորև բերած թւերը:

Պատուտակ ստանալու տեղերն են զլիսաւորապէս Բաղւայ և
Վանձակի նահանգի մի քանի զաւառները: Այս տեղերում վերը յի-
շած երկու գործարանատէրերը հաւաքել էին 1889 թ. մօտ 1.000.000
պուղ հում արմատ: Մի տարուց յետոյ 1890 թ. սոցա արդիւնա-
բերութիւնը հասել էր 2.200.500 պուղի, որ ասել է թէ՛ աւելի
քան կրկնապատկել էր: Միայն յոյները գործարանը արտահանել էր
1889 թ. 240,000 պուղ, 1890 թ.—250,000 պուղ: Իսկ 1887 թ.
մինչ 1890, այսինքն չորս տարւայ ժամանակում նոյն գործարանը
արտահանել էր 730,000 պուղ հում արմատ: Աւելցնենք այստեղ, որ
արդիւնքը ուղարկւում է Նւրուպա չորացնելուց յետոյ: Նւրուպայում
հանում են պատուտակից մի տեսակ հեղուկ, որ գործ է ածւում
զեղեր և նամանաւանդ սև գարեջուր պատրաստելու համար: Զը մո-
ռանաք, որ արդիւնքը չորանալուց յետոյ՝ կորցնում է իւր նախկին
կշիռը: Հետեւաբար այն միլլիօնաւոր ստացած արդիւնքի մի մասը
անյայտանում է գործարանատէրերի համար ապարդիւն կերպով: Այսու-
ամենայնիւ օգուտը այնքան մեծ է, որ այս կորուստը աննշան է
երեւում: Արդ եթէ այս արդիւնքի արդիւնաբերութեան օգուտները
հասնում են օտարներին, մեր առջև խնդիր է ծագում թէ՛ որ աս-
տիճան օտարների գործունէութիւնը նպաստաւոր է մեր երկրի տն-
տեսական բարօրութեանը: Թէև մեր աշխատանքի և հարստութեան
մի մասը կորչում է երկրիս համար, բայց և այնպէս չի կա-
րելի ուրանալ, որ մենք անմասն չենք օտարների ստացած
օգուտներին: Տարեկան արտահանումն միայն չորացրած արմատի
հասնում է ընդհանրապէս 300,000 պուղի, որից իւրաքանչիւրը
արժենում է գործարանատէրերին 70 կոպէկ մինչև վերջնական ար-
տահանելը: Ուրեմն 200,000 բուլբուլ աւելի մնում է մեր երկրին
խրբւ օգուտ:

Այժմն միւսնոյն գործարանատէրերը սկսել են պատրաստու-
թիւն անել՝ հում նիւթից խսկական հեղուկ ստանալու, աչքի
առաջ ունենալով թէ աշխատանքի աժանութիւնը մեր երկրի

Ճննդավայրերում և թէ պատրաստի ապրանքի վաճառման չարմարու-
թիւնները արտասահմանեան շուկաներում:

Բացի չիշածներից մենք ունենք մեր երկրում արդիւնաբերու-
թեան այլ ճիւղեր, որոնց արդիւնքները, կարծում ենք, կարող են
մօտիկ ուշադրութեան արժանանալ ամեցերական շուկաներում: Սոցա
ընդլայնումը մի ազադակող ցանկութիւն է: Վերցրէք օրինակ բուրդը
որի մասին մենք չենք կարող շատ տարածել, որովհետեւ
զորա մասին դեռ ևս մեզ նիւթեր պակասում են: Ում չէ յայտնի, որ
բուրդը վաղուց ի վեր արտահանւում է Անդրկովկասից: Սակայն
բուրդի առևտրի նահապետական ձևերը վիչացնում են մասամբ ապ-
րանքի յատկութիւնը և մասամբ էլ խանգարում են առևտրի զար-
գացմանը: Անդրկովկասում մօտաւորապէս 5,000,000 զլուխ ոչխար
կայ: Եթէ ամեն մի ոչխարը միջին թւով 4 ֆունտ բուրդ տալ տար-
ւայ մէջ, մենք կը ստանանք 20,000,000 ֆունտ կամ 500,000
պուդ: Մի պուդ անլայ բուրդը արժէ 5 մինչ 6 ռուբլի, այնպէս
որ երկիրը կը տար մի տարւայ մէջ 3,000,000 ռուբլու արդիւնք:
Ունենալով բնութիւնից առած արածելու արօտատեղեր՝ ոչխարա-
պահութիւնը մեզանում տակաւին չի զարգանում: Սա չի զարգա-
նում, որովհետեւ մենք չունինք ոչ պատրաստի մարդիկ և ոչ էլ զո-
րան հարկաւոր միջոցներ այսպիսի շահաւէտ գործին նւիրելու:

Գալով պղնձին, որ արդէն վաղուց տեղ է բռնում Անդրկովկասի
հանքային արդիւնքների շարքում, պէտք է խոստովանենք, որ մեր
տեղացի կապիտալիստները դեռ մի նշմարելի դեր չեն կատարած
պղնձի արդիւնաբերութեան զարգացման համար: Այն ինչ որ կատա-
րւում է այս վերաբերութեամբ, զորա համար էլ պէտք է շնորհա-
պարտ լինել գլխաւորապէս եւրոպացիների աշխատանքին (գերմա-
նացի եղբայրներ Սիմենս, Գետաբէկում, Գանձակի նահանգում):
1884 թւին արդիւնահանւած էր մեզանում 87,545 պուդ պղնձ,
իսկ 1887 թ. 112,859 պուդ:

Բնութիւնը, կրկնում ենք, օժտել է մեզ հարստութիւններով,
որոնցից մենք օգտուել չը գիտենք. հէնց մասնանիշ անենք երկրիս

քաղմատեսակ պոռուղների վրայ: Անդրկովկասի արևելեան և արևմտեան կողմերում զանաւում են անհուն տարածութեամբ այգիներ, որոնք տալիս են շատ լաւ պոռուղներ: Մտածում են արդեօք մերեկ-բացիները, որոնք իբրև թէ՝ գործեր են որոնում և չեն զանում, չոր և պահած մրգեր պատրաստելու գործարաններ բանալ: Օրինակ Ամերիկայում 3000 բնակիչ ունեցող տեղեր կան, որոնք մրգեր են պատրաստում տասնեակ միլիոն ֆրանկ արժողութեամբ: Մեզանում զիւղատնտեսական ընկերութեան նախաձեռնութեամբ փորձեր արեցին Թիֆլիսի այգեբանական ուսումնարանում չոր մրգեր պատրաստելու և այս փորձերը յաջողութիւն ունեցան ¹⁾:

Ով որ ձեռնարկում է մի նոր արդիւնաբերութեան, նա պէտք է ձրտի իւր կապիտալը և աշխատանքը լրջութեամբ գործ դնելու այն սկզբունքների հիման վրայ, որ գիտութիւնը և փորձը մշակել են: Մեր անհամբեր վաճառական կապիտալիստները ընդհանաւակը նայում են իւրաքանչիւր գործի վրայ վաշխառուական աչքերով: Ոոցա կիրքը՝ շուտով հարստանալու՝ մի տեսակ մոլութիւն է դարձել, որ անպայման կերպով խանգարում է լուրջ և օրինաւոր գործերի հաստատուելուն և միւս կողմից վաճառական մարդկանց փոխադարձ հաւատի զարգացման և ծաւալմանը: Մեծ մասամբ մեզանում փոխադարձ հաւատը բոլորովին բացակայում է, որ յետաձգում է նորանոր գործերի հաստատութիւնը: Մենք կարծում ենք, որ հնարք կայ ներկայ հանգամանքների ծանրութիւնից մի օր ազատելու: Մենք կը հասնենք այդ օրին միայն այն ժամանակ, երբ որ մենք ափուսած կը տեսնենք Անդրկովկասեան զանազան տեղերում տարրական և միջնակարգ տեխնիկական, զիւղատնտեսական և առևտրական ուսումնարաններ, երբոր սոքա մեր ժողովրդի արդիւնաբերական ոյժերը կը բազմացնեն, տալով մեզ մի նոր պատրաստի սերունդ երկրիս անտեսական գործունէութեան համար: Ի հարկէ հողային արդիւնաբերական ոյժերը և կապիտալը առաջ-

¹⁾ Չոր մրգերի մասին տես «Մուրճ» 1889 թ. № 11, լողած Հ. Սո-ղոմոնեանի:

նակարգ զործոններ են մի երկրի տնտեսական բարօրութեան համար։
Բայց քանի որ ժողովրդի արդիւնաբերական ոյժերը չեն աւելանալ,
քանի որ, կարճ ասելք, զխուսթիւնով պաշարւած մարդիկ չեն շա-
տանալ, մենք անընդունակ կը լինենք հողի ոյժերից օգուելու և մեր
ունեցած կապիտալները զործադրելու՝ ժամանակակից պահանջների
համեմատ, և մենք կը մնանք միշտ կախւած օտար կապիտալիստնե-
րից, որոնք մեզ վրայ իշխում են, որովհետև նոքա մեզ ամեն բա-
նով զերազանցում են։

ՄԻՋԱՏԱԿԵՐ ԲՈՅՍԵՐԸ

ՍԱՄՈՒԷԼ ԲԱԼԱԳԵԱՆԻ

Ամենքը գիտեն, որ բոլորը և անասունները՝ թէև կենդանի օրդանիզներ են և ունեն շատ նմանութիւն իրանց կեանքի գլխաւոր մոմենտներում, բայց միւս կողմից կան մի քանի որոշ գծեր, որոնցով բոլորը զանազանում են անասուններից: Ամենանշանաւորն է համարւում դիտութեան մէջ աչն տարբերութիւնը, որը նկատւում է անասունների և բոլորի կերակրւելու մէջ:

Անասունների համար հարկաւոր են միս, կաթ, օսլա (корм), շաքար, իւղ, մի խօսքով հարկաւոր են բարդ քիմիական կազմութիւն ունեցող նիւթեր: Բոլորը՝ ընդհակառակը՝ կերակրւում են հասարակ հանքաւոր նիւթերով:

Տերունիքի օգնութեամբ բոլորը կլանում են օդի մէջ գտնուող ածխածինը, իսկ մնացած կարեւոր հանքաւոր նիւթերը թափանցում են ջրի հետ բոլորի արմատների մէջ գետնից:

Եթէ այդ հանքաւոր նիւթերի տեղը բոլորին տանք միս, օսլա, կամ կաթ, բոլորը ոչ միայն չեն զարգանալ, այլ և շուտով կը մեռնեն սովածութիւնից:

Այս ընդհանուր օրէնք է, որը ընդունւում են բոլոր գիտնականները: Առաջ բնագիտները համոզւած էին, որ այդ օրէնքը անսպաւման է, չ'ունի բացառութիւն:

Հասկանալի է, թէ ինչ մեծ դարմանք պիտի լարուցանէր ուսումնականների շրջանում Գարլինի աչն զեկուցումը, որ արեւց 1874 թւին և որի մէջ նա ապացուցել է, որ կան անասունների պէս կերակրւող բոլոր:

Գարլինի ասելով այդ բոլորը կերակրւում են մսով, ձուով, ալիք դեռ բաւական չէ՝ նորա որսում են զանազան միջատներ և ուտում են նրանց: Հէնց այդ պատճառով նրանք անւանւեցան միջատակեր բոլոր:

Այժմ գտնւած են մօտ 30 միջատակեր բոլոր, որոնցից մի քանիսի հետ ցանկանում եմ ծանօթացնել ընթերցողին:

Ամերիկայում ապրում է մի բույս, որին պիտուականները տեսել են *Dionaea muscipula* (ձանձ ուտող Դիոնեյա) անունը: Երբ առաջին անգամ տեսնում էք այդ բույսը, նա սկզբում ոչնչով չի դրաւում ձեր ուշադրութիւնը. դա մի փոքրիկ կանաչ բույս է, որի տերեւները հաւաքւած միասին բոլորածն կաթն են բունի (стебель) ներքին մասում: Բայց եթէ մենք ուշադրութեամբ դիտենք *Dionaea muscipula*-ի տերեւները, անշուշտ կը տեսնենք, որ վերջինները տարբերւում են մեզ ծանօթ բույսերի տերեւներէր:

Առհասարակ պիտի ասեմ, որ միջատակեր բույսերը որսում են միջատներ իրանց տերեւների օգնութեամբ. այդ պատճառով նոցա տերեւները չարմարեցրած են այդ գործողութեան համար:

Ձանձակեր Դիոնեյայի տերեւը բաղկացած է երկու մասերից, որոնք միանում են իրար հետ աջնպէս, որ նրանց մէջ կաղմոււմ է անկիւն: Այդպիսով այդ բույսի տերեւը տափարակ չէ, այլ իւր ձևով մի փոքր նմանւում է մեր ձեռքերին աչն դրութեան մէջ, երբ մենք միացնելով երկու ձեռքերը ցանկանում ենք նրանցով ջուր վերցնել մի որ և է ամանից:

Տերեւի ներքին մակերևութը ունի զարմանալի զգալնութիւն. բաւական է մի փոքր գրգռել նրան, որ տերեւի երկու մասերը շարժւեն, մօտենան իրար և ամուր կապեն մէկը միւսին:

Նթէ այդ բույսի տերեւի վերայ գցէք մի որ և է անմարտելի բան, օրինակ ապակիի կտոր, քար, տերեւի երկու մասերը կը կապեն իրար՝ ամուր սեղմելով իրանց մէջ ապակիի կամ քարի կտորը: Բայց չը կարողանալով մարտել, օգտւել քարիցը կամ ապակիիցը՝ տերեւը շուտով սկսում է բացւել:

Այլապէս է պատահում, երբ տերեւի վերայ ընկնում է մի որ և է միջատ. այս դէպքում տերեւը փակւելով՝ էլ շուտ չէ բացւում: Միջատը մնում է սեղմւած տերեւի երկու մասերի մէջ. «երբեմն նոքա (տերեւի երկու մասերը) աջնպիսի ուժով հուպ են տալիս բռնւած միջատին, որ նրա կերպարանքը պարզ գծագրւում է փակւած տերեւի դրսի կողմից» ¹⁾:

Տերեւը փակւած մնում է մի քանի օր. այդ ժամանակի ընթացքում նա ծծում է միջատից բոլոր հիւթերը, որոնք կարող են մարտել թողնելով միայն անպէտք մասերը: Եւ իրան, երբ տերեւը բացւում է, նրա մէջ մնացած են լինում միայն միջատի թևերը, չօչափովները...

Ձանձակեր Դիոնեյան կերակրւում է ոչ թէ միայն միջատներով, այլ և մտով, երբ ձըւով: Այս բանը ասացուցեց Գարլինը փորձելով:

Այդպիսով կասկած չը կայ, որ *Dionaea muscipula*-ն կերակրւում աշնպէս՝ ինչպէս մի որ և է կենդանի:

Բայց մեր զարմանքը կրկնապատկում է, երբ լսում ենք այս հարցին վերաբերեալ մանրամասնութիւնները: Բանը նրանում է, որ միայն ձուռն և միւս նոյնանման նիւթերը մարսւում են կենդանիների ստամոքսում շնորհիւ մի հեղուկի, որը, դուրս թափուելով ստամոքսի պատերից, խառնւում է կերակրի հետ: Այդ հեղուկը պեպտինն են անւանում: Երբ մի որ և է պատճառով պեպտինի քանակութիւնը պակասում է, զրա համեմատ թուլանում է և կենդանիների մարսողութիւնը:

Ուրեմն կենդանիների օրդանիզմը չի կարող մարսել նրան, մինչև որ նա չը փոփոխուի պեպտինի ազդեցութեան տակ:

Իսկ միջատակեր բոլորը, ունին արդեօք նրանք նոյնպէս մի որ և է հեղուկ իրանց մարմնի մէջ կերակուրը մարսեցնելու համար: Դարձինի հետազոտութիւնները ցոյց տւին, որ վերոյիշեալ բոլորը այս բանում էլ կատարեալ նմանութիւն ունին կենդանիների հետ: Երբ բոլոր բռնում է մի որ և է միջատ և փակում նրան տերեւի մէջ, վերջինից սկսում է դուրս թափուել մի հեղուկ, որի ազդեցութեան տակ փոփոխւում և մարսւում է միջատի մարմնը: Այդ հեղուկը իւր լատկութիւններով ահագին նմանութիւն ունի վերոյիշեալ պեպտինի հետ:

Ուրեմն *Dionaea muscipula*-ի տերեւ ոչ միայն միջատներ բռնելու գործիք է, այլ և մի օրդան է, որի մէջ կատարւում է բոլոր կերակրի մարսողութիւնը:

Պիտերբուրգի չրջակայքում գտնւում է մեծ քանակութեամբ մի ուրիշ միջատակեր բոլ — *Drosera rotundifolia*, որի տերեւները ունին շ ջանակաձև տեսք և ծածկւած են երկար թելի նման աւելւածներով (*սրսա-տոքն*): Մի տերեւի վերայ լինում են մօտաւորապէս 200 ալդ տեսակ աւելւածքներ: Ամեն մի աւելւածք վերջանում է գնդակաձև ծալրով, որից հոսում է մի ինչ որ թանձր, կաշոյ հեղուկ:

Հէնց որ մի անզոյզ միջատ նստում է *Drosera*-ի տերեւի վերայ, նա խփոն կաշում է թանձր հեղուկին: Քանի շատ ջանք է գործում միջատը թակարդից ազատուելու համար, այնքան աւելի ու աւելի է խրւում հեղուկի մէջ: Իսկ տերեւի չօչափուկները (ալդպէս են անւանւում վերոյիշեալ աւելւածքները), զրգուելով միջատի անհնազանդութիւնից, սկսում են աւելի ու աւելի շատ դուրս թափել կաշոյ հեղուկը: Այդ դեռ բաւական չէ. միջատից հեռու գտնուող չօչափուկներն էլ շուտով սկսում են կռանալ, թեքուել դէպի միջատը, որը չրջապատւում է չօչափուկների գնդակաձև գլուխներով և թաւալւում նրանցից հոսող թանձր հեղուկի մէջ:

Ծծելով միջատի մարմնից բոլոր հիւթերը և թողնելով անպէտք մասերը, չօչափուկները նորից բարձրացնում են իրանց զլուխնեւ, ուղղւում են սպասելով նոր սրսի:

Քննելով չօչափուկներից հոսող հեղուկը Դարւինը տեսաւ, որ նա այնքան նման է կենդանիին ի պեպտինին, որ դժւարութեամբ է ջոկւում

վերջինից: Աղբյուրով *Drosera*-ի հեղուկը երկու նշանակութիւն ունի. նա թէ միջոց է միջատներ որսալու համար, և թէ ծառայում է որպէս պեպսին, փոփոխելով և զիւրամարսելի տնելով միջատների մարմինը:

Աւելի ևս տարօրինակ է կազմած *Nepenthes destillatoria*՝ կոչւած միջատակեր բոյսի տերեւը: Մարդ մնում է ապշած տեսնելով ալդ բոյսի նկարը (*Nepenthes*-ը մեր կողմերի բոյս չէ): Տերեւների տեղ բոյսից կաթած են բազմաթիւ սափորներ (*չրոպչի*). բանից զուրս է զայիս, որ ալդ սափորները *Nepenthes*-ի տերեւներն են, ուրիշ ոչինչ: Միայն ալդ տերեւները աղնպէս փոխել են, որ նրանց զփար է ճանաչել: Սափորի վերին կաթած է մի առանձին աւելւածք, որը ծառայում է իբրեւ ծածկովթ (*крышка*)՝ կողովելով սափորի մուտքը կարիք եղած ժամանակը:

Ալդ նկարագրութիւնից հեշտ է խմանալ, թէ ինչ միջոց է զործ դնում *Nepenthes*-ը միջատներ բռնելու ժամանակ. սափորանման տերեւները ծառայում են իբրեւ թակարդներ միջատների համար: Երբ սափորի բերանքը բաց է, միջատները հեշտութեամբ մտնում են նրա մէջ, և միանգամ մտնելուց փառջ էլ ազատւելու հնար չը կալ նրանց համար: Ալն զխոնականները, որոնք ուսումնասիրել են ալդ բոյսը, պատմում են, որ սափորի մէջ միշտ լինում են մեռած միջատներ:

Վերջինների մարմինը մարսելու համար *Nepenthes* նույնպէս արտադրում է մի հեղուկ, որը աղնքան նման է կենդանիների պեպսինին, որ ստացել է «բուսական պեպսին» անունը:

Եւ կը բաւականանամ ալդ մի քանի միջատակեր բոյսերի նկարագրութիւնով, որովհետեւ մնացածները նմանւում են նրանց թէ իրանց տերեւերով, և թէ միջատներ որսալու ու նրանցով կերակրւելու միջոցներով:

ՆԱՏՈՒՐԱԼԻՍՄԸ ԵՒ ԶՈԼԱՆ

ՖԵԼԻՔՍԻ

Ձեռնարկելով ուսումնասիրելու նատուրալիստ բոմանը, մենք կանգ ենք առնում շփոթած: Այս գործը բարձր է արդեօք մեր ոչոթերից: Ահա քանի ամիսներ է, ինչ քրքրում եմ ծանոթութիւններն իսկոյները, դասաւորում եմ նրանց, լրացնում նկատած թերութիւնները... Բայց բաւական է արդեօք այսքանը, հասկացել եմ արդեօք նատուրալիստ դպրոցի վեհ զրականական ուսմունքը, ըմբռնել եմ արդեօք նրա բազմաթիւ թերութիւնները?

Նատուրալիստ դպրոցը մի վիթխարի շէնք է, որը կանգնեցրած է դարիս զրական հակաների ուսերին. — Բալզակի, Ֆլոբերի, Գոնկուրների և Զոլայի Մի ահագին սանդուխտ բարձրացնում է մեզ տասնութերորդ դարի կեղծ-գասական զրականութիւնից մինչև իրական պալատի շէմքը, անցնելով բոմանտիսմի վրա:

Աքանջանում ենք և միևնոյն Ժամանակ շփոթւում մօտենալով այս տիտանեան գործին, որի ահռելի մեծութեան առաջ ընկնում է մարդուս վստահութիւնը:

Այս բազմադարեանի վիթխարի կառուցւածքը իւր ահագին աշտարակներով, որոնց զազաթը ճեղքում է ամպերը, ծածկում է մեր աչքերից դարիս հորիզոնը: Իւր լայնանիստ ապառաժեայ պատերով, իւր հսկայական սիւներով և կամարներով, կարծես, դարերի աւերիչ ոգուն արհամարհել է ուղղում նա: Նրա զերբնական ճարտարապետները, կարծես, անմահութեան աշտարակներ էին կամենում կանգնեցնել:

Եւ այս վեհ շէնքը ներքեից վերև քննելիս, մենք նկատում

ենք, որ յարկից-յարկ ճարտարապետութիւնը նրբանում է, կառարեւադործւում:

Մինչդեռ ներքին չարկում գլխաւոր ճարտարապետական գծերի խառնուրդը ցոյց է տալիս, որ ճարտարապետը դեռ, կարծես, տատանման մէջ էր իւր շինւածքի ստիլը որոշելու համար, մինչդեռ այստեղ շինութեան նիւթերը անխտրութիւնով են զործ վրւած — ապաւաժի բեկորները մարմարիոնի և գրանիտի կողքին, — վերին յարկերում հեռզհեռէ կառուցւածքը աւելի ներդաշնականում է, ստիլը պարզապէս հաստատում է, նիւթերը միաձեւանում են, քանդակները ու զարդարանքները աւելի ճոխանում և աւելի բնորոշւում: Ընդհանուր շէնքը աւելի շքեղանում ու նրբանում է:

Իսկ ներսը... Այս մի լաբիրինթոս է, որտեղ եռում է իսկական կեանքը, որտեղ յանկարծ բացւում է մեր աւաջ մարդուս անդադար գործունէութեան, նրա տանջանքների ու երջանկութեան, նրա տառապանքների, քրտնքի և արիւնի տեսարանը: Մարդը, իսկական շոշափելի մարդը, մարդը ամեն դասակարգի, թագաւորից մինչև մուրացկանը, մարդը իւր օսկորներով ու մկաններով, իւր հինգ զգայարաններով և ուղեղով, իւր աստւածային ու գոթիային կրքերով, իւր աւաքինի ու վարշելի գործերով, — մի ապշեցնող, թուլիչ խլրտումն, կրքերի յաւիտենական ընդհարումն, կեանքի կուր մշտնջենական տագնապը!...

Մեր գլխաւոր նպատակն է ուսումնասիրել այստեղ Եմիլ Զոլայ գործը: Սակայն նրան լաւ հասկանալու ու գնահատելու համար անհրաժեշտ է մի ակնարկ գցել Բալզակի, Ֆլոբերի, Գոնկուրների և ուրիշների գործերի վրա, որովհետև այս վերջինների ջանքով է հիմնւել ու զարգացել նատուրալիստ զպրոցը, և Զոլան ինքը այս մեծ հեղինակներին իւր ուսուցիչներն է անւանում:

Երբ Զոլան գրականական ասպարէզ մտաւ, նատուրալիստ շէնքը արդէն բարձրացրել էր իւր հսկայական գլուխը դէպի երկինք և իւր յաղթական թևի տակ ջախջախում էր բո՛հանոխոմի անհիմն պալտոր:

Բալզակից սկսած մինչև Զոլան իւրաքանչիւր նատուրալիստ վի-

պասան իրանից մի նոր կատարելագործութիւն է մտցրել բոմանի մէջ, նրանցից ամեն մէկը մի փառաւոր տեղ է բռնում այժմեան բոմանի պատմութեան մէջ: Մենք կ'աշխատենք ցոյց տալ իւրաքանչիւրի խաղացած դերը:

Այսպէս մենք կը պատմենք, թէ ինչպէս հիմնուեց նատուրալիստ դպրոցը, ինչ փոփոխութիւնների ենթարկեց նրա ուսմունքը, որպէս զի հասկանալի լինի Չոլաի գործը:

Մենք կ'ամենում ենք իսկոյն և եթ զգուշացնել «Մուրճ»-ի ընթերցողին, որ առ այժմ մեր նպատակն է մի ամփոփ և, մեր հասկացողութեան համեմատ, ճիշտ տեղեկութիւն տալ նատուրալիստ բոմանի մասին:

Մենք չենք գնահատում, այլ միայն մեկնում ենք, վերապահելով մեր կարծիքը դրական բոմանի արժանաւորութիւնների և պակասութիւնների մասին այն դէպքին, երբ ձեռ կ'առնենք «Հոգեբանական դպրոցի» պատմութիւնը:

ՎԻԿՏՈՐ ՀԻԻԳՅՆ ԵՒ ԲԱԼԶԱԿ

Վիկտոր Հիւգօն իր բոմանտիստի հալըրը.—Նրա ուսմունքը, նրա ազդեցութիւնը մեր դարի զրականութեան վրա.—Բալզակը.—Նրա հաջեացքը բոմանտիստի վրա.—Միջավայրի (среда, milieu) ուսումնասիրութիւնը.—Բալզակի գլխաւոր գործերը:—«Վեանքի նկարագրերը»:—Բալզակ և Շեքսպիր.—Արքայ Լիր և Նոթեն Գրանդէ:—Ընդհանուր ակնարկ Բալզակի գործունէութեան վրա:

La passion, c'est l'excès,
C'est le mal.

Balzac.

Տասնիններորդ դարի շէմքին մի հակա է կանգնած, որին մանկութիւնից վիճակւած էր թագաւորել մեր դարի զրականական աշխարհում: Նրա զօրեղ շունչը պէտք է անցնէր մի շարք սերունդների վրայով մինչև մեր ժամանակները: Անսանձ ֆանտազիա, կախարդիչ, յափշտակող լեզու — ահա այն անդիմադրելի զէնքերը, որոնցով Վիկտոր Հիւգօն մեր դարի առաջին կիսի պրական աստուծոյ դարձաւ: Այս enfant prodige-ը, կարծես, ծնւել էր լուսեղէն պսակը ճակատին: Քսանհինդ տարեկան հասակում նա ժամանակակից զրակա-

նութեան գլուխ անցաւ և հիմնեց բոմանտիկ դպրոցը: Այս մի արտասովոր ոգևորումն էր, մի յափշտակումն, որը մընում էր երիտասարդներին դէպի Պարիզ, Հիւզօի գահին երկրպագելու. 1830 — 1848 թւականներին Հիւզօն իւր փառքի զազաթնակէտին էր հասած:

Սակայն բոմանտիկ ուղղութեան հիմնելը մի մարդու գործ չէր, թէկուզ այդ մարդը Հիւզօն ինքը լինէր: Կնչպէս և ամեն մի բնական երևոյթ, նա կամաց-կամաց էր որոշուել: Վ. Հիւզօն երևան եկաւ իբրեւ այդ ուղղութեան մարմնացումն, նրան էր վիճակւած իւր հսկայական ուսերի վրա կրել բոմանտիստի անհաստատ շէնքը:

Բոմանտիստի ուսմունքը անկասկած մի յափշտակող ուսմունք էր: Մեր կեղտոտ և ցաւալից աշխարհից հեռացած, բոմանտիկ բանաստեղծը և վիպասանը շրջում էր ամպերի մէջ, որտեղ երևակայութիւնով մի նոր աշխարհ էր ստեղծում: Այս երևակայական աշխարհը մեր երկրի հետ միացն հեռաւոր նմանութիւն ունէր: Ամեն ինչ տարբեր էր այնտեղ: Մենք, որ մտել ենք կեանքի մէջ, ճանաչել ենք մարդկանց, այնտեղ մի բոլորովին անծանօթ շրջանի մէջ ենք ընկնում: Այնտեղ բնութիւնը աւելի շքեղ է, ծաղիկներն աւելի հոտաւէտ, մարդիկ աւաարելական հսկաներ են. — երկնքի հրեշտակներ, կամ դժոխային հրէշներ: Մարդկային գործերն էլ կրում են իրանց վրա այս իրէպացման կնիքը: Փանի որ նրանց հերոսները անբնական, շինծու անձնաւորութիւններ էին, սրանց գործերն էլ պիտի շինծու, անբնական լինէին: Մեր առօրեայ զբաղմունքները այս հսկաների արժանաւորութիւնից ցած էին, — կարծես բոմանտիկ գրողները մի հիւանդ բորբոքման մէջ իրանց հայեացքը աստղերին էին սևեռած և չէին զիջանում մի ակնարկ զցել իրանց հսկայական ոտերի տակ խլրտող կեանքի վրա: Այստեղից փնացել է Ֆրանսիական դարձւածը. «cela tient du roman» (սա բոմանտի է նմանում), երբ կամենում են ասել, թէ այս ինչ բան անհաստատ է: Բոմանտիկ վիպասանները իրանք էլ այս լաւ գիտէին և ծործ Զանդը ասում է. «La vie ressemble plus à un roman que le roman à la vie» (կեանքը աւելի է նմանում բոմանտին, քան թէ բոմանտը կեանքին): Այս է պատճառը, որ հին շիղախ բոմանտիստները՝ Վ. Հիւզօն, Եօժէն-Սիւլըր, Դիւյմա-հայրը և այլն երբեմնայեւ միայն վայր են դալիս իրանց իրէպացման բարձրութիւններից և կարծես

վախով/սերով, ամաչելով մի երկու էջ իսկական կեանքի նկարագիր տալիս...

Ընդհանրապես ամեն ինչ շինծու էր այս բոմաններում. միջավայրը (milieu, среда) շինծու, հերոսները շինծու, այսինքն հեղինակի երևակայութեան պտուղ: Եւ, քանի որ հեղինակը իւր նկարագրած շրջանը ինքն էր ստեղծում և ոչ թէ իսկականից վերցնում, հասկանալի է, որ դրողի ևս իւր կրքերով և իդէալներով պիտի անշուշտ թափանցէր ամեն մէկ էջի միջից: Հեղինակի անձնաւորութիւնը նրա իդէալը, նրա կրքերը, ինչպէս ասում են, կարմիր թելով անցնում էին բանաստեղծութեան մէջ: Բոմանտիկ հեղինակը անկարող է ասունասրտութիւնով զրեւ մի ամենաաննշան բան անգամ: Նա անդադար հիացման մէջ է և նրա բորբոքւած ուղեղը ամեն ինչ իդէալացնում է: Այս այն լիրիսմն է, որը, ինչպէս իրաւացի նկատում է նորագոյն կրիտիկոսներից մէկը, ամփոփում էր ոչ միայն բոմանը, այլ և կրիտիկան, այլ և պատմութիւնը: Միշլէն (Michelet) իւր բազմահատոր պատմութեան մէջ մի հրաշալի բանաստեղծ է ձեւանում, և ով որ կարդացել է նրա «Յեզափոխութեան պատմութիւնը», լաւ գիտէ, որ քան բանաստեղծացրած են փաստերը, և հեռւաբար աղաւաղւած, որ քան եսական է այս ամբողջ գրւածքը:

Բոմանտիկ զրականութեան անօրինակ յաջողութիւնը բացատրւում է այս ոգևորութիւնով և իդէալացումով: Նոյն իսկ ոգևորութիւնը և իդէալացումն, այն ինչ որ կոչւում է լիրիսմ, պիտի տապալէին բոմանտիսմի շէնքը:

Տասնիններորդ դարը զիտութեան դար է: Վիտնական հետազոտութիւնների մեթոդը, այսինքն ճիշտ զիտական և փորձնական սխտեմը, պիտի իշխէին դպրութեան վրա ևս, ինչպէս իշխում էին արդէն զիտութեան մէջ: Նոր սերունդը սնւած էր ճիշտ-գրական ոգով և նրա դործնական խելքը չէր կարող բաւականանալ երեւակայանով: Նա իսկական ուսումնասիրութեան պահանջ էր զգում, բայց եղբայր անան մի կախարդական շրջանի մէջ էր ընկել նա, որ տեղից թէև ցանկանում էր, բայց չէր վստահանում դուրս գալ:

Վիկտոր Հիւզօն հիպնոսել էր իւր դարը:

Ամբողջ գրական աշխարհը խոնարհուում էր այս կոլոսի առաջ. շէղեւ նրա տաճ պրոգրամից աններելի յանցանք էր: Սերունդները կրթւում էին Հիւզօի դպրոցում, որի ուսմունքը աստուծային յայտնութեան պէս ընդունւած էր և պաշտուած: Ժամանակակից կրիտիկոսները հրաժարւում էին քննադատել բոմանտիսմի ուղղութիւնը և նրա պարագլխի երկերը: Բոմանտիսմը մի արեգակ էր, որին միայն չոքեչոք և աչքերը խուփ կարելի էր մօտենալ, որպէս զի մարդ չը կուրանար նրա ճառագայթներից:

Այս ընդհանուր թովչութեան մէջ մի ուրիշ հսկայ կամաց կամաց բարձրացնում էր իւր գլուխը խաւարի միջից և մի նոր լապտեր էր վառում, որի դեռ աղօտ լոյսը զնալով պիտի պայծառանար ու խաւարեցնէր բոմանտիսմի փայլը:

Այս նատուրալիստ բոմանի հայր Բալզակն էր, որը չէր կարողանում անվրդով նայել սխալ դպրոցի ահաւելի զարգացման վրա և առաջինն եղաւ, որ հանդգնեց ձայն բարձրացնել երեսուն թւականների գրականական աստծու դէմ ու դատապարտել նրա ուղղութիւնը:

Բալզակը իւր մատաղ հասակից սկսած անընդհատ հալածւել էր իւր պարտատէրերից: Նա գրում էր իւր պարտքերը վճարելու համար: Այսպիսով «Մարդկութեան կոմեդիայի» հեղինակը, կարելի է ասել, մանկութիւնից ընկած էր կեանքի կռւի մէջ և հանդիման էր եղել նրա պահանջներին: Նա վաղօրօք ընկաւ կեանքի հնոցը, որի միջից մարդ զուրս է գալիս աւելի գործնական: Հանդիպելով զանազան դասակարգի պատկանող անձերի, ընկնելով զանազան շրջանների մէջ, Բալզակը մօտ ծանօթացաւ առօրեայ կեանքի հետ, որի ուսումնասիրութեանը նա պիտի նւիրէր իւր ահագին տաղանդը: Եւ դարիս այս մեծ վիպասանը, արհամարելով ժամանակակիցների հայհոյանքը և վաչր ի վերոյ զրպարտութիւնները, առանց աղմուկի ամեն օր աւելի և աւելի ամրացնում էր իւր դպրոցի շէնքը: Եւ ճշմարիտ որ Բալզակը նոր բոմանի պարագլուխը դարձաւ:

Նրա մոքով անցնում էր արդեօք, որ իւր այս մանրակրկիտ և յաճախ տախտկալի «Կեանքի նկարագրերով» նա ապագայ գրականութեան նշանաբանն էր տալիս...

Նրա դրական խելքը մերժում էր այն անմարս դարմանը, որով անխնայաբար կերակրում էին ժամանակակից սերնդին: Նա լողոքեց ըմբանտիմի զգայնութեան չափազանցման դէմ, պախարակեց Հիւզօի անբնական, հակադիտնական ուղղութիւնը և մի շարք բոմաններով ցոյց տւեց, որ վիպասանի պարտքն է դրական նիւթեր ժողովել: 1830 թ. Հիւզօն լոյս ընծայեց իւր հռչակաւոր Հերնանի (Hernani) դրաման, որը իւր անբնական, շինծու դրութիւններով, հրէշային առասպելական հերոսներով, իւր անմարսելի, փքուն մենախօսութիւններով բեմ էր հանել ըմբանտիմը իւր բոլոր պակասութիւնների հետ: Բալզակը չը կարողացաւ զսպել իւր զայրոյթը և համարեա կըքով է յարձակում այս դրամայի վրա ու ցոյց տալիս նրա անբնականութիւնը: Եւ մինչդեռ Վ. Հիւզօն սաւառնում էր երեակայական աշխարում, Բալզակը համեստաբար իւր «կեանքի նիւթերն» էր ժողովում: Հետեւելով գիտութեան մեթոդին, մեծ ըմբանտիմը մնցրեց վէպի մէջ խիստ գիտական սխառմը: Նա առաջինը եղաւ, որ նայեց իւր շուրջը, մօտ ծանօթացաւ շրջապատող իրերին և անձերին, հասկացաւ, որ, դարիս գիտնական ոգուն հետեւելով, պէտք է նկարագրել միայն այն, ինչ որ գննւած ու քննւած է:

«Նրկար ժամանակ, ասում է Բալզակը իւր «Յւայի դուստր» ըմբանի յառաջաբանի մէջ, հեղինակը (նա իւր մասին միշտ երրորդ դէմքով է խօսում) կարծում էր, որ իզուր էր գեղարւեստով և գիտութիւնով պարապում: Սակայն այժմ օրէցօր նա համոզւում է, որ սխալել է, որ ամեն մի խղճմտաւոր աշխատանք վաղ թէ ուշ պիտի վարձատրւի... Հասարակութիւնը չը գիտէ, թէ որչափ աշխատանք է հարկաւոր հեղինակին ճշմարիտը իւր հետեանքներով երևան հանելու ու թէ որքան համբերութիւնով ժողոված գիտմներ են թագցրած այն առ երես աննշան ածականների տակ, որոնք հաղարից մէկի ուշադրութիւնը միայն կարող են գրաւել: Վան պատկերներ, որոնց մէջ մի որ և է նախադասութիւն մի ամբողջ գիշերւայ աշխատութեան, կամ բազմաթիւ հատորների ընթերցման վատաւն է: Ի՞նչ դիտէք, թէ բոլոր էջերն էլ այդպէս չեն գրւած»...

III

Այս վիպասանի գրւածքներից ակներև է, որ նա հետաքրքրւում էր ժամանակակից բնագիտութեան զարգացումով: Նա մի առանձին յափշտակումով է խօսում մեծ բնագէտ և կենդանաբան Կիււիէի մասին, որին «դարիս ամենաքանչեւի բանաստեղծն է» կոչում, որովհետև նա իւր բնածոյ (fossile) կենդանաբանութիւնով բիւրաւոր դարերի մեռած կեանքը կենդանացրեց:

Հիմնելով Լամարկի, Սենտ-Հիլէրի կարծիքի վրա, թէ շրջավայրի (среда) ազդեցութիւնը փոփոխում է կենդանու և մարդու Ֆիզիկական և հոգեկան աշխարհը, նա աշխտասեց բարձրացնել նկարագրութեան նշանակութիւնը, որպէս զի հասկանալի լինեն հերոսների գործերը:

Նւ իրական բոմանիստը ցանկացաւ նկարագրել մի աճող զգաւման շրջան, նա ցանկացաւ «նկարագրել երկիրը, մարդկանց, յոյց տալ օտարներին ֆրանսիաի ամենաշքեղ քաղաքները և գիւղերը, պատմել տասնիններորդ դարի հին և նոր Հնէքերի մասին, բացատրել այն երեք կառավարչական ձևերը, որոնք այս յիսուն տարւոյ ընթացքում (1889 մինչև 1840 թ.) առանձին կերպարանքէն տուել կահ-կարասիքին, բնակութեան և այլն»: «Այսպիսով, աւելացնում է հեղինակը, 1850-ին ընթերցողը կը հասկանայ, թէ ինչ է եղել Պարիզը միապետութեան ներքոյ»:

«Քեռի Վորիօի» հեղինակը մեծ համեստութիւն է անում, 1850 թիւը զննելով: Նրա տենչանքը աւելի մեծ էր. — նա կը ցանկանար, որ իւր գործը յաւիտեան կանգուն մնայ:

«Պարիզի կեանքի պատկերներ», «Գաւառական կեանքի պատկերներ», «Մասնաւոր կեանքի պատկերներ», «Զինւորական կեանքի պատկերներ», պատկերներ և միշտ պատկերներ — ահա այն վերնագրերը, որոնց տակ հեղինակը մեզ մի շարք էաիւղներ է տալիս: Բալզակը կեանքի նիւթեր է ժողովում, ինչպէս ինքն էլ խոստովանում է: Նա կը դարսի այդ նիւթերը ահագին քառածալ հատորների մէջ, իւրաքանչիւրը - 600 էջից բաղկացած: Այս մի հում նիւթ է, որից պատմաբանը, հնագէտը և հոգեբանը պիտի որոշ զաղավար կազմեն նկարագրած ժամանակի շրջանի մասին: Նւ,

վստահ իւր արդար հաջեացքի վրա, Բալզակը Հիւգօի զլուս-գործոցներին իւր զլուս-գործոցներն է ղիմագրում և բոմանտիսմի ամենափայլուն միջոցին՝ իւր ամենալուրջ բոմանները լոյս ընծայում: Այս մի կռիւ էր երկու հսկաների մէջ, կեանքի և մահւան խնդիր էր:

Պատերազմի ելքը սխալի որոշէր ապագայ գրականութեան ուղղութիւնը:

Բալզակը յաղթեց:

Նրա 30-ական թւականներին գրած բազմաթիւ բոմանները այնպիսի մի հակառակ էն ժամանակակից բոմանտիկ վէպերին, որ մարդ ճշմարիտ որ ապշում է այս գրողի վստահութեան վրա, որով նա մի գրչի շարժումով ոտի տակ է տալիս թագաւորող գրական ձեւերը: Կան պատկերներ, որոնք մինչև այսօր էլ մնում են, իբրև գրական բոմանի կատարելատիպ:

Մի որ և է գրողի դործը քննելիս, հեշտ է որոշել նրա ամենաընտիր գրածքը, որին մենք զլուս-գործեց ենք անւանում: Բայց Բալզակի էպիզոնները բոլորն էլ արժանաւորութիւններով և պակասութիւններով լի են: Այս ինչ բոմանում այս ինչ պատկերն հրաշալի է, այս միւսը աւելի թոյլ: Բնդհանրապէս նրա մի որ և է բոմանը բաղկացած է մի շարք պատկերներից, որոնք երբեմն կապ չունեն միմեանց հետ, որոնք օրինակ ուղղակի պատմում են, և ընդհանրապէս վէպերի հիւսւածքը չափազանց սլարդ է.—մի յատկութիւն, որը խիստ զանազանում է նոր դպրոցը հիւնից, որի բոմաններում զլսաւոր պեր էր խաղում արկածների բարդումն:

Սակայն կան և բոմաններ, որոնք կատարեալ տեղեկութիւն են տալիս մեզ որոշեալ դասակարգի կեանքի մասին: Քեռի Գորիօն (Le père Goriot) ներկայացնում է մեզ Պարիզի պանսիօնների ներքին կեանքը, La femme Supérieure-ի մէջ հեղինակը նկարագրում է իւր ժամանակաւ գիւանականութիւնը, Les chouans-ի մէջ պատերազմական կեանքը և այլն:

Մի բան զարմացնում է ընթերցողին այս սուր հատորները թերթիկա. Բալզակի վէպերի մեծ մասը կապւած են միմեանց հետ, զոնե՛ գործող անձերի միջոցով: Միևնոյն անձնաւորութիւնները անցնում են համարեա բոլոր բոմաններում, շրջապատած մի շարք

ուրիշ անձերով, որոնց մենք արդէն պատահել ենք առաջիկայ գրքերում կամ յետոյ կը պատահենք: Այս անձնաւորութիւններից շատերի հետ ծանօթանում ենք «Քեռի Գորիօ» (Le père Goriot) բոմանի մէջ, Վ.Դքէի պանսիոնում, որը կատարեալ լուսանկար է Պարիզի աղքատիկ պանսիոնների:

Այստեղ ինքը խեղճ Քեռի Գորիօն է, որին երբեմն այցելում են նրա երկու աղջիկները՝ բարոնուհի դը Նիւսինժէն և կոմսուհի դը Բեսոն: Այստեղ է սկսում իւր արշաւանքը դէպի հարստութիւնը և փողքը քսան տարեկան ուսանող Եօժէն դը Բաստինիակը: Այստեղ են յայտնի եղեռնագործ, աքսորից փախած Վոտրէնը, ապագայ հուշակաւոր բժիշկ Բիանշոնը և ուրիշները: Այստեղից, իբրև կենտրոնից, կը ցրւեն այս գործող անձերը տասնաւոր բոմաններում և կը շրջապատեն իրանց նորանոր անձնաւորութիւններով:

«Սրանով նրա «Բարբի էտիւփները» նմանում է նեղ անցքերի մի հիւսւածքի, որոնց կարելի է պատահել հանքերում կամ կառակոմքներում: Մարդ կորչում է այնտեղ և այլ ևս ճանապարհ չի գտնում վերադառնալու, իսկ եթէ մի կերպով յետ է զալիս, ոչ մի որոշ բան չի բերում իւր հետ»: Այսպէս է ասում Սէնտ-Բէւը (Sainte-Beuve), դարիս ամենամեծ կրիտիկոսներից մէկը:

Ինչ էր ուզում անել Բալզակը իւր օտարտոյի սխտեմով, մենք լաւ չենք ըմբռնում: Ասում են, որ նա ցանկանում էր կապել միմեանց հետ իւր բազմաթիւ «կեանքի նկարագրերը», որպէս զի իւր ժամանակակաջ Ֆրանսիայի ամբողջ պատկերը տալ: Եթէ այդ էր նրա ձգտումն, ահա եւ, որ նպատակին չը հասաւ:

Մի ուրիշ ենթադրութիւն ներելի է:

Հիմնելով իւր պաշտելի գիտնական թէօրիաի վրա, թէ կենդանիները փոխւում են միջավայրի ազդեցութեան ներքոյ, մեծ վիպասանը դուցէ կամեցաւ ցոյց տալ զանազան շրջանների ներգործութիւնը իւր հերոսների վրա: Ֆնորական բաղձանք, որի լուծմանը հազիւ թէ մօտեցել էր նա:

Ամենահաւանական ենթադրութիւնը գուցէ այն է, որ ինչպէս մի քանիսը պնդում են, «Եօժէն Գրանդիէի» հեղինակը այսպէս է վարւել առանց նպատակի և մտադրութիւն չի ունեցել կապել իւր վէպերը միմեանց հետ:

IV

Վերին տատիճանի հետաքրքրական է Բալզակի հերոսների ուսումնասիրութիւնը:

Նրա գլխաւոր գործող անձերը բացառական, կամ աւելի ճիշդ տասած՝ հաւաքական տիպեր են, որոնց մի խօսքով կարելի է բնորոշել,—նրանք Շէքսպիրեան տիպեր են:

Դարիս ամենահեղինակաւոր կրիտիկոսներից մէկը, Տէնը, հիացումով է յիշում Բալզակի անունը: Ներոպական գրականութեան մէջ նրան հաւասար միայն Շէքսպիրին է գտնում:

Նւ ձգտարիս որ այս երկու հեղինակներն էլ աիպը մի տեսակ են կարծես հասկացել: Նրկումն էլ իրանց ստեղծած անձերի մէջ մի մեծ շարժառիթ են դնում, որը պիտի ղեկավարի նրանց գործունէութեանը:

Այն, ինչ որ Շէքսպիրը դրամայի մէջն արեց, Բալզակը կամեցաւ վէպի մէջ իրագործել:

Հետաքրքիր է համեմատել այս երկու գրողների համանման տիպերը: Այդպիսի տիպեր մի քանիսը կան:

Շէքսպիրի Արքայ Լիրին կարող ենք դիմադրել Քեռի Գորիօին և Շէյլոկին — Եօթեն Գրանդիէին:

Քեռի Գորիօն ապրում է մի աղքատ տան մէջ — տիկին Վոտրէնի պարսիոնում: Նա վերմիշէլի առևտրի մէջ մեծ զուամարներ է աշխատած և այդ բոլորը զոհած է իւր երկու աղջիկներին, որոնցից մէկին կոնս դը Բեստի հետ է ամուսնացրած, միւսը բարոն դը Նիւսինժէնի: Նրկու աղջիկների տներն էլ ձոխ արխստոկրատ տաւրներ են, որոնց մէջ հաւաքւում է բարձր դասակարգը ու որտեղ ուրեմն գռնիկ ծեր Գորիօն մոռքը արգելւած է: Սակայն, չը նայելով արտաքին ձոխութեանը, երկու քոյրերն էլ սաստիկ անբախտ են, մէկը կողմնակի սիրահարութեան պատճառով, միւսը՝ որ վատ չարաբերութիւններ ունի իւր ամուսնու հետ: Քեռի Գորիօն մի արտասովոր սիրով պաշտում է իւր երկու զաւակներին: Այս սէրը մի կիրք է, որը մոռացնել է տալիս հօրը՝ զաւակների անշնորհակալութիւնը: Այս սէրը ծերունու կեանքի միակ նեցուկն է դառնում, նրան է նւիրել խեղճը իւր հոգու բոլոր ոյժերը:

Քեռի Գորիօն իրան մի փոքրիկ զուամար էր պահել և յոյս ունէր այս գրամի տոկոսով ապրել մինչև մահ: Բայց աղջիկները պահանջներ ունին, մէկը իւր սիրականի պարտքերը վճարելու համար, որպէս զի վրկի նրան բանալից, միւսը իւր սիրականի համար կացարան վարձելու և այլն: Եւ ծերունին երջանկութիւն է համարում իւր դրամագլխից կտրել՝ զաւակների այս անվայել հաճոյքներին բաւականութիւն տալու համար: Քեռի Գորիօն կացարանը գնալով փոքրանում է և էժանանում...

Այս անսանձ հայրական սէրը այն աստիճան է հասնում, որ ծերունի Գորիօն համոզում է, աղաչում է նոյն պանսիոնում ապրող ուսանող Բաստինիակին սիրահարական յարաբերութիւններ սկսել իւր աղջիկներից մէկի հետ, որպէս զի նա «մի քանի երջանիկ ընկերներ անցկացնի»: Այդ նպատակի համար նա իւր վերջին փողերն է ծախսում, արծաթեղէններն է ծախում, որ սիրահարների համար մի սիրուէն բնիկ սարգի: Քեռի Գորիօն հիւանդանում է: Իժիշկը արգելում է նրան զուրս դալ անից, բայց նրա ականջով է ընկնում, որ աղջիկներից մէկը բալի համար հագուստ է կարել տւել, իսկ ամուսինը չի կամենում վճարել: Մեր Գորիօն ջարդում է իւր վերջին արծաթէ զդալները, հաւաքում է ինչ որ ունի մինչև վերջին կոպէկը և լրացնում է վճարելու գումարը: Ախ, որչափ երջանիկ է նա, որ իւր աղջիկը ետ չի մնալ բալի և ամենազեղեցիկը կը լինի այնտեղ!

Բայց հիւանդութիւնը սաստկանում է, դեղի և ուտելիքի փոշի չկայ, ծերունին մի կեղտոտ, նեղ, մութ խցի մէջ, կեղտոտ անկողնու մէջ մեռնում է: Երկու քոյրերը բացակայ են և, չը նայելով Բաստինիակի խնդրանքին, չեն դալիս իրանց հօր աչքերը խփելու: Մինչև վերջին շունչը ողորմելի հայրը սպասում է իւր աղջիկներին, իբրև Աստծու ամենամեծ պարգևի... աղքատիկ դազաղի ետեից երկու ուսանող և մի ծառայ են գնում... Թաղման ծախսը այս ուսանողներն են անում...

Մենք չենք կասկածում, որ եթէ Շեքսպիրը Բալզակի ժամանակն ապրէր, նա Արքայ Լիւրի փոխարէն Քեռի Գորիօն կը ստեղծէր... Նոյնը կարելի է ասել Եօթէն Գրանդէի մասին, որը նատուրալիստների Վենետիկի վաճառականն է:

Նօժէն Գրանդէն մի հարուստ զաւառական կալածատէր է, որի կալածանքը օրէցօր լայնանում են, ի հարկէ ամեն տեսակ միջոցներով, իսկ ոսկիները աճում: Չընայելով իւր բազմաթիւ միլիոններին, Գրանդէն ժլատի կատերալատիպ է, որը ճարպի մոմ է վառում, ձմեռը օրերով կրակ չի անում, սանդուխտի խախտած, փթած տախտակները ինքն է կարկատում և իւր կնոջ ու միակ դստեր գրոշները գողանում: Նա հանդիստ հոգով թոյլ է տալիս, որ իւր եղբայրը անանկանայ և այն բռնէին, երբ այդ եղբայրը անձնասպանութիւն է գործում, Գրանդէն պաղարիւն իւր սանտիմների ետևից է ընկած: Այս ինքնասպան եղբորորդուն մի բաժակ սուրճն անգամ խնայում է, և այս երիտասարդի հայրենական մի քանի ոսկեղէնները գնում է նրանից, հաշւելով, որ օգուտ կ'ունենայ:

Այստեղ մի անսարան կայ, որը անկասկած աւելի զեղարւեստական է, քան թէ Շեքսպիրի դրամայի այն տեսիլը, որի մէջ Շէյլդը զանակը սրում է, որ իւր պարտատէրից խոտացած ֆունտ միսը կտրի:

Գրանդէն եղբորորդին և դուստրը սիրահարւում են միմեանց վրա: Նօժէնին (աղջիկը) իւր կողէկ-կողէկ հաւաքած փողերը տալիս է իւր սիրահարին, որը պէտք է Հնդկաստան գնա, իսկ սա յանձնում է նրան իւր ամենաթանկագին գանձը, — իւր մօր զարդերը: Հայրը իմանում է իւր դստեր մեծահոգութիւնը և կատաղած ու իրան մոռացած՝ ամիսներով բանդարկած է պահում խեղճ աղջկան և հրամայում է, որ ցամաք հաց և ջուր միայն տան, չընայելով իւր կնոջ կսկծի ձայնին և հիւանդութեանը:

Բայց այդ դեռ ոչինչ: Մի օր Գրանդէն ներս է մտնում այն բոսայէին, երբ Նօժէնին բաց էր արել այս գանձը և զիտումէր սիրով: Ժլատի սարսափելի կիրքը բորբոքւում է. — նա վրա է հասնում այս ոսկիներին, վերցնում է դանակը և, անուշադիր իւր հիւանդ կնոջ և կիսակենդան աղջկայ յուսահատական ճիչերին, պաղատանքներին, ուղում է կորզել զարդերը, որ տանի վաճառի: «Ի սէր Արարչին, ի սէր այն ամենին, ինչոր սուրբ է քեզ համար», գոչում է ձեռքերը կոտրատելով խեղճ Նօժէնին, «նա ինձ պահ է տւել այդ, այդ իմ կեանքից թանգ է, սպասիր ինձ առաջ»: Հրէշային հայրը խուլ է:

— «Իո՞ւ ինձ սպանել ես արդէն, զո՞նէ խղճայ միակ զաւակիդ», աղաչում է անկողնու միջից մեռնող կինը: — Ոչինչ:

Այս զարհուրելի ընդհանրության, Եօթենին մի ուրիշ դանակ է վերցնում, դէմ է անում իւր կրծքին և յուսահատութիւնից համարեա խեղդարեւած գոռում է.

— Հայր, եթէ դու ձեռ տաս այդ ոսկուն, ես այս դանակը փութօքս կը խրեմ...

Այսպիսի զարհուրելի էջեր ես սակաւ եմ կարդացել:

Ես շտապում եմ կանգ առնել:

Բալզակի գործը ահագին է, այս յօդածի փոքր ծաւալը թոյլ չի տալիս մեզ աւելի մանրամասն քննել նրան:

Սակայն մեր նպատակի համար կարեւոր է մի քանի խօսք ևս ասել նրա ստիլի և զրելու ձևի մասին:

Բալզակի ըմբռնները սուբյեկտիւ գրեւծքներ են: Համարեա բոլոր պատկերների մէջ մենք պատահում ենք հեղինակին, որը մեզ բացատրութիւններ է տալիս, նոր տեղեկութիւններ է հաղորդում, հերոսների գործերը և հոգեկան յուզմունքները մեկնում և այլն: Ընթերցողը զգում է, որ վիպասանը այնտեղ է, թաքնւած գործող անձերի քամակին և ամեն ընդհանուր պատրաստ է առաջ գալ մեզ հարկ եղած տեղեկութիւնները սալու:

Իսկ ինչ վերաբերում է նրա լեզվին, պէտք է ասել, որ նա չի աշխատում կոկել իւր նախադասութիւնները և առհասարակ քիչ ուշ է դարձնում լեզվի ճոխութեան վրա: Այս կէտում նա նմանում է մի ուրիշ մեծ գրողի—Ստենդալին, որ Բալզակի ժամանակակիցն էր:

V

Ամփոփենք մեր ասածը:

Բալզակը աշխատեց մոցնել գրականութեան մէջ զիտութեան զարգացման երկու անհրաժեշտ գործօնները.—զիտումն և փորձ: Այսպիսով նա աշխատեց ուսումնասիրել իւր նկարագրած շրջանները, որպէս զի մեզ «կեանքի պատկերներ» տայ: Այս շրջանների մէջ նա չբաց իւր հերոսներին՝ ուժեղ, հաւաքական ¹⁾ անձեր, որոնք պիտի գործեն միջավայրի ազդեցութեան ներքոյ: Նա մի հակադաս իղձ ունէր.—փոփոխել իւր անձերի ֆիզիկական

¹⁾ Յետոյ մենք կը բացատրենք, թէ ինչն հասկանում հաւաքական տիպեր ասելով:

Ա մտաւոր աշխարհը զանազան շրջանների ազդեցութեան ներքոյ, հետեւելով ժամանակակից ընագէտների թէօրիախն, որով կենդանին միջավայրի արդիւնք է դառնում:

Ինչ և իցէ, «Փիլիսոփայական Զրոյցների» հեղինակը չը բաւականացաւ մի շրջանով: Նա աշխատեց ընդարձակել իւր «կեանքի ուսումնասիրութիւնը», տալ մեզ պատկերներ Պարիզի և զաւառների մասնաւոր և զինուորական կեանքերից: Այսպիսով նա անխափր մտնում է Ֆրանսիայի ժամանակակից հասարակութեան բոլոր խաւերը իւր լուսանկարները վերցնելու համար:

Նրա տենչանքն էր այս մանր պատկերներից մի ժողովածու կազմել,— ժողովածու, որը թերթելով ապագայ սերունդները ծանօթանային Ֆրանսիայի քաղաքական կեանքի հետ... Այս մի վստահ ուղեղի ցնորք էր, որը մի զարմանալի զարկ պիտի տար իրական դրականութեան զարգացմանը:

Բալզակի անունը ոսկէ տառերով դրոշմւած կը փնայ XIX դարի դրականութեան յաղթական մարտին: Այս մեծ մարդը տապալեց բոմանտիսմը և նրա բեկորների վրա կառուցեց դրական, կամ աւելի ճիշտ ասած, զիտական վիպասանութեան վիթխարի սրբաշուք:

Այս արտասովոր տաղանդի նշանակութիւնը մեր դարի դրականութեան վրա այնչափ մեծ է, որ առանց նրան անխաբելի է երևակայել անգամ արդի Ֆրանսիական բոմանտի այս վիթխարի զարգացումն:

Նա ինքը լաւ էր ըմբռնում իւր գործի մեծութիւնը, երբ ասում էր. «Զորս մարդ պէտք է ահագին ներգործութիւն ունենան այս (առաջին) կիսադարում. Նապոլէոնը, Վիւլիէն, Օ-Կոննէլը. ես էլ կամենայի չորրորդը լինել»:

Եւ այս մարդը երկու իղձ է ունեցել իւր աղմկալից կեանքում.— վճարել իւր անվերջանալի պարտքերը և Ֆրանսիական Գիտութիւնների Ակադեմիան մոռնել:

Առաջինը նա իրագործեց, որովհետեւ այդ նրանից էր կախւած, իսկ երկրորդը մերժեց նրան մարդկային ապերախտութիւնը!...

Գ Ր Ա Խ Օ Ս Ո Ւ Թ Ի Ի Ն

ԵՂԻՇԷԻ ՊԱՏՄՈՒԹԻԻՆ ՎԱՐԴԱՆԱՆՅ ԸՍՏ ԱՆՃԼԱՅԵԱՅ օրինակի: Մա-
նօթութիւններով և հայ-ուսներէն բառագրքով ի լոյս ընծայեց ու-
սուցիչ Լազարեան ճեմարանի արեւելեան լեզուաց Խ. Յովհաննիսեանց:
Մոսկւա, 1892 թ. Ա—Զ եր. յառաջաբան, 9—182 եր. բնագիրը,
183—242 եր. ծանօթութիւններ, 243—391 եր. բառագիրք:

Յառաջաբանի մէջ հեղինակը նկատում է, թէ «մինչև այժմ ոչ մինը հաջոց (դասական) հեղինակներից ծանօթութիւններով, բառագրքով ճո-
խացրած լարմարացրած չէ աշակերտ-
ների գործածութեան համար: Այս
զգալի պակասորդը լրացնելու զի-
տաւորութեամբ, առաջին (?) փորձը,
թէ և մեծ երկիւղածութեամբ՝ կատա-
րում ենք Հնաշխարհիկ Նդիշէի պատ-
մութեան վրայ, որ կարդացւում է
ոչ միայն Լազարեան ճեմարանում,
այլ և հաջոց միւս ուսումնարաննե-
րում ևս»:

Բոլորովին համաձայնելով պ. հե-
ղինակի վերոյիշեալ նկատողութեան,
թէ դասարանական գործածութեան
լարմարեցրած դասական հեղինակ-
ների գրեթէ չունինք՝ մենք տրամա-
ղիր էինք մեծ ուրախութեամբ ող-
ջունել Նդիշէի այս հրատարակու-
թիւնը, որ մի փորձ է լրում տալու

վիշեալ պակասութեան. սակայն
փոքր ի շատէ՝ ծանօթանալով այդ
աշխատութեան հանդամանքներին՝
պէտք է ցաւելով լալտարարենք, որ
այս առաջին փորձը չաջողած չէ:

Բուն բնագիրը պ. հեղինակն ա-
մենին չէ մշակել դասարանական
գործածութեան համար. նա վերցրել
անփոփոխ և ամբողջ արտատպել է
ԱնճԼԱՅԵԱՅ ծանօթ օրինակը, որի
մի քանի տպագրութիւնները արդէն
կան և տարածածած են ուսումնա-
րաններում: Պր. հեղինակը բնագրի
ստորոտներում աւելցրել է Վենետի-
կեան հրատարակութեան տարբեր
ընթերցածները և շատ անգամ
աւսպիլի նկատողութիւններ. «ալս-
տեղ պակաս է քեզ». «աստուա-
ծ աչին բառը պակաս է». «պակաս
է ալստեղ՝ «աջողեցաւ տէրու-
թիւնն սրտ». «գլորէր պակաս
է ալստեղ» և այլն: Բնագրի այս

միակ «մշակումը» մենք մասամբ ան-
նպատակալարմար ենք գտնում պա-
սարանական հրատարակութեան
համար և մասամբ սխալ մտածողու-
թեան արդիւնք։ Այն աշակերտը, որ
գրաբար լեզուն պիտի գեռ սովորի,
Նղիշէն դասարանում կարդալով՝ ան-
շուշտ չէ կարող հետաքրքրուել Նղի-
շէի բնագրի ընթերցածներով։ Սա
նորա թէ լեզուի գիտութեան և թէ
գարգացման չափից բարձր է։ Ըն-
թերցածները նշանակութիւն ունին
մատենագիրն ուսումնասիրո-
ղին համար։ և այս գէպքում շատ
անբաւական է՝ բերել միայն Վենետի-
կեան հրատարակութեան ընթերց-
ածները, մինչդեռ ոչ միայն Նղիշէի
բազմաթիւ ձեռագիրներն, այլ նոյն
իսկ այլ և այլ տպագրութիւնները
մեծաքանակ ընթերցածներ են մա-
տակարարում, երբեմն շատ հետա-
քրքրական։ Իսկ «սրտեղ պակաս
է...» նկատողութիւնները վարանման
մէջ են ձգում ընթերցողին, մանա-
ւանդ աշակերտին։ Յիրաւի, եթէ պ.
հեղինակը համոզւած է, թէ «գելույր
և տապալէր երկգլմի մօք» խօս-
քում (երես 21) պակաս է գլորէր
բառը՝ ինչո՞ւ չէ գրել այդ բառը
բնագրի մէջ—գելույր, գլորէր և
տապալէր երկգլմի մօք»։ Իսկ եթէ
խղճել է և չէ վստահել Անձնացեաց
օրինակն ուղղագրել ուրիշ օրինակ-
ների ընթերցածներով՝ անբացա-
տրելի կը մնալ պակաս է բառի
գործածութիւնը։ Անձնացեաց օրի-
նակն իրաւի համոմատարար լատի-
պոն ընթերցածներ ունի։ Բայց սա
չէ նշանակում, թէ նա ամեն բանում
ամենալաւն և անթերին է։ Բազմա-

թիւ ուրիշ օրինակներ և ձեռագիր-
ների միաբան վկայութիւնը իրա-
ւունք պէտք է տան հրատարակողին՝
բնագրի մէջ մտցնել փոփոխութիւն-
ներ ընդդէմ Անձնացեաց օրինակին։
Ի հարկէ՝ սորա համար հարկաւոր է
Նղիշէի լեզուի, ոճի հմուտ ուսում-
նասիրութիւն և բազմաթիւ օրինակ-
ների ճշգրիտ բաղդատութիւն, որ,
ինչպէս երևում է, պ. հեղինակը չէ
արել։

Սորա փոխանակ պ. հեղինակը
զանց է արել բնագրի քերականա-
կան և ոճաբանական մշակումը, որ
անհրաժեշտ և ամենակարեւորն է դա-
սարանական գործածութեան չափ-
կացած դասական հեղինակի համար։
Գրաբարը դադարել է կենդանի լե-
զու լինելուց։ մենք պէտք ունինք
նրան սովորել հեղինակներ և ընթեր-
ցանութեամբ, բաւարանների և քե-
րականութեան օժանդակութեամբ։
Բայց չափնի է, որ հեղինակներից
շատերը—և սոցա մէջ Նղիշէն գլխա-
ւոր տեղերից մէկն է բռնում—ունին
գործածած աչնպիսի նախադասու-
թիւններ, պարբերութիւններ, աչն-
պիսի դարձւածքներ, աչնպիսի քե-
րականական ձևեր, որոնք ոչ մի բա-
ռարան և քերականութիւն չեն կա-
րող բացատրել։ Գեռ աւելին ասենք.
նոքա չաճախ գործ են ածում աչն-
պիսի ձևեր, որ գրաբարի քերականա-
նութեան և ընդհանուր քերականա-
կան տեսակէտից ապօրինի, նոյն իսկ
սխալ են։ Ահա աշտիսի մի դասա-
կան հեղինակ տրւում է աշակերտի
ձեռքը, որ կարդալ, հասկանալ, ըն-
տեքանալ գրաբարին և օրինակ վեր-
ցնէ նրանից։ Բայց աշակերտը կար-

դուռ է՝ և չէ հասկանում շատ տեղեր, նա չաճախ գալթակղում է, հանդիպելով քերականական խորթութիւններին, որոնց բացատրութիւնը չէ գտնում իւր սովորած քերականութեան մէջ: Շատ անգամ ուսուցիչը դժգոհ կը մնալ աշակերտից՝ եթէ սա իւրացնելով Նիլիէի կամ ուրիշ մատենագրի մի չափնի նախադասութիւնը՝ հետեւելու լինի նորան իւր շարադրութեան մէջ: Չէ որ դասարանի համար պատրաստւած մատենագրի մշակման մէջ առաջին տեղը պէտք է բռնէր ալոպիսի հատւածներին լուսաբանութիւնը— մեկնել մութ խօսքը, բացատրել բառի չափուկ, անսովոր գործածութիւնը ալոպիսի տեղում, քերականական խորթութիւնները պարզել, խորթութիւններն ու սխալները նշանակել: Թէ որչափ շատ են ալոպիսի բացատրութիւնների պէտք ունեցող հատւածներ՝ երևում է հետագալ օրինակներից, որ քաղել ենք Նիլիէի առաջին երկու եղանակներից միայն (որ ամբողջի մի քառորդն էլ չէ կազմում):

«Ոչ չանձին կարօտութիւն երկրաւոր առատ գիտութեանդ լրման», «առ ինչ արդեօք հրամայեցես» (1), «քան եթէ հրամայիցիս լաւագոնացն», «բաղում ինչ է սրբութիւն՝ աստար լինել անօտութեան», «ո ոք կամեսցի՝ ընդունի իբրեւ զնահատակ առաքինի» (երես 10), «ընկալաք զհրաման պատւիրանի չանախաճ քոյոց բարուց բնութեանդ» (12), «հրովարտակ եհաս չաշխարհն Հալոց, ի Վրաց և Աղուանից» և ի Ալինաց...» (15), «Դունդ կազմէր ի Հալոց մեծաց

զաղատ և զաղատորդի» (երես 16), «բայց սակաչն թէպէտ և նոքա... լոյժ զուարճութեամբ խնդալին՝ արտաքին տեսիլն կարի ոգորմ էր» (եր. 25, նոյնն և եր. 26), «փութալը (') որ ինչ ի մտին էր՝ զի վաղխաղակի կատարեսցի» (եր. 20), «ուստի ալս ամենաչն դանձ ելանէ՝ զիարդ չէն կայցէ աշխարհն Հալաստանեաց» (եր. 27), «Իբրեւ տեսին՝ թէ ալսու ամենաչնիւ չը կարացաք ձանձրացուցանել» (եր. 27 և չաջ), «ոչ միայն ձեռն չը զննի, ալ և ոչ ընդ միտս ուրուք հարկանի, ոչ միայն ընդ մարմնակա նացս՝ ալ և ընդ անմարմին հրեշտակայն» (եր. 32), «Ի վերմէ հեղութեանէն» (եր. 34), «զիւրատար ի չականջս ամենեցուն» (եր. 35), «մահ ի չանձն էառ» (եր. 40), «զոր և ձեր ոմն քաջ չիմաստնոցն ասաց», «չանցաւորք չանցանայն ամօթալից», «ըմպել ըմպէ դան» (եր. 36), «եթէ առ մարդիկ ալս պաշտի, ի ձեռն թագաւորական վիճակին խրատուն խնամտանել իւրօրմ իշխանութեանն» (38), ¹⁾ «ոչ ոմնք թողացուցից ի մեծամեծ հարւածոցն» (41), «չառաջ քան զգործ պատերազմին հոսանել (') զզալ իսկ առ նա մեծի շնորհակալութեան համարէր», «ոչ մի ինչ

¹⁾ Այս նախադասութիւնը սխալ է թարգմանել և ալ. Ղուկասեան (եր. 51), ալ. Յովնանիսեանի բառարանովն էլ անկարելի է ուղիղ թարգմանել: Սա նշանակում է. «եթէ մարդոց մէջ տոլորական է, որ դատաւորը թագաւորից ոտայած արտօժութեամբ պատմի միջոցով կառավարում է իւր իշխանութիւնը»:

լարացանէ ամեններն ինչ ոչ վիշեաց»
 «եթէ ոչ վաղիւ ընդ առաւօտն...
 զիւրաքանչիւր ծուներ նմա ոչ կրկնե-
 ցիք» (43): Սոքա միաջն աջն մթու-
 թիւններն են, որ մեր կարծիքով
 աշակերտը իւր ուզով չէ կարող բա-
 ցատրել, տարակող չը կալ, որ աշա-
 կերտը շատ աւելի կը գտնէ աշակերտի
 տեղեր վերջիւշեալ էջերում: Խոյ ահա
 օրինակներ քերականական խորթու-
 թիւններն և սխալներն, որոնք աշա-
 կերտին պէտք է անշուշտ զայլթակ-
 ղեցնեն. «գամենայն մերկածին օգովքդ
 անցան ի ցեմք» (11): «աչբ մի
 Անատոլ անուն... առաքեաց սու նա»
 «իրբ ոք զի ի հօւր բորբոքեալ չա-
 ւելլով բազում նիւթս վաւորց»
 (13): «գործամ արդեւ լուս և փա-
 կես զամենեւեան՝ կատարին
 խորհուրդք կամաց քոց... և ա ի բն
 դու երկրին Քուշանաց և Յոնք իսկ
 ոչ եւան են ընդ քո իշխանու-
 թիւնդ» (15 և չաջ): «հանեալ
 ի բաց զտէրութիւնն՝ ընդունէր
 զ[ձ]ի մահու» (18): «զի՞նչ հատու-
 ցութք մեք աստուծոցն, որ ոչ ոք
 կարաց ելանիլ ընդդէմ մեր» (23 և
 չաջ): «աչսր չամենալն ի վե-
 րաք»: «աշխարհագիր առնելով ամե-
 նայն երկրն հալոց» (26): վասն
 թղի միտ լուս լուս ի ծառոցն՝ Աս-
 տուած զմահ արար» (28): «զտիկե-
 րական իշխանութիւնդ (յ) զոր ա-
 ւանդեալ է զմա յԱստուծոց» (31):
 «Աստուծոց չալոնի է անգործք
 մարդկան» (32): «չար արժան է
 ասել թագաւորին» (եր. 33) և
 նմա անեղծ Աստուած չմարթի ասել»
 (34): «և իբրև ոչ եթէ չօտար դո-
 րութենէ չարի ինչ ընկալաւ ուր ուր

զպատիժս պատուհասին» (եր. 34)¹⁾.
 «աչսպէս խառնեալ են տարերքս
 աչտ» (35): «երեցաւ ալոց բաղ-
 մաց (յ) աւելի քան չհինգ հարիւ-
 րոցն» (39): «ոչ փոխանակեմք ընդ
 Յիսուսի Քրիստոսի, որ չիք ալ
 Աստուած բաց ի նմանէ» (40): և
 «սամ անցուցանել ընդ անճանա-
 պար տեղիս, որ և բազումք ի ձէնջ
 չերթալն սատակեոյն» (46): «ամե-
 նայն (յ) որ ինչ և ասես՝ վաղիւ-
 ղակի կատարի» (41): «մեք նորա
 մահամբն չաւիտենա կան մահ-
 ւանէն ապրեցութք» (40): «զո՞նոց
 կազմէին, որ զնոսա չիթակ արա-
 ցին» (47): «զպս ամենայն որ տա-
 ցաք» (5):

Այս օրինակները դեռ պէտք է
 բազմապատկենք չորս կամ հինգ ան-
 ցամ, որպէս զի ունենանք նմանօրի-
 նակ տեղերի քանակութիւնն ամ-
 բողջ բնագրում: Վստջ նորից բաղ-
 մապատկենք զոնէ չորս անգամ՝ որ-
 պէս զի ստանանք իսկական քանա-
 կութիւնն այն տեղերի, որոնք աշա-
 կերտի համար բացատրելու կարիք
 կալ: Հեղինակի առաջին զործը
 պէտք է լինէր ալս անհրաժեշտ լու-
 սարանութիւնները տալ, առանց ո-
 րոնց գիրքն, իբրև դասարանական
 ձեռնարկ, կորցնում է իւր նշանա-
 կութիւնը: Նրանի թէ նա աչքի ա-
 ռաջ ունեցած և հետեւած լինէր Հ.
 Թոռնեանի աշխատասիրած «Հատըն-
 տիր ընթերցածք ի մատենագրու-

¹⁾ Նրևի հարկաւոր է բառերի
 տեղափոխութեամբ կարդալ. «և ոչ
 եթէ իբրև չօտար ինչ զօրութենէ
 չարի ուրուք ընկալաւ...»:

թեանց նախնեոց» (Վիեննա, 1866 և 1891) զեղեցիկ ձեռնարկին, որ իւր բազմաթիւ՝ բնագրի լուսաբանութիւններով լիբաւի օգտակար ծառայութիւն է մատուցանում աշակերտին: Առանց այս կարեւոր մշակման գրքի բնագիրը մնում է մի լոկ արտատպութիւն, առանց որ և է չարմարութիւն աւելցնելու դասարանական գործածութեան համար:

Բայց իբրեւ լոկ արտատպութիւն է՝ բնագիրը շատ չաճախ մեղանչում է ուղղագրութեան դէմ: Նթէ ուղղագրութեան սխալները դատադարտելի են որ և է գրաւորի մէջ՝ աններելի են դառնում դատարանական ձեռնարկում: Ամեն մի բառ, ամեն մի խօսք, որ աշակերտի աչքի տակից պիտի անցնի՝ պէտք է նորան առաջնորդէ զէպի գրութիւն, զէպի ճշմարիտը, զէպի ուղիղը. որ և է սխալ, որ կարող է դիւրաւ սուսուրւել աշակերտի tabula rasa ուղիղում՝ շատ դժար կը լինի աշուհետե հանել նորա գլխից, ուրեմն մանկավարժական տեսակէտից՝ չանցանք է ուղղագրական սխալներով խնդրած մի գիրք տալ աշակերտի ձեռքը: Խակ մեր քննած գիրքը այս կողմից առատ նիւթ է մատակարարում ամեն տեսակի սխալ ուղղագրութեան — տպագրական վրիպակների, սխալ (աւելորդ, պակաս, անճիշտ) կէտադրութեան և անգրագէտ տողագրաների: Ահա մի քանի օրինակ, որ վերցնում ենք դարձեալ գրքի 9—50 երեսներից (առաջին երկու եղանակներից): Տառասխալներ (բացի նոցանից, որոնք պ. հեղինակը ցոյց է տուել իւր գրքի վերջում). կամակա-

րութեան (10) սկըսցուք, կըււէր (12—ուրիշ հազարաւոր անգամներ, նաև որտեղ պէտք է՝ ալքը գիրը չէ դործածւած), մողք (մողքն—14), իմտի էին (16), իղենիդ (86), մենք (36), ի կամ (ի կամս—37), զկողմանցս (կողմանցս—39), չալսր ամենալնի (չալսր ամենալնի վերալ—40), նոլնպէս և 53 երեսում՝ մտացող մտացողութիւն=անմտացողութիւն:

Սխալ կէտադրութիւն. «Նթէ հարկանն» (') չզգանն. «դատականէի մարմնիդ գէշաքարչ արարեալ» (') իբրեւ զաղիր մեռելաբան ի բաց ընկեցեալ» (14). «լանդիման լինէին փութով կատարել զհրամանն». (16՝ փութով լանդիման լինէին, թէ փութով կատարէին զհրամանն — չալսնի չէ). «սխալէին լուսարութիւն» (') չալսնական պատուոն անալգեալ». «ընդունէին զամենալն չարչարանս վառն մեծի լուսոն» (') որ առաջու պատրաստեալն կալ» (25. որ չարաբերականով երկրորդական նախադասութիւնը միշտ առանց տոգրակէտի). «դովեն զմա՝ և պարսաւնի զիւնանս. անարգեն զճոռնդս մարդոյ և գովին զանսրդութիւն» (29. ինչ պատճառ. կալ, որ մի տեղում բուծ լինի,—զմա՝ իսկ միւս տեղում տոգրակէտ — մարդոյ). «եթէ զմա՝» (') չար աստուածն արար» (34). «լականէ, լանւանէ» (42, և միւսնոն երեսում դարձեալ՝ լականէ լանւանէ, առանց տոգրակէտի, որ առաջինից լաւ է). «լորժամ ի հալոց ալրուծի ի դուռն երթալը» (') ի ձեռն պատուաւորի զօրաղլխի ուրուք, ալը ընդ ստաջ լղէր» (43—բութի պակաս և տոգրակէտի աւելորդ լինելու պատ-

ձառով միտքն ալլալուով է)» (մի, ի մարդկանէ)» (45. — պէտք էր՝ մի ոք ոք ի մարդկանէ)։

Անգրապէտ տողադարձ. մարտ-նչէր (12), եկեալ (14), լրջ-մտու-թեամբ, խորհրդովք, արարեալ (16), ձալն-դուրք (17), ծննդ-հան (33), բարեր-արութեանց (40), որդեաց (42), հալեց եալք, հարկ-աւ. (44), հնար-ից, խոք-եալ (47) և ալն և ալն։

Բնագրի մասին վերջացնում ենք մեր խօսքը, զանց առնելով կանգ առնել այս կէտին վերայ, թէ որչափ անպատշաճ էր ընտրութիւն է կղիչէի պատմութիւնը՝ իբրեւ զասարանական ձեռնարկ՝ դրաբար սովորելու համար. նոյնպէս թէ որչափ աննպատակաւարմար է ամբողջ գրածքը դնել աշակերտի առաջ, որի համար շատ տեղ անհատականաւ պիտի մնայ, շատ տեղ անհետաքրքրական է, շատ բան կրկնւած և ձանձրացուցիչ, տեղ տեղ էլ ոչ պատշաճաւոր (զոնէ փոքրերի համար)։

Ծանօթութիւնների մասին շատ բան չունենք ասելու Ռոցանից մեծագոյն մասը տեղեկութիւնների են գաւառների, ազգերի և ուրիշ լատով անունների մասին. փոքր մասը՝ պատմական բացատրութիւններ, մի-երկու հատ էլ լեզուագիտական նկատողութիւններ։ Այս ծանօթութիւններն, ինչպէս ինքը հեղինակն էլ չափնում է՝ քաղւած են ինճիճեանի, Ալիշանի, Պատկանեանի և ուրիշ գիտնականների զանազան աշխատութիւններից, ինչպէս նաև մեր հին մատենագիրներից (գլխաւորապէս Փարպեցուց և Խորենացուց)։ Այս ծանօթութիւնների մէջ տեղ-

տեղ պատահում են անճշտութիւններ, սխալներ, հնացած կարծիքներ, աղտոյն, օրինակ, հեղինակն Արշակունեաց սկիզբը դնում է 149 թ. ն.գ., (երես 183. — գոնէ պէտք էր մէջ բերել Պատկանեանի կարծիքն աղանթի վերաբերութեամբ, Матер. дла. арм. слов., вып., II, երես 49 — 64). Նաւասարդ ամիսը, նորա կարծիքով, «սկսւելով լուսինի 11-ից, անում է մինչև օգոստոսի 10-ը» (եր. 195. — նա մոռանում է, որ հայոց հին տոմարը չարժական լինելով՝ նաւասարդը կարող էր սկսւել տարւաջ 365 օրից ամեն մէկուն էլ, լուսինի, լուսնին, մալիսին և ալն, մինչև մեծ շրջանը բոլորելով կրկին դար հասնէր իւր սկսած տեղը)։ Նա ասում է, թէ Ատրպատականի հայերը Վարդանի չաղթութիւններից ոգևորւելով՝ ոտքի են ելնում (Պարսկատանում) և սկսում են քանդել ատրուշանները (եր. 202. — մինչդեռ կղիչէի խօսքերը շատ պարզ ցոյց են տալիս, թէ այդ բանն անողները տեղացի հայերը չէին, այլ Հայաստանից Ատրպատական չարձակւած խմբեր)։ Սեր (աւելի լաւ է՝ Սերա) անունը բացատրելու համար բաւական է համարում մէջ բերել Նէմանի թարգմանութիւնը, որով Սեր = Syria = Ասորիք (եր. 203. — մինչդեռ Խորենացու աշխարհագրութեան մէջ Սիւսիա անունը (լուծարէն Սէսա) և ուրիշ շատ բառեր ցոյց են տալիս, թէ Սեր կամ Սերա՝ քաղաք է եղել Չինաստանի արեւելեան կողմը — Պատկ. Арм. Геогр. եր. 83 — 84). Նա չարոճնակում է դեռ Խորենացու հետ մեղ հաւատացնել, թէ Փառա-

խոտ անուշիկ է ծագել է Փառոսի'ից, Սղիունիք՝ Սլաքից, Դիմաքսեան նշանակում է Դիմակիսեան և այլն (207, 214, 212)։ Ո ստանիկ բառի նշանակութեան մասին շատ մոլթ և անճիշտ հասկացողութիւն ունի (209)։ Սեպուհ բառի նշանակութիւնը «նա չը գիտէ» (209.—բալց արժէր գիտնալ Ն. Մառի տւած սրամիտ և զոհացուցիչ բացատրութիւնն այս բառի)։ Նորա համար՝ «ղաշանց թղթի ծագումն մինչև այժմ կասկածելի է» (204—Վ. Վ. Շահնազարեան, Գուտշմիտ, Ա. Տաշեան, Բ. Սարգիսեան և այլն բոլորովին կարող էին վարատել այս հնադարեան կասկածը, որոնք արդէն հերքել են այդ թղթի վաւերականութիւնն և ապացուցել, թէ նա մի կեղծիք է Կիլիկեան ժամանակներից)։ Եւ այլն։

Ծանօթութիւնների մասին էլ պէտք է նկատենք, որ հեղինակը զանց է արել լուսարանել նոցա մէջ բնագրի բովանդակութիւնը, մատենագրի տրամաբանելու եղանակը, նորա մտքերի չափորոշիչութիւնը, ոճը և այլն, որոնք լեզուէն ուսումնասիրելու համար—որին իսկապէս նւիրած է այս աշխատութիւնը—աւելի կարեւոր են, քան այն աշխարհագրական և պատմական, երբեմն նոյն իսկ աւելորդ ծանօթութիւնները, որոնք աւելի հետաքրքրական են Նդիշի գիրքն իբրեւ պատմութիւն ուսումնասիրողին։ Վերջիւք Նդիշի ընծապահանը («Յալսմ չեւթն զլուխտ» մինչև վերջը), քրիստոնեաների չանդիմանութիւնն ուրացեալ հալ նախարարներին («Վարդապետք

էիք առաքելական քարոզութեանցն»), հալ հողերականների զիմադրութեան որոշմունքը («Յալսմ ժամանակի պիւեցան»), Ղեոնդի զիմադրութեան ազդեցութիւնը հալերի վերալ («Վե չեւտ ալսր տադնապի») և այլն և այլն—սորա եթէ չը բացատրեն՝ աշակերտին անհասկանալի կը մնալ նոցա ճիւղին նշանակութիւնն և ուժը, երբեմն նաեւ արտաքին նշանակութիւնը, իսկ երբ բացատրւին՝ աշակերտը, բացի այն որ նորա աչքերը կրակ կամ արտասուք կցապտեն՝ կըմբռնէ, թէ ինչ է ոճը, ինչպէս իմաստները մի քանի երեսներ շարունակ ներքին կապերով շաղկապւած են միմեանց հետ, ինչ է կանոնաւոր տրամաբանութիւնը, ինչպէս լեզուն, ճարտար գրչի տակ, կարող է կենդանանալ, համոզել, ոգևորել, սքանչացնել, Բնագրի այս տեսակ բացատրութիւնը (разборъ), որ ամենադարգացուցիչ կրթութիւններից մէկն է՝ անտես է արած դաստիարակական գործածութեան լատկացած այս հրատարակութեան մէջ։ Նոյնպէս զանց է արել հեղինակը յոյց տալ այն աղբիւրները, որոնցից մատենագիրն հատուածներ է փոխ առնում իւր պատմութեան մէջ։ շատ անգամ Դեու չենք խօսում քննական ծանօթութիւնների մասին, որոնց նպատակը պէտք է լինէր բացատրել մատենագրի աղաւաղւած ընթերցածները, համեմատել նորա աւանդածը ուրիշ աղբիւրների հետ, որոշել իրականն երևակաականից, պատմականը հուստորականից և այլն, որոնք պակաս զարգացուցիչ չեն հասկաւոր աշակերտի համար և նա-

խապարատում են նրան՝ անկախ, աննախապաշտուհի, աչալուրջ և բազմակողմանի վերաբերութեան զէպի մտտենազրական երևոյթները և առհասարակ զէպի կեանքը:

Բայց ալստամենայն՝ ծանօթութիւնները համեմատաբար աւելի լաւ են, կամ ճիշտն ասելով՝ նազ թերի են, քան գրքի առաջին և երրորդ մասերը:

Բառագիրքը կազմում է հեղինակի զլխաւոր աշխատութիւնը և գրքի ամենահետաքրքրական մասը: Հեղինակն ալստեղ ամփոփել է Նշիչէի պատմութեան մէջ պատահած բառերը, բացատրել է նոցա նշանակութիւնը ռուսերէն լեզուով, շատ բառերի մօտ զրել է արմատները՝ սանսկրիտ, պահլաւիկ, պարսիկ և լոյն լեզուներով, շատ բառերի տակ էլ մէջ է բերել հատաձևեր Նշիչէի պատմութիւնից, երբեմն նաև խորհրդաց (և իրանից չարագրած), որոնք և թարգմանել է ռուսերէն: Եթէ ալս բառարանը գահացուցիլ լինէր ծրագրի և մշակման կողմից՝ աշխարհի մեծ և շնորհակալութեան արժանի գործ և մեր լեզուն ու գրականութեան պիտանի երկ կը լինէր՝ որ մոռացնել կտար գրքի միւս թերութիւնները: Գծախտաբար նա ամենաթերին, ամենապակասաւորն է գրքի միւս մասերից, ոչ միայն բաղմաթիւ բառերի կիսատ ու սխալ բացատրութեամբ, ալ և ընդհանուր ուղղութեան, ծրագրի կողմից: Նախ և առաջ մեզ համար անհասկանալի է գրաբար բառերը ռուսերէն թարգմանելը, և ոչ աշխարհաբար: Եթէ հեղինակն իւր աշխատութիւնը ձեռ-

նարկել է մեր ուսումնարանների պիտուքը լրացնելու համար (չառաջան, Ա)՝ նա պէտք է գիտնար, որ մեր ուսումնարանների աշակերտներին աշխարհաբար աւելի մատչելի է, քան ռուսերէնը, պարսիքն նոքա աշխարհաբարը ռուսերէնից լաւ են հասկանում, ուրեմն ինքն ըստ ինքեան պարզ է, որ անծանօթ պէտք էր բացատրել ամենածանօթ լեզուով և ոչ աշխարհի լեզուով, որ երբեմն նույնչափ անծանօթ է նոցա: Աշխարհաբար բացատրելը մի ուրիշ անհամեմատ օգուտ էլ ունի, որ աշակերտը գիտակցօրէն կը ճանաչէ գրաբարի և աշխարհաբարի տարբերութիւնը բառերի և դարձածքների մէջ, նա կը հասկանալ բառերի կեանքի ընթացքը, աստիճանաբար փոփոխութիւնը դարերի ընթացքում նշանակութեան և ձևի կողմից, նորա համար կը պարզի բառի ներկայ, գրաբարից տարբեր նշանակութեան գաղտնիքը, նա գիտակցաբար կը հասկանալ բառը նորա ամբողջ, հին և նոր նշանակութեամբ: Աւելորդ է ասել, թէ որչափ օգտակար և ցանկալի է ալսարհի գիտակցական, դարգացողական ըմբռնողութիւնը լեզվի համար, որից պէտք է զրկել ալս բառարանը գործածողը: Բայց ենթադրենք մի բոլոր, թէ հեղինակն աչքի առաջ է ունեցել աշխարհի աշակերտներ, որոնք աշխարհաբար չը գիտեն — ալս ենթադրութեամբ նորա գիրքը մեր ուսումնարանների շեմքից ալս ևս ներս մտնել կարող է — ենթադրենք, որ նա գիրքը կազմել է օտարազգիների համար (հաւասարանների, գուցէ և լազարեան

ձեմարանի ուսանողներին համար)։
բայց այս դէպքում թիւ խորհուրդ
ունին ծանօթութիւնները աշխարհա-
բար լեզուով, չէ որ զոքա անմատչելի
կը մնան աշուպիսի ընթերցողներին։

Նոյնչափ գրեթէ անհասկանալի
է մեզ համար՝ շատ հաւերէն բառերի
համեմատութիւնը արեւելեան և չու-
նարէն լեզուներին հետ։ Եթէ հեղի-
նակը մոտադրւել է կազմել ստուգա-
բանական բառարան—դարձեալ կրկ-
նում ենք՝ բարձրագոյն ուսումնա-
րանների ուսանողներին համար—
թիւ խորհուրդ կալ հաւերէն բառերի
մի մասը բացատրել, իրեն համացել
վերադարձնել օտար լեզուներին, իսկ
մեծագոյն մասը, որ նոյնչափ չարըն-
չութիւն ունի՝ անտես անել։ Միթէ
հարկաւոր չէր բացատրել նաեւ՝ աղ,
ալմի, ալս, ալր, աշկարալ, բա-
տուն, ըմպում, թագաւոր, հմուտ,
հզօր, հող, դամբար, մարտ, մեհեան,
նահատակ, նկարում, ննջում, չաբաթ,
պաշարում, պատկանդարան, պատ-
գամ, ռամիկ, ռաբբի, սամուր, վա-
տախտարակ, տղալ, քահանայ, քուր,
քորեպիսկոպոս, քօակ, քրաիկար և
ուրիշ բազմաթիւ բառեր։ Միթէ հար-
կաւոր չէր ստուգաբանութեան մէջ
առաջին տեղը տալ՝ հաւերէն բառե-
րի կազմութեան, որով թէ նո-
ցա նախնական նշանակութիւնը աշ-
կարալ կերեւէր, և թէ ուսանողը լե-
զուի կազմութեան մասին աշուպիսի
լաջն դադափար, ընդարձակ հալեացք
կը ստանար, որ չեն կարող տալ հա-
րիւրաւոր բառերի զուգադրութիւնը
սանսկրիտ և այլ արմատների հետ։
Իսկ այսպէս պատահական կերպով
մի քանի բառ համեմատելը, միա-

նեը թողնելը՝ ոչ մի նպատակի չի
հասցնէ։

Այն հատածները Նղիշէից, որ
հեղինակը բառարանում ղետեղել և
թարգմանել է՝ նորից մեր զարմանքն
ու տարակուսանքն են շարժում։
Նոցա ամենամեծ մասը ալեքան
պարզ է թէ չարադրութեան և թէ
խմաստի կողմից՝ որ պէտք չունի
բացատրելու։ Իսկ փոքր մասը, որ
այս կամ այն կերպով մութ է՝ ալե-
քան հեռաւոր (եբբեմն սխալ) թարգ-
մանութեամբ է բացատրւած, որ սո-
վորողին աւելի կը չփոթէ, քան նո-
րա տարակուսը կը վարտաւ։ Հեղի-
նակը կարծես նպատակ է ունեցել,
որ աշակերտը գեղեցիկ ուսանէ
ոճով ¹⁾ թարգմանէ այդ հատած-
ները, քան ճիշտ հասկանալ նոցա
նշանակութիւնը։ Բաւականանք
մի քանի օրինակներով։ «Եթէ չէր
մեր աճապարեալ և ի վախճան
դարձեալ՝ միւս ի մէջն ոչ տալին
ապրիւ»։ (Աճապարեմ)։ «Զի մի
ալլադենքն եկեալ բառնալցեն զո-
կերս դոցա»։ (Ալլադենդեն)։ «Որէնք
աստածալին կալցեն թագաւոր ի վե-
րալ ամենաւնի (յ) և ի նմին օրինաց
ընկալցին լանցաւորք զսպառիժս դա-
տապարտութեան»։ «Աստածա-
լին»։ «Եւ հրաման սաստիւ գոնա-
պանացն առնէին, եթէ ոք չարեւելս
առ մեզ պալցէ՝ թողցեն, իսկ չարե-
ւելից չարեմուտս անանց լիցի ճա-
նապարհ»։ (Արեւելք)։ Սուքա ոչ մի

¹⁾ Մեր նպատակից դուրս լինե-
լով՝ մենք չենք խօսի, թէ որքան
գեղեցիկ ուսանէն ոճով են այդ
թարգմանութիւնները։

քացատրութեան և թարգմանութեան պէտք չունին, որովհետեւ պարզ և հասկանալի են: Իսկ հետեւալ օրինակներում թարգմանութիւններն աղնքան անաջող և սխալ են՝ որ աշակերտին միայն կը մոտրեցնեն: «Քանզի ոչ եթէ ակնկալութիւն ինչ էր երանելեացն ըստ մասնաւոր կենաց, այլ իմաստութեամբ հնարախորհէին»⁽¹⁾ լինել փոխանակ ամենալն աշխարհի շինութեան» (Ակնկալութիւն. — Ибо блаженные не то что-бы уповали на земную жизнь, но благоазумно искали лишь способы к обновленію всей страны. Նօտրապրեւածը բոլորովին սխալ է թարգմանեալ): «Եւ իբրեւ լանձն էառ. (Վասակ) զամենալն ինչ երթալ զինի կամաց նորա» (Առնում — И когда Васакъ добился того, что всему далъ желан-ный ему ходъ — ծալրէ ի ծալր սխալ): «Իբրեւ լամենալն կողմանց եկն փա-կեցու անել արգելան նոցա»... (Արգելան — Когда они были заклю-чены въ непроницаемую темницу — բնադրի փոխարեւութիւնը վերցւած է բառացի և սխալ թարգմանեալ): «Աւետարտոս առաքեաց բնդ ամենալն արտուշանս աշխարհին իւրոյ» (Աւետարտ — онъ возвѣстилъ (о побѣдѣ) во всѣхъ капищахъ своего госу-дарства — անձրչա թարգմանութիւն): Այս օրինակները մինք վեր-ցրինք միայն Ա գրից. նոյն երեւթեանքը պատահում են և ամբողջ բառարանում. աջալէս որ կարող ենք ասել, թէ թարգմանեալ հառաւորե-րի տառից ինքնը աւելորդ կամ սխալ

են, և հազիւ մի տասներորդն օգտակար:

Այս ընդհանուր նկատողութիւններից չետոյ երբ դալիս ենք առանձին բառերի մշակութեան քննութեան՝ վարանման մէջ ենք ընկնում: Քննել բառարանն այս տեսակէտից՝ կը նշանակէր նորա ծաւալով մի գրածք շարադրել. իսկ չքննել՝ անկարելի է: Այսքանը միայն ասենք, թէ շատ քիչ են այն բառերը, որոնց թարգմանութիւնը զսնացուցիչ լինի. իսկ կիսատ և սխալ քացատրեալ բառեր. բառերի աչնդիսի նշանակութիւններ, որ նորա չունին Սղի-չէի մէջ. բառեր և ոճեր, որ պակասում են բառարանում, իսկ բնագրում կան, և ընդհակառակն, որ բնագրում չկան և բառարանում լոյս են ընկել. բառերի նշանակութիւնների խառն ի խառն դասաւորութիւն, առանց արամբանական հետեւողութեան նոցա մէջ, տառափալ-ներ և ալն և ալն — որչափ կամենաք կը գտնէք այս բառարանում: Հարկաւորներից մինք մի քանի նմուշներ միայն կը բերենք:

Հետեւալ բառերում պակաս են փակագծերի մէջ ցուց տեաճ նշանակութիւնները՝ անձն (ինքն), զեւում (չկողքական նշանակութիւնը), իմանամ (կրաւորականը), խրատ (պատիժ), համար (հաշիւ — отчётъ), հրաման (կարգադրութիւն), պաշտեմ (գործածել, սովորութիւն ունենալ), տուն (կալածք):

Հետեւալ բառերում սխալ են փակագծեալ նշանակութիւնները. երկեամ (двухгодинный), ըստ (սեռ ա կ ա ն ո վ նշանակում է համե-

մատ), հրամանատար (повелитель — համեմատեցէք՝ հաղարապետ, որ նոյն նշանակութիւնն ունի), ձողգ. (ра-
стопка, расплавление металлов), ճենճեր (смаദ്), ճն անդր (сохрани
Боже):

Հետեւեալ բառերով փակագծւած
նշանակութիւնները աշխարհարա-
րինն են, իսկ Նղիշէի մէջ չը կան.
ապրիմ (жить), կնքաւոր (отецъ
крестный), կնքել (крестить), բա-
րակ (тонкий, нѣжный), սեպհական
(собственный):

Հետեւեալ բառերը և ոճերը պա-
կասում են բառարանում, թէպէտ
Նղիշէի մէջ կան. անարի (ոչ-արեաց
ցեղից), անդերձապետ, ապարանու-
թիւն, ապատ, առանձինն, ապարա-
սանել, առաւել, ընդդէմ (մակբաշ),
հոչակ, անձամբ անձին առնել, ընդ
գրով արկանել, ի վերին երեստ, փաշտ
ընկենուլ:

Հետեւեալ բառերը բնագրում չը
կան (ալ վենետիկի հրատարակու-
թեան ընթերցածներէ մէջ, որոնք
սակաճ հեղինակը չէ գիտեղել իւր
բնագրում). ապարթանել, պարմալել:

Հետեւեալ բառերն իրանց ձեւ-
րով անսովոր և սխալ են, որ մու-
ծել է հեղինակն իւր բառարանում
առանց դնէլ ցոյց տալու, թէ որտեղ
են նոքա գործածւած Նղիշէի մէջ.
ապրեմ, բերկրեմ, երես, արդիւն, ըն-
պեմ, օղի, (ալ թիք ամենեւին չը կա):

Իսկ բառի մի քանի նշանակու-
թիւններն ընդհանրապէս դաստոր-
ւած են խառն ի խառն. ոչ մի նշա-
նով ցոյց չէ տրւած նոցա աստիճանա-
րար ընդլայնումը, մասնաւոր կամ
ընդհանուր առումը, բուն կամ փո-

խորերական գործածութիւնը. վեր-
ցրէք, օրինակ, Ասարաստ = брачное
ложе, завѣса, покрывало, парусъ,
флагъ. ինչու ոչ завѣса, парусъ, за-
вѣса для отдѣленія ложа новобрач-
ныхъ, *брачное ложе. Զող, ածական,
= равный, парный, подобный, со-
вокупный. ինչու ոչ Զող, գոական,
пара, Զող, ած., парный, *соотвѣт-
ственный. Գաւնութիւն = желчь,
горечь. горестъ, *ѣдкость, жесткость.
Ինչու ոչ горестъ, горечь, *жестокость.
Մարտակից = союзникъ, вѣ агъ, не-
пріятель. ինչու ոչ совокупно борю-
щійся: Վենդանաւամ = возстать (?)
ожить, воскреснуть. ինչու ոչ ожить
և ալն և ալն:

Զենք կարող արտեղ ցոյց չը տալ
և բառարանի մէջ սղորած տառա-
սիւղները (նոյն իսկ բառապլուրնե-
րում). Գեոնախշոնեալ, հաչեմ (= հա-
շեմ), մողեղ, դանդաղեմ (փոխանակ՝
դանդաղեմ). իսկ բառերի շարքում՝
անխափ, գեշաքարշ, առանձին, մա-
տակերամ (մատաղերամ), վիշեցէք
(վիշիցէք), միաս (երկու անգամ, փո-
խանակ՝ վիաս), են (էին), առանջա-
կանութիւն (առանջականութեան) և
ալն:

Ամիտիեղով մեր հարեանցի և կար-
ճառօտ նկատողութիւնները՝ մենք
ցաւով սրտի պէտք է խոստ-
վանինք, որ ալս գիրքը, չը նախկին
հեղինակի բարի ցանկութեան և գործ
գրած մի քանի տարւոյ աշխատու-
թեան՝ խոշոր պակասութիւններ ու-
նենալով թէ ընդհանուր ուղղութեան
և թէ մանրամասնութիւններէ մէջ՝
չէ կարող համեմել հեղինակի առա-
ջադրած նպատակին, ալսինքն ձեռ-

նարկ լինել մեր ուսումնարանների աշակերտներին: Նա շատ թէ քիչ կարող է պիտանի լինել ուսուցիչների համար, որոնք զգուշութեամբ

գործածելով՝ կարող են տեղ տեղ օգտակել նորա ծանօթութիւններից և բառարանից:

Ա. Մարտիկ:

ԲՈՍԿՈ, «Քիմիա 36 նկարներով» (տարրական ձեռնարկների սերիա).
Թարգմանեց Ա. Մելիք-Ալլահվերդեան: Հրատ. Թիֆլ. Հայոց գրքերի
Հրատ. Բնկ. Գինն է 40 կոպ.:

Նրբ գիււ մեր թեմական ուսումնարաններում չէ դասաւանդուած քիմիա և ուրեմն անմիջապէս ժողովրդի հետ չվազող ինտելիգենցիան՝ մեր ծխական ուսուցիչները և քահանաներն էլ զուրկ են մնում քիմիայից ամենատարրական և անհրաժեշտ տեղեկութիւններ տալու: — Հրատարակչական ընկերութեան արածը պէտք է նկատուի իբրև մի շատ ժամանակաշարմար և օգտակար գործ: Այդ գործը մի լատինի եւրոպական դիտնականի ¹⁾ քիմիայի հանրամատչելի ձեռնարկի թարգմանութիւնն է, որ նպատակ ունի ծանօթացնել ընթերցողին կրակի, օդի, ջրի և հողի հետ: Թէ ինչ բան է կրակը, թէ ինչ է օդը և ինչ ազդեցութիւն ունեն կենդանիները և բոյները նորա վերայ, թէ ինչ դանադանութիւն կա՞ ծովի և աղբիւրի

ջրի, կոշտ և կակուղ ջրի մէջ և ալյն և ալյն, — սոքա աշնակաւ հարցեր են, որոնց մասին եթէ ոչ ամբողջ ժողովրդին, գէթ նորա առաջնորդներին (ուսուցիչներին և քահանաներին) մի քանի անհրաժեշտ տեղեկութիւններ հաղորդելու պարտաւորութիւնը վաղուց է որ ծանրանում էր մեր բարձրագոյն կրթութիւն տոացած ինտելիգենցիայի վերայ: Ահա այդ պարտաւորութիւնն է որ կատարել է Հրատարակչական ընկերութիւնը: Բաւց ըստ մեզ գրքովի հրատարակելով դեռ չէ կարելի բանը վերջացած համարել: Ճիշտ է, Ռոսկօի քիմիան աշնքան մատչելի է, փորձերը աշնքան տարրական որ փոքր ի շատէ նախապատրաստած ընթերցողը բաւականին բան կարող է քաղել նրանից, բայց փորձնական գիտութիւնները առհասարակ և քիմիան առանձնապէս, որքան որ տաղտկացուցիչ և դժւար ըմբռնելի են մեռած գրքում, աշնքան դրաւիչ և պարզ են կենդանի խօսքի միջոցով աւանդւելու և փորձելով բացատրւելու: Այս պատճառով ցանկալի է, որ քանի դեռ մեր թեմական դպրոց-

¹⁾ Հենրի Բոսկօ (Henry Enfield Roscoe), անգլիացի քիմիկոս, ծնւած 1833 թ. Լանդոնում, 1858-ից պրոֆեսոր Մանչեստրում. գրել է՝ «Քիմիայի համառօտ դասագիրք», «Քիմիայի ընդարձակ դասագիրք»:

Ծան. Խմբ.

ներում քիմիայի առանձին դասեր չը կան՝ բնագիտութեան ուսուցիչները լանձն առնելին կարողալ մի աղբյուրի փոքրիկ կուրս բարձր դասարանների աշակերտներին, ցույց տալով հարկաւոր փորձերը: Մենք հաւատացած ենք, որ եթէ ալը ուսուցիչները իրանց դասերին չատկացրած ժամերը զոհել չ'ուզենալով, ամբողջ տարւալ ընթացքում մի քանի ոչ-դասական ժամեր նշանակեն ալը նպատակով, աշակերտները ուրախութեամբ կը լսեն և նպատակը իրագործւած կը լինի: Եւ չ'առնել կ'ուզի որ ուսումնարաններից դուրս էլ կարելի է իրագործել ալը առաջարկութիւնը, նամանաւանդ որ հարկաւոր փորձերը մեծածախսերիցը և դժարներիցը չեն:

Թարգմանութեան արժանաւորութիւնների և պակասութիւնների մասին խօսելուց առաջ անկարելի է մատնացուց չ'անել մի սխալ պրինցիպի վրայ: Թարգմանիչը, որպէս երևում է, ուզում է հետեւել Մխիթարեաններին դիտական տերմինների նկատմամբ: Թէ որքան անտեղի է արդէն ընդունւած և վաղուց գործածական դարձած օտար բառերի տեղ գործածել նորահնար, բայց միևնույն ժամանակը նոյնքան անհասկանալի հաջերէն արմատներից կազմած բառեր, ալը մասին մենք մեր կարծիքը լայնեւ ենք հ. Գաֆտանի («Տարրաբանութեան» առթիւ) («Մուրճ» 1892 № 4): Միթէ օրինակ աւելի հասկանալի է մի որ և է «լուսածին» քան մեզ լուսորիս լայնի ֆոսֆորը, «ծորին» քան ֆլուորը, կամ ինչ կարիք կալ ամենին

լայնի և հասկանալի («կարտոն») խօսքի տեղ դնել անպատ և անհասկանալի «ստուարաթուղթ»¹⁾ քանի որ ալը «ստուարաթուղթը» հասկանալի անեւել համար կողքին դնում է կարդոն (պօլինք կարտոն=carton): Բայց Մխիթարեաններից ընդունւելով նորակազմ բառեր ուր որ նրանք ալտը չեն, թարգմանիչը չէ օգտւել նոյն Մխիթարեանների կազմած մի ալ բառով, երբ նա մի մեծ ծառայութիւն արած կը լինէր իրան, ազատ պահելով մի խոշոր սխալից: Բացատրեմ ասածս. վաղուց արդէն լայնի է, որ alliage'ը (ռուս. сплавъ) հասարակ խառնուրդ չէ (mélange=ռուս. смесь), ալ զանազանում է ալ վերջինից իւր լատիկութիւններով: Արդ ալը alliage'ի համար Մխիթարեանները գործ են ածում լարագոյ բառը և դորանով որոշում են alliage'ը mélange'ից. առաջինը լարագոյ է, իսկ երկրորդը խառնուրդ: Եւ հէնց հարկաւոր էլ է, անպաշտան հարկաւոր է զանազանել մէկը միւսից, քանի որ նոյն բանը չեն նշանակում alliage և mélange կամ сплавъ և смесь բառերը:

Սխալ է թարգմանւած գրքովի հէնց առաջին նախադասութիւնը. «կրակ, օդ, ջուր, հող» — ահաւասիկ չորս մաս մի ն...»: Մի ուրիշ տեղ էլ (եր. 65) կրկնելով թէ կրակը սղարդ մաս մի է, իսկոյն և եթ թարգմանիչը

¹⁾ Փաշեբերտու («Բառգիրք արւեստից և դիտութեանց») carton թարգմանում է քարդէն, իսկ «ստուարաթուղթ» մինչև անգամ իբրեւ նորահնար բառ էլ չէ բերում:

ջրում է իւր աղ սխալ կարծիքը, աւելացնելով թէ «կրակն ալն տաքութիւնն է, որը... և ալն: Ուրեմն զուրա է դալիս որ տաքութիւնը մարմինն է (!)...

Մի անգամ էլ ճիշտ թարգմանութիւնն է սխալմանքի պատճառ դարձել: Նոյն սխալը կա՞նք և՛ ռուսերէն թարգմանութեան մէջ, որից ըստ երևութին և թարգմանած է հալերէնը: Մեր խօսքը երես 24-ում «տաքութեան քանակութեան» վերաբերեալ դատողութեան մասին է, որ հիմնովին ծուռ է:

Հեղինակը երևի խօսում է բարդ մարմինների ալսպէս կոչւած «կազմելու տաքութեան» մասին (теплота образования), իսկ ռուս թարգմանիչը, որին հետևելով և պ. Մելիք-Ալլահվերդեանը, երկրորդ տերմինի տեղ առաջինն են դրել, ալսինքն «կազմելու տաքութիւնը» չիթթել է «տաքութեան քանակութեան» հետ: Յամենալն զէպս աղ կտորը իւր ալսման թարգմանութիւնով ալնքան անհատականալի է որ կարելի էր առանց խղճի խալթոցի բոլորովին զուրա ձգել:

Յետո՞ւ՝ Напатырный спиртъ (ammoniaque liquide) թարգմանիչը ընդունել է գազի տեղ, և թարգմանում է աննշարական գազ. բայց Կալտնի է որ աղ մարմինը գազ չէ, ալ հեղուկ:

Թարգմանութեան անշտութիւններից վշատակենք մի ուշադրութեան արժանի կուրիօզ: 114 երեսում թարգմանիչը իրանից աւելացրել է մի նախադասութիւն, որ չը կա՞ր բնագրում և աղ նախադա-

սութիւնը թիւրիմացութեան արգասիք է: Խօսքը «կալիոնի երկաթախաժողի» մասին է որի համար ասւած է թէ «ալս աղը շատ վտանգաւոր թոյն է» — մինչդեռ «ալ աղը» վտանգաւոր թոյն չէ: Շատ վտանգաւոր թոյն է մի ուրիշ աղ — կալիոնի ցիանատը (խաժատ են թարգմանում Մխիթարեանները) և աղ է, ըստ երևութին, վերալիչեալ թիւրիմացութեան պատճառը:

Մի քանի խօսք էլ թարգմանութեան լեզուի մասին և մենք վերջապա՞՛ կարող ենք համարել մեր ասելիքը Ռոսիօի հալերէն թարգմանութեան մասին: Ընդհանրապէս լեզուն հասկանալի և կոկ է, բայց և ալսպէս պատահում են անջաղ խօսքեր և դարձւածներ, որոնցից մի ալն մէկը առաջ կը բերենք: Օրինակ մի քանի տեղ կարդում ենք թէ ալս ինչ կամ ալն ինչ մարմինը աղատ վիճակով չէ գտնուում բնութեան մէջ. աւելի լաւ է «աղատ դրութեան մէջ» ասել:

Վերջապէս ուղղագրութեան մէջ չէ պահպանւած միաձեւութիւն. երբեմն «լ» է ընդունւած և երբեմն «ւ» — «ալլովում է» և «ալլում է» և ալ ալսպիսի հակասութիւններ: Սըրբագրութիւնն էլ անխնամ է արւած: Թէպէտ և գրքի սկսբում դրւած է ուղղելիք վրիպակների ցանկը, բայց էլի մնացել են չ'ուղղւած բաւականին սխալներ, որ համբալներին կարող են մոլորեցնել. օր. ցինկի նշանը Fn է տպւած փոխանակ Zn և ալն:

Միլեաք Տէր-Արքեանէան

Նոր ստացած գրքեր

1) ԼԵՒՈՆԵԱՆ, Գ. Զ.—«Հայ աշուղներ»։ Հրատար. «Շիրակ» գրա-
վաճառանոցի։ Ալեքսանդրապոլ, տպարան Սանդեանցի, 1892 թ., գինն է
20 կոպեկ։

2) ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«Ժողովրդի կրթութեան դուրժը մեզա-
նում»։ Մոսկւա, տպ. Բարխուդարեանցի, գինն է 20 կոպեկ։

3) ՀԱՇԻԻ Հայունհաց Բարեգործական ընկերութեան Թիֆլիսում
վաճառ 1891 ամի։ Տանկերորդ տարի։ Թիֆլ., տպ. Շարաձէի, 1892 թ.։

4) ՏՈՒՐԳԵՆԵԻ, Ի. Ա.—«Յաղթական սիրուհի»։ Փարգման. օր.
Մարիամ Մատինեան։ Թիֆլիս, տպարան Մարտիրոսեանցի, 1892 թ.,
գինն է 30 կոպեկ։

5) ՍԱՆԴԱԼ.—«Փռքրիկ աստղ»։ Վէպ.—Մոսկւա, տպ. Մ. Բարխու-
դարեանցի, 1892 թ., գինն է 1 ռուբլի։

6) ՏԱՇԵԱՆ, Հ. ՅԱԿՈԲՈՍ վարդապետ, Մխիթարեան ուստէն.—
«Ուսումնասիրութիւնք Ստոյն-Կալիսթենեայ վարուչ Աղեքսանդրի»։ Ազ-
գային դրագարան № 5.—Վիեննա, Մխիթարեան տպարան, 1892 թ.,
գինն է 3 ֆրանկ։

7) ՏԱՍՆԱՄԵԱԿ Թիֆլիսի Հայունհաց Բարեգործական Ընկերութեան
(1882 մարտի 7—1892 մարտի 7-ը). Десятилѣтіе Армянскаго женскаго
благотворительнаго Общества въ Тифлисѣ.—Թիֆլիս, տպ. Արթր Տ. Նա-
զարեանցի, 1892 թ.։

ՆԵՐՔԻՆ ՏԵՍՈՒԹԻՒՆ

ԱՍՍԻԱՅ ՔՐՈՆԻԿ

Այն մեծ ուշադրութիւնը, որով ամբողջ հասարակութիւնը հետեւում էր ս. Եջմիածնում կատարւող ընտրութիւնների ներկայ մայիսի սկզբներին, և այն զօրեղ արձագանքը որ տրւեց մայիսի 5-ին Խրիմեան Հայրիկին միաձայն ընտրելը — դեռ ևս երկար օրեր կլանեց ամեն հետաքրքրութիւն դէպի որ և իցէ ուրիշ եղելութիւն, որ սովորական ամիսներում կարող էր աչքի ընկնել: Այդ պատճառով այս անգամ Ներքին տեսութեան համար զլիսաւոր խօսքը պէտք է տալ Եջմիածնի թղթակիցներին: Ներկայ համարում «Մուրճ»-ը տալիս է մի լիակատար պատմութիւն այդ ընտրութիւնների, թարգմանօրէն որոտապելով ռուսաց „Кавказ“ (Կաւկազ) լրագրում լոյս տեսած չորս «Նամակներ Եջմիածնից» թղթակցութիւնները, որոնք իւր ժամանակին ամենայն իրաւամբ մեծ ուշադրութիւն դարձրին իրանց վերայ, և միւսնոյն ժամանակ «Մուրճ»-ը տալիս է իւր յատուկ թղթակցի ձեռքով գրւած (Ականատես ստորագրութեամբ) վերին աստիճանի հետաքրքրական նկարագիրը, որը սակայն, հանգամանքների բերմունքով, պէտք է մնայ միայն որպէս մի կտոր ամենայն հայոց կաթողիկոսի ընտրութեան պատմութեան: Կաւկազ թերթից արտատպածը իւր ամբողջութեամբ ներկայացնում է ընտրութիւնների ընդհանուր և բաւականին յաջող նկարագիրը. մեր թղթակցի զրւածքը հետաքրքրում է կուսակցական ներքին կռիւների աւելի ճիշդ նկարագրով և մի քանի աչքի ընկնող անձնաւորութիւնների յնորոշ գծերը պատկերացնելով:

Խրիմեան Հայրիկին միաձայն և իբր առաջին կաթողիկոսական թեկնածու ընտրելու լուրը աննկարագրելի ցնծութիւն պատճառեց ժողովրդին և այն ամենքին, որոնց համար թանկ են ժողովրդական շահերը: Պնդել թէ այդ գործունակութիւնը ընդհանուր էր և հաւասար նաև բոլոր կուսակցութիւնների համար, — կը նշանակի մոռանալ բոլորը, ինչ յայտնի բանակներում աւել ու գրել է մինչ մայիսի 5-ը, և մասամբ նոյն իսկ մայիսի 5-ից յետոյ ¹⁾: Այդ հանգամանքը աւելի էլ մեծ նշանակութիւն է տալիս կատարած իրողութեան, որովհետև Խրիմեան Հայրիկի ընտրութիւնը դորանով շոշափելի կերպով գաղափարի յաղթանակի նշանակութիւն է ստանում, գաղափարի, զէպի որը հաւասար վերաբերմունք չեն կարող ունենալ և յառաջդիմականները և յետադէմ-պահպանողականները:

Այն, ինչ այս անդամւայ ընտրութիւններին մի առանձին փայլ և նշանակութիւն տւեց, այդ՝ տաճկահայերի մասնակցութիւնն էր, որպէս և պէտք է լինէր մեր հին օրէնքների ոգու և Պոլոթենիէյի համաձայն, բայց որը չէր կատարւել ներկայ դարում:

Թէ որքան դժւար դեր էր վիճակւած տաճկահայերին Եջմիածնում կատարել և որքան դեռ ևս հայկական ոգի պէտք է ապրէր նոցա մէջ բուն ազգային մի ընտրութիւն կատարելու համար, այդ ինքն ըստ ինքեան շատ պարզ է...

Տաճկահայերի մեր երկիրը գալը անշուշտ իւր հետևանքները կ'ունենայ: Մի աւելի սերտ կապ, որ պէտք է զոյգութիւն ունենայ նոցա ու մեր մէջ, ահա մի խնդիր, որին մի նոր զարկ տւեցին ներկայ կաթողիկոսական ընտրութիւնները: Դա մի անհրաժեշտ խնդիր է, ծանրակշիռ խնդիր, որովհետև յորանով պէտք է պայմանաւորւի մեր իրար հասկանալու ընդունակութիւնը: Տաճկահայ պատգամաւորների ներկայութիւնը մեր երկրում ակներև ցոյց տւեց, որ եթէ

¹⁾ Այդ բանակի օրգաններից մէկը, «Նոր-Ղար»-ը, որ ամենամօտ լարաբերութիւնների մէջ էր բոլոր հակառակ պատգամաւորների հետ, դեռ ևս ընտրութիւններից չետօյ լալտնեց, թէ Խրիմեանին ընտրեցին որպէս ժողովրդից ամենասիրւածին, իսկ Նզմիրլեանին՝ որպէս լարժարագոյն կաթողիկոսացուի:

մենք դեռ ևս չենք կորցրել այն ընդհանուր զգացմունքը, որը կարող է մարմնանալ մի այնպիսի ակնյայտի մեծ անձնաւորութեան մէջ, ինչպիսին է մի Խրիսեան, բայց նոցա և մեր կեանքի պայմանները այնքան տարբեր են, որ այն միակ բանից դուրս՝ մենք կարող ենք իրար բոլորովին չը հասկանալ: Տաճկահայ պատգամաւորներից ամենաինտելիգենտներից մէկը, որը իւր ընդհանուր դատողութիւններով ամենից մօտ կարող էր համարւել մեր զաղաւարներին, ամենայն լրջութեամբ պնդում էր թէ իբր Կովկասի հայերը 30 տարով աւելի յետ են տաճկահայերից. և ինչու. որովհետեւ 30 տարուց դէս նոքա սահմանադրական ազդ են: Մեր խորին յարգանքը յայտնելով այն ջանքերի համար, որոնց արդիւնքը եղել է տաճկահայերի սահմանադրութիւնը, ես չեմ կարող սակայն չասել, որ դորանով միայն չի կարելի ամեն ինչ ձեռք բերած համարել. տաճկահայերին կարծես միանգամայն անհասկանալի է այն, ինչ մտաւոր կողմից կատարւում է մեզանում՝ դպրոցների, մամուլի և գրականութեան միջոցով, որ բոլորը միասին ստեղծում է մի յառաջդիմական սերունդ, սերա կերպով կապւած ժողովրդի և հողի հետ, որ և գլխաւոր գրաւականն է այդ շարժման արդիւնաւորութեան: Ես չեմ ուզում շափաղանցնել ձեռք բերածը, բայց անկասկած է որ բեղմնաւոր դործունէութեան համար մեզանում մի աւելի համերաշխ սերնդի առողջ սերմեր կան, քան Տաճկաստանում, և որ տաճկահայերի սահմանադրութիւնը որքան էլ թանկագին լինի, բայց նա միակ չի կարող մաքառել բուն հայրենիքում տիրող խղճութեան և խաւարի դէմ:

Այսպէս կամ այնպէս Կովկասի հայերի բարոյական ներդործութիւնը Տաճկա-Հայաստանի վերայ անհրաժեշտ է: Որպէս զի տաճկահայերը մեզ հետ ընդհանուր տեսակէտներ ունենան այլ և այլ ինդիւիդների վերայ, պէտք է որ Տաճկա-Հայաստանի զիւղերում ու քաղաքներում կազմեն մերին նման ինտելիգենցիայի շրջաններ: Եւ ես ահա դռնում եմ, որ այդ կարելի է գլխաւորապէս նրանով, որ տաճկահայերի դպրոցներում գլխաւոր գործող անձերը լինեն Կովկասի հայերից:

Մեր մամուլը այդ կողմից կարող է անշուշտ մի յայտնի դեր կատարել. բայց Թիւրքիայի նման մի տէրութեան զաւառական

խորքերում հակոգութիւնը այնքան մեծ է տպւած թերթերի և գրքերի վերայ և այնքան մեծ կասկածով են վերաբերում դէպի այլ երկիրներից ստացուող հրատարակութիւնները, որ դեռ ևս զուր կը լինի մեծ յոյսեր դնել այդ ֆակտորի վերայ: Պետական հանգամանքները այնպէս չեն որ կարելի լինի յոյսեր տածել թէ մեր թերթերը կարող են շոշափելի քանակով Թիւրքիայում տարածւել: Այստեղ հարկաւոր են կենդանի մարդիկ, և ոչ ոք առ այժմ այնքան լաւ հանդամանքի մէջ չի կարող լինել այդ գործը կատարելու, որքան ուսուցիչը:

Բարեբաղդաբար այդպիսի մի հոսանքի սկզբնաւորութիւններ կան այժմ. Տրապիզոնի հացոց վարժարանը կիսակովկասեան բնաւորութիւն ունի արդէն, շնորհիւ այդ ուսումնարանում իշխող ուսուցչական տարրի, որի համար միայն շնորհաւորել կարելի է Տրապիզոնի հասարակութիւնը: Զմիւռնիայի մասին չեմ խօսում, չը նայած որ այնտեղի վարժարանի տեսուչը Կովկասեան հայերից հմուտ մանկավարժ է. Զմիւռնիան շատ է հեռու հայրենիքի ազդեցութիւնից: Աւելի մեծ յոյսեր կարելի դնել Եջմիածնի ճեմարանում ուսանող տաճկահայերի վերայ, որոնք կը վերադառնան և հայրենիքում կը դործեն թէ որպէս ուսուցիչներ և թէ որպէս հոգեւորականներ:

Ահա այդպիսով երբ Տաճկա-Հայաստանի գլխաւոր կէտերում թափանցած կը լինի մեր կուլտուրական հոսանքը և ինտելիգենցիայի տեղական շրջաններ կազմւած կը լինեն, այն ժամանակ թերեւս կարելի լինի յուսալ որ սահմաններով իրարից անջատուած ազգի մասերը իրար աւելի կը հասկանան, քան նոքա այժմ են հասկանում, այժմեանի չափ ենթարկւած չը լինելով Պոլսի հասարակաց կարծիքներին. այն ժամանակ Կովկասի հայերի յառաջդիմական քայլերը աւելի շուտ կարող են ներգործել Տաճկա-Հայաստանի ազգաբնակչութեան վերայ, և մեր մամուլը և գրականութիւնն էլ մինչ այժմ դեռ ևս չը տեսնւած ծաւալում կը ստանայ սահմանից դէնը, և նոյն իսկ այժմեայ սահմանադրութիւնը աւելի լաւ գործիք կը կարողանայ ծառայել յառաջդիմութեան գործի համար, քան նա այժմ է ծառայում:

Կաթողիկոսական պահի վերայ մի Խրիմեան աւելի քան ով և իցէ ուրիշը կոչւած է զարկ տալ այս կարգի մոքերի իրագործման:

Մարտի համարից ընթերցողը տեսաւ թէ ինչ դրութեան մէջ էր հայոց թատրոնական խնդիրը այդ ամսում, նա տեսաւ որ թատրոնական գործը շարունակելու համար սկզբունքների կոխ է ծագել թատերասէր հասարակութեան մէջ և որ մի մասը անսպասան ուզում էր որ թատրոնը դեռ ևս շարունակւի անցեալ տարւայ հիմունքների վերայ: Անցեալ տարի նւիրատու անձերը, առանց որ և է ճնշման ում և իցէ կողմից, ժողովի գումարեցին և ընտրեցին կոմիտեա մի տարի թատրոնը կառավարելու համար. նոյնը պահանջում էին նոքա նաև այս տարւայ համար: Բայց այդ բանին դէմ կացան անցեալ սեզոնի կոմիտեաի անդամները, որոնք, դուրս գալով իրանց իրաւունքների սահմանից, ինքնագլուխ կերպով որոշեցին այլ ևս ստորագրութեան չը դիմել պահեստի գումար կազմելու համար, հետևապէս թոյլ չը տալ որ նոր նւիրատութիւնների վերայ հիմնւած ընդհանուր ժողովներ կազմանան. մի խօսքով նոքա չուզեցին այլ ևս ընդհանուր հասարակութիւն ճանաչել: Այդ ամենում նախկին կոմիտեաի անդամներին աջակից եղաւ իշխան Նապոլէօն Ամատունին, որի համար իրաւամբ կարելի է ասել, որ նա Հայոց Գրամատիկական Ակումբը իւր մի ամիս մէջ է տեսնում: Շարունակ խօսելով այդ խեղճ ակումբի անունից, նա, առաջին անգամով փորձից յետոյ, կազմեց մի երկրորդ անգամ ընդհանուր ժողով, մայիսի 3-ին, ուր իւր պրինցիպների համաձայն և իւր կողմնակիցների միաբերան հաւանութեամբ, նոյն իսկ հակառակ տւած յայտարարութեան՝ ընտրութիւն կատարել տւեց, երբ, հրաւիրաթղթերի համաձայն, այդ օրը միայն նախկին կոմիտեայից հաշիւներ ընդունելու համար պէտք է հաւաքւէին: Ոչ մի բողոք չը կարողացաւ ազդել ժողովականների մեծամասնութեան վերայ, բացի նախկին կոմիտեաի մի անդամից (պ. Ա. Հեջուբեան), որը հրաժարւելով հրաժարւեց իւր նախկին ընկերակիցների հետ ընդհանուր գործ ունենալ:

Այսպիսով զալ 1892²/₃ թ. սեզոնին թատրոնի գործը կը կրի ոչ այն լայն հասարակական բնաւորութիւնը, այլ կը համարւի մի որոշ

խմբի պատասխանատու թեան վերայ բարձած մի գործ: Հասարակութիւնը իւր թերահաւատութիւնը զէպի նոր կոմիտեաւ եւ անհամակրութիւնը զէպի կատարեալ իրողութիւնը ցոյց տւեց նոյն հէնց ընտրութեան օրը, աւելի քան կիսով չափ դատարկ պահելով թատրոնական դահլիճը, չը նայած որ այդ օրը ներկայացուէր տրուած էր յօգուտ թատրոնական ֆոնդին: Երբէք մի գործ չի եղել աւելի բաւ ճանապարհի վերայ, որքան հասարակական բնաւորութիւն կրող հայկական թատրոնի գործը, որը սակայն հազիւ հիմնւած՝ արդէն հանդիպեց հակահասարակական տարրերի աւերիչ հոսանքին:

ԼՈՒՍԻՆԻ

ՆԱՄԱԿՆԵՐ ԷԶՄԻԱԾՆԻՑ

Լ. Ջմիածին, 3 մայիսի.

Դեռ ևս երբէք աշտեղ չի եղել աշտիսի ժողով, ասում են ծերերը: Ոչ միայն վանքի բոլոր սենեակները լիքն են, այլ և Վաղարշապատ գիւղում ամեն մի տան մէջ նորեկներ կան: Ժողովուրդ շատ է եկել միայն ընտրութիւններին նախելու համար. եկորներին մէջ կան մինչև անգամ երկու Ֆրանսիացի ճամբորդներ: Բալց ներկայ ընտրութիւնների գլխաւոր տարբերութիւնը նախկիններից՝ թուրքահայ պատգամաւորների դեռ ևս չեղած քանակութիւնն է, աչն է մօտ քառասուն հոգի, որոնց ներկայութիւնը մի բոլորովին նոր կերպարանք է տալիս աշտեղ եռացող կուսակցական մաքառման և ընտրողական հաշիւներին: Բալց զորա մասին դեռ քիտոյ, իսկ աչժմ կը սկսեմ հանդիսաւոր պատարագի նկարագրութիւնից, որով սկսեցին ընտրութիւնները:

Ժամ մօտ 9-ին աշտօր բոլոր պատգամաւորները, ինչպէս աշխարհականները նոյնպէս և հոգեւորականները հաւաքեցին վեհարանի ընդունարանը, որտեղից ուղեւորեցին վանքը ուղեկցութեամբ սինոդի պրոկուրորի, որպէս նաև մարմնաւոր իշխանութեան առանձին ներկայացուցիչ զաղախի խորհրդական Պրիլիլի: Օրէնքով հանդէսը պէտք է ընթանալ չալսնի կարգով, որը մանրամասնօրէն որոշած է հոգեւորական ընտրողների համար, իսկ աշխարհականների համար ասւած է միայն՝ «ըստ աւագութեան քաղաքների»: Բալց որովհետեւ դա զժւար ըմբռնելի նշան է, այդ պատճառով պատգամաւորները զնոմ էին ինչպէս պատահէր, միայն թէ երկու-երկու: Բալց հոգեւորական ընտրողներն էլ լիակատար կերպով չը պահպանեցին որոշած կարգը: Վեհարանից դէպի վանքը ընթանալու ժամանակ երկու կողմերից խոնւած էր ժողովուրդը, որը ուղեկցում էր ընտրողներին՝ «Աեցցէ Խրիսման Հալրիկ» գոչումով. շատերը դէպի անցնողներն էին մեկնում նորա լուսանկարը: Լ. Ջմիածինի վանքը հին, շատ նորոգւած և ամենևին ոչ չքեղ մի շինութիւն է. ներքին դասաւորութիւնով և չափսերով մի փոքր նմանում է Մոսկաւի Ուսպենսկի սորոքին: Գլխաւոր գմբէթը նոյնպէս հանգչում է չորս սիւների վերայ, միայն թէ ոչ գլանաձև, այլ քառանկիւնի զուրա

ցցւած կողերով. բոլոր պատերը և սիւները, սկսած մի չափոնի բարձրութիւնից, նոյնպէս նկարներով են զարդարւած—սուրբերի և սրբազան պատմութեան դէպքերի նկարներով. միայն թէ ոսկին բացակայում է և նկարչութեան ոճը նորագոյն է և ոչ աւելքան խիստ ուրույն: Արեւելեան պատի երկաթնութեամբ իկոնոստասի նման բան է շինւած, բայց սեղանը նորա առաջն է ¹⁾ և միանդամա՛ն նման է կաթողիկականին: Մալր տաճարի առանձնապատկութիւնը, որ փոքր չափով կրկնում է Հռոմի ս. Պետրոս վանքի առանձնապատկութիւնը, ամէլի փոքրիկ սեղանն է՝ հնադարեան, շատ նշանաւոր ծածկի տակ, որ պահպանւում են չորս սիւներով, տաճարի մէջ տեղում վերովիշեալ չորս գլխաւոր սիւների մէջ, և որ կոչւում է կաթողիկոսական աթոռ: Սիւների մէջ տարածութիւնը բաժանւած է վանդակապատով և նշանակւած է ընտրողների և փոքրաթիւ պատւաւոր աշխուհիների համար: Մեծ սեղանի առաջ ձախ կողմում (?) դրւած է սուգի քօղի տակ կաթողիկոսի աթոռը նորա նշաններով (խաչը, խուրը, գաւազանները), սե-

ժամասացութիւնը շատ հանդիսաւոր էր: Պատարազը մատուցանում էր եպիսկոպոս Աղւանեան, բայց նորա անձնական մատնակցութիւնը ընդհանուրի մէջ աննկատ էր անցնում: Երդեցողների մեծ խումբը, սպիտակ շապիկներ հագած կարմիր ճիւղներով և թեւքերով՝ ամբողջ ժամանակ երգում էր: Չը նալւած մի փոքր միաձեռութեան և երբեմն սուր ձալներին, խմբի երդեցողութիւնը շատ կանոնաւոր էր և ազդեցիկ: Նշանաւոր է որ երգում են հին նոտաներով. մի քանի տիրացուներ բռնած էին արծաթէ քշոցներ, սրանցից կախ էին արւած բոժոժներ և մի քանի աղօթքներ երգելու ժամանակ շարժում էին: Բոլորը միասին վերցրած դուրա էր դալիս վերին աստիճանի փառահեղ և զեղեցիկ, աւելիս որ թիւրքահաւերից մի քանիսը, որոնք առաջին անգամն էին ներկայ գտնւում աղետեղ, չէին կարողանում արտասուքը ծածկել խիստ զղածելուց: Պատարազը վերջանալուց փոքր ընտր ներկայ եղած եպիսկոպոսները ծածկեցին ոսկէթեւ շուրջաւներ և, կիսաշրջան կազմելով պատրիարքական աթոռի շուրջը, մաղթանք կատարեցին թագաւոր-կալսեր և ամբողջ օգոստոսիառտան կեանքի համար: Աչքի ընկաւ որ ծնրադրութեան ժամանակ բոլոր օտարահարտակ պատգամաւորները ծռենկ չափեցին, որ, լնչպէս ասացին՝ առաջ չէր լինում: Մաղթանքից փոքր սկսեց երգւեցումը աշխարհական պատգամաւորների: Նոքա բոլորը կանգնեցին գահի առաջ և կրկնեցին երգման խօսքերը որ կարդում էր քահանան ²⁾: Դրանով և վերջացաւ

¹⁾ Սխալ է. այդ աթոռը գտնւում է աջակողմեան փետելի սիւնի մօտ, մինչդեռ չորս գլխաւոր սիւների մէջ տեղում գտնւում է ոչ թէ աթոռը, այլ իջման սեղանը:

²⁾ Այդ սխալ է. երգւեցումը եղել է ինքը տեղակալը սրբ. Երեմիա եպիսկոպոսը: Քահանայ էջմիածնի վանքում չը կա:

սուաջին օրսու պաշտօնական գործը, բայց հէնց ալ ժամանակ սկսեց պատգամաւորներ խնայող գործը:

Բանը նրանումն է որ կուսակցութիւնների կռիւը ամենասատիկ է և կատարում է մասնաւոր խորհրդակցութիւնների մէջ: Երէկ առաւօտ (մայիսի 2-ին) մեծ խորհուրդ կար աշխարհական պատգամաւորների՝ նախագահութեամբ Կ. Պոլսի թեմի պատգամաւոր Կիւմիւշկերտեանի, երէկ երկուօրեան կար մի ուրիշ խորհուրդ Ռուսաստանի և Պարսկաստանի բոլոր աշխարհական թէ հողեր պատգամաւորների: Բացի դորանից չարոնակ լինում են մասնաւոր ժողովներ և բանակցութիւններ: Ամենքին ալ ժամ չուզող զխաւոր խնդիրը սա է՝ թող կը տան տաճկահալ պատգամաւորները, որոնք մեծամասնութիւն են կաղմում, որ քառանուն ցուցակի մէջ, որ վաղը պէտք է կաղմի, զէթ մի հոգի մտնի Ռուսաստանի լուսաւորչական հոգեւորականներից: Այստեղացի պատգամաւորների մեծ մասը ալ պահանջում են, բայց տաճկահալ եկւորները մինչ ալ ժամ չեն համաձայնում ¹⁾:

Թիւրքիայի եպիսկոպոսներից թեկնածուներ են առաջարկում՝ Խրիմեան, Աշըգեան և Խզմիրեան. չորրորդ թեկնածուն գեռ ես չի պարզած. խօսում են Սահակ եպիսկ. Խապադեանի և մասամբ Ստեփաննոսի մասին (Նիկիոմիդիայի առաջնորդ). Թիւրքիայի պատգամաւորներից մի քանիսը առաջարկում են չորրորդ թեկնածու Շամախու թեմի ²⁾ առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսին, իբր վերջին զիջումն: Առանձին Զանքեր են լինում առաջայնելու համար Աշըգեանի թեկնածութիւնը, բայց մեծ ընդդիմադրութեան է հանդիպում: Ինչ վերաբերում է Խրիմեանին՝ երկու կուսակցութիւններն էլ նորան մի տեսակ առաջին թեկնածու են առաջարկում, բայց շատերի լեզուով, մանաւանդ Աշըգեանի կողմնակիցների կող-

¹⁾ Այդպէս արտաբնականով իրողութիւնը սխալ է ներկայացւած: Ռուսաստանի պատգամաւորներից և ոչ մէկը աշտուղ աշի գաղափարը չի ունեցել, որ ցանկի մէջ անպատճառ մի հոգի ռուսաստանցի լինի: Այդք նոյնանից, որոնք ցանկացել են զիցուք Սեդրակեան եպիսկոպոսին ցանկի մէջ գնել, չեն մտածել դորանով պահպանել Ռուսաստանի հալ հոգեւորականութեան պատիւը, ալ նոքա ցանկացել են դորանով իրանց խնայող համոզմունքը արտաբնական բոլոր հոգեւորականների մէջ իրանց կարծիքով ամենաարժանաւորների մասին: Նոքա առանց վարանելու իրանք կ'առաջարկէին միմիայն Տաճկաստանի եպիսկոպոսներին իբր թեկնածուներին, եթէ իրանց կարծիքով նոքա լինէին անպայման արժանաւորագոյնները: Խրիմեանին որ առաջարկել են «մերոնք», նոքա երբէք չեն մտածել նորա որ երկրացի լինելու մասին. նոյնպէս իւր ժամանակին հպատակութեան ինդիլը ամենին մտքներովս էլ չի անց կացել, երբ Ներսէս պատրիարքին առաջարկում էին թեկնածու:

Ծանօթ. Խմբ.

²⁾ Ախալմամբ տալած է Շուշու առաջնորդ:

Ծանօթ. Խմբ.

մից, ալդ առիթով քիչ անկեղծութիւն է հնչում: Իսկ Ռուսաստանի եպիսկոպոսներից առաջարկում են Արիստակէս Սեդրակեանին և տեղակալ Նրեմիային, բալց հազիւ թէ նոքա լուրջ շանսեր ունենան ընկնել նոյն իսկ քառանուն ցուցակի մէջ: Սակաւն իրերի դրութիւնը ամեն բոլոր փոփոխում է, կարող են լինել անսպասելի համաձայնութիւններ, և դեռ չի կարելի աշխատանքի վերջնականապէս որոշել թէ ինչպէս կը բաժանւան կուսակցութիւնները և նոցա ուժերը: Յամենաւն ղէպս խնդիրը կը վճռւի աւելի վաղ, քան այս տողերը կ'երևան ընթերցողների առաջ, բալց նոքա կարող են հաւելի ծառայել ընտրութիւնների առաջին օրը խլիտող հասանքների:

Նշանակը ցուրտ է և ամպոտ, մէզը պատել է հորիզոնը և արդելում է հսկալ-գեղեցկին՝ Մասիսին՝ տեսնել թէ ինչպէս են իրարանցնում և չուզում և կուտում խեղճ գաճաճները՝ մարդիկ՝ նորա ոտների տակ:

Էջմիածին, 4 մայիսի

(նամակ երկրորդ)

Յրէկաւ նամակը ուղարկելով ես շատ աշխատեցի, որ ղէպքեր չը թողնեմ աչքիցս. բալց ախոս, ալստեղ ալնքան տպաւորութիւններ են ստացւում, որ վերջինները բոլորովին չեմ են մղում նախկինները: Բալց սակաւն ես այսօր կրկին նոյն դրութեան մէջն եմ: Բանը նրանումն է որ պոստը ալստեղից գնում է չաբաթը երեք անգամ, և ալն էլ շատ դանդաղ: Մինչ աշխատեցի ալստեղ դեռ չեն ստացւել Թիֆլիսի թերթերը որ ես իմ դուրս գալու օրուալ առաւօտը կարդացել էի, և սակաւն ես արդէն երեք գիշեր եմ անցկացրել ալստեղ և դեռ Նրեանում մի օր մնացի:

Աշխատեցի նա ընտրութիւնների համար երկի ամենահետաքրքրական մասին, որ ընտրութիւնների ներքին պատմութիւնն է: Արեւմտեան նախկինում գրեցի որ շարունակ մասնաւոր խորհուրդներ և կուսակցութիւնների մէջ բանակցութիւններ են լինում: Ամսիս 3-ին ալդ խորհուրդները շարունակեցին, որպէս ասում են, մինչ գիշերուալ ժամ երեք: Մի բաղմամարդ ժողովում կուսակցութիւնները համաձայնութեան էին եկել, կնքած բոլոր ներկալ եղածների ստորագրութիւններով: Վճռւած էր երկու կողմից հրաժարւել ալն թեկնածուներից, որոնք թերևս ամենաթանկագինն են իրանց կուսակցութիւնների համար, բալց որոնք հակառակ կողմից մանաւանդ ուժեղ ընդդիմադրութեան էին հանդիպում: Անկասկած է որ երկու կողմերից էլ զոհաբերութիւնը մեծ է: Թիֆլիսի ընտրութիւնները գիտեն թէ մեղանում ամենից ուժեղ կուսակցութիւնը որքան պինդ էր բռնած մի քանի թեկնածութիւններից ¹⁾: Պակաս ուժեղ չեն

¹⁾ Ակնարկութիւն Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանի կուսակցի-ների վերաբերմամբ:

Նաև Աշըղեանի համար զողոթները, երևում է որ թիւրքաց պատգամաւորներին մէջ, որոնց թող էր տրւած ալտոնդ գալու, ընտրողութիւն էր արւած՝ ոչ առանց ղրտաւորութեան նորա թեկնածութիւնը ապահովելու համար ¹⁾ և լատկապէս նորա օգտին պրոպագանդա անելու համար ալտոնդ էր ուղարկւած նոյն իսկ իրա՝ Կ. Պոլսի պատրիարքի՝ Ներկապոյցուցիչը՝ Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան:

Այդ բացասական համաձայնութեան հասնելուց վետոյ սկսեցին չորս թեկնածուները ջանկը կազմել Նորա մէջ մտան, բացի Խրիմեանից, երեք հոգի՝ 1) եպիսկոպոս Մատթէոս Խզմիրեան, որը գլխաւորապէս չափնի է երկու զէպքի առիթով. Եզրպոտի թեմի առաջնորդ եղած ժամանակ նա պաշտպանեց հոգեւորականութեան իրաւունքները հոգեւոր կալքերի խնդրում, որ չարուցել էին տեղական իշխանութիւնները. իսկ աւելի վետոյ նա եկել էր Էջմիածին հանդուցեալ կաթողիկոս Վէորգի մօտ լանձնարարութեամբ Կ. Պոլսի հանգուցեալ պատրիարք Ներսէսի, Բերլինի դաշնադրութեան մի քանի լօղածները շրտով իրագործելու նպատակով ընդհանուր հողատարութիւն անելու համար, որ սակաւն Վէորգ կաթողիկոսը չ'ընդունեց:

¹⁾ Կաւկազի խմբադիր պ. Ն. Միլիտինի այս տողերը վերաբերեալ թիւրքահայ պատգամաւորներին մեզ թւում են ճշմարտութեան ոչ բոլորովին համապատասխան. մեր ստացած տպաւորութիւնների համաձայն՝ ալտպէս ասած երդեալ աշըղեանականներ տաճկահայ աշխարհական պատգամաւորների մէջ չը կային և, եթէ չենք սխալւում՝ նոյն իսկ տաճկահայ հոգեւորական պատգամաւորների մէջ աշըղեանականներ թերեւ լինէին 4—5 հոգի և ոչ աւելի: Բայց կար ալտպիսի հանգամանք՝ Կովկասեան մամուլի մի մասը՝ «Արձաղանք» և «Նոր-Վար», և Կ. Պոլսի թերթերից մանաւանդ «Արեւելք»-ը և միւս կողմից ալ թերթերի կուսակցութեան մասնաւոր նամակադրութիւնները ահաբան կարողացել էին չեղաչրջիւ ալմուսալ տեղակալութեան օրերով պատահած զէպքերի բնաւորութիւնը, որ, կարելի է համարձակ ասել՝ տեղակալ Նրեմիա եպ. և Արիտակէս եպ. Սեդրակեան թիւրքահայերի աչքում ընդհանրապէս վատ մտքով երկիւղալի անձնաւորութիւններ էին ճանաչւած, մինչև որ ալ պատգամաւորներից աւելի բարեմիտները իրանց կարծիքները արմատապէս չը փոխեցին տեղի ու տեղը իրանց լսածները վերստուգութեան ենթարկելով: Ահա միայն շնորհիւ ալ չհանգամանքների թիւրքահայ պատգամաւորների ահագին մեծամասնութիւնը, առանց մեծ երկրապաշտներ լինելու և մինչև իսկ հակառակ լինելով Աշըղեան պատրիարքին, հաշտւում էին սորա թեկնածութեան հետ, եթէ միայն գտնւէր մէկը որ քաջութիւն ունենար ալ թեկնածութիւնը հրապարակապէս պաշտպանելու: Նւ ահա մէկը՝ նոյն պատրիարքի ներկապոյցիչ Մաղաքիա եպ. Օրմանեանն էր, որի հեղինակութիւնը սակաւն բաւականաչափ մեծ էր չէզօքացնելու համար այն դօրեղ ընդդիմադրութիւնը, որ տրւեց Աշըղեանի թեկնածութեան զէմ-սուսահայ և պարսկահայ աշխարհական պատգամաւորների, սինոդի անդամների մեծամասնութեան և միարանութեան ներկապոյցիչների կողմից:

2) Խորէն եպ. Մխիթարեան, Նրուսաղէմի միաբանութիւնից, որ արդէն տասն երկու տարի է Նդեսալի (Ուռնա) առաջնորդն է, և 3) տեղակալ Նրուսաղէմի պատրիարքի Նրեմիա եպ. Տէր-Սահակեան: Ապին նաեւ ալ կանդիդոսներ, որոնց մասին առաջ աւելի էին խօսում, քան աչտ երկու վերջինների մասին, բայց ցուցակի մէջ նոքա չը մտնի ալ և ալ պատճառներով: Սահակ եպ. Խապայեան, Նրուսաղէմի թեմի հոգևորական ներկայացուցիչը առաջ լիչում էր որպէս թեկնածուներից մէկը, բայց նա չը կարողացաւ անձամբ նպատատւոր տպաւորութիւն գործել իւր վարդապետութեան մի փոքր տնայն ձևերով: Ինչ և է, ցանկը կազմուեց: Թիւրքահայ պատգամաւորների նշանաւոր մասը սակաւն ալ ժամանակ առանձին ժողով ունէր, և համողջնեկ նորան որ ընդունեց կապացած համաձայնութիւնը շատ դժուար էր: Արիստակէս եպ. և տեղակալ Նրեմիա ցանկութիւն չարանցին որ նոցա անունները բոլորովին չ'արտասանէին լիչեալ թեկնածուների շարքում: Այսպիսով տարաձայնութիւնները որ սպառնում էին քանդել ձեռք բերած համաձայնութիւնը, հեռացուցին, չնորհիւ ալ կալիսկոպոմների անշահասէր վարմունքին ¹⁾:

Վանքի եկեղեցում դարւած էին երկար սեղաններ երեսները զէպի Միսմնի իջման տաճարը: Սեղանին պատրաստած էին տեղեր 66 ընտրողների համար, բարձրագոյն իշխանութեան ներկայացուցիչ գաղտնի խորհրդական Ն. Ի. Պրիւրիլի, պրոկուրորի և քարտուղարների համար. և երեսաց որ նեղւածք էր ալքքան հոգու համար: Բացի ներկալ եղողներից, օրէնքի համաձայն, ոչ ոք կողմնակի անձերից չը թող տրեց ներս մտնել եկեղեցու մէջ նիստի տեղութեան ամբողջ ընթացքում և գուռը մնաց փակւած: Նիստը բաւական ուշ սկսեց, աչն է տանումէկից քառորդ ժամ պակաս, որովհետեւ ամեն ինչ պատրաստ չէր եկեղեցում և ամենքը իւր ժամանակին չեկան: Հաղորդում եւ մանրամասնութիւններ ներկալ եղածների բերանից:

Նիստը սկսեց աղօթքով. ապա նախագահող Նրեմիա կալիսկոպոմ

¹⁾ Մենք կ'ատէինք՝ չնորհիւ ալ կալիսկոպոմների խնայցի հեռատեսութեան: Եւ իրօք, ամեն բանից երեսում է որ նոքա, իրանց զէմ ունենալով զրեթէ բոլոր տաճկահայ պատգամաւորներին և Ռուսաստանի հոգևոր ու աշխարհական պատգամաւորներից մի թէն փոքրագոյն մասը, բոլորովին չը պէտք է լաջողէին ընկնել քառանուն ցանկի մէջ, բացի եթէ թիւրքահայերը ուղեւորին քաղաքավարութեան գործ կատարել: Բայց եթէ թիւրքահայերը հարկադրւէին ալ քալին անուր, նոցա մէջ կ'ուժեղանար Աշրքեանին ցանկացող պատգամաւորների ձայնը, և Աշրքեան նոյնպէս կ'ընկնէր ցանկի մէջ. իսկ գորա հետեանքը անհաշուի կը լինէր: Այսպիսով Արիստակէս եպ. Սեդրակեան և Նրեմիա եպ. հրաժարւելով անձնապէս ոչինչ չը կորցրին, բայց դորանով մեծապէս նպաստեցին Աշրքեանին հեռացնելուն:

քարոզ խօսեց, դորանից վետոյ կարգացւեց լատարարութիւնը բարձրագոյն (մարմնաւոր) իշխանութեան ներկայացուցչի նշանակելու և Նիստի քացման մասին, որից վետոյ սկսեցին ընտրութիւնները: Կրտսեր թեմը Պարսկա-Հնդկական համարելով՝ նորա աշխարհական պատգամաւոր պ. Համբարձում Առաքելեանը առաջինը վերկացաւ ¹⁾ և արտասանեց հետեւեալ ճառը.

«Համաձայն ալն ազատութեան, որ օրէնքը և մասնաւորապէս նոյն օրէնքի 16-րդ չօդաժը տալիս է լիուլի ժողովի ամեն մի անդամին, ըստ իւր ուղիղ հասկացողութեան և ըստ մաքուր իղձի մտաց արտատալադուել իւր կարծիքը չորս առաջագոյն թեկնածուների մասին, որոնք պիտի հա-

¹⁾ Յալոնի է որ օրէնքի համաձայն կաթողիկոսացուների քւէարկութեան ժամանակ առաջին քւէն կամ առաջին ձայնը պատկանում է Հալատաւանեաց եկեղեցու վարչական թեմերից կրտսերագոյնի ներկայացուցչին: Պարսկա-Հնդկական թեմը սակայն, ոչ թէ կրտսերագոյնն է, այլ Հալատաւանեաց եկեղեցու բոլոր 53 թեմերի մէջ (որոնցից 45-ը թիւրքիական, Ը-ը Ռուսիական, 2-ը Պարսկաստանում և Հնդկաստանում) ալն թեմը վեցերորդն է (Ներսէսի, Նրեառզէմի, Պոլսի, Բեռարարիաւի և Թիֆլիսի թեմերից վետոյ): Պր. Հ. Առաքելեանցը իւր «Նամակ Խմբագրին» գրած քով, սուրճ «Кавказъ» 1892 թ. № 133 բացատրեց որ կրտսերից սկսելու կարգը պահպանում է միայն քւէարկութեան միջոցին, բայց որ ամեն մի ուրիշն էլ իրաւունք ունի քւէարկութիւնից առաջ ճառախօսել, կարծիք ցուցնել, առաջարկութիւններ անել:

Այսպէս կամ ահպէս, պ. Առաքելեանցի ճառի վերաջ մենք պէտք է նախնաքարտադրական նախապատրաստական ժողովներում կալացրած համաձայնութեան՝ չորս կաթողիկոսական թեկնածուների վերաբերմամբ, և ոչ որպէս մի անկախ առաջարկութեան վերաջ: Այդ առիթով աւելորդ է վիշտասկելը, որ պ. Առաքելեանցը մի սուրճ գրութեամբ, ուղղած Պարսկա-Հնդկաստանի թեմի իրան ընտրողներին, մալիսի 3-ից առաջ, առաջարկել էր ընտրել իրեն առաջին և երկրորդ կաթողիկոսացուներ կամ Խրիմեան Հալրիկին և Գրիգորիս եպ. Ալէաթճեանին և կամ Խրիմեան Հալրիկին և Արիստակէս եպ. Սեդրակեանին:

Այլ ամենը ի նկատի առած՝ մենք իրաւունք ենք համարում Պարսկա-Հնդկական թեմի ներկայացուցչի պ. Առաքելեանցին դէթ թեթեւ կերպով նկատել, որ, իւր անուանից առաջարկելով քառանուն ցանկը, որ և միաձայն ընդունեց, առ նւազն անհամեստութիւն է բանեցրել: Մեզ համար միանգամայն անբացատրելի է մնում մի ապալիսի հակասական վարմունք՝ ընտրութիւնից առաջ առաջարկել մէկի տեղ երկու ցուցակ (Խրիմեան-Սեդրակեան և Խրիմեան-Ալէաթճեան), ալնունտեւ ալք փոխել և Համագումար ժողովին առաջարկել մի երրորդ ցուցակ՝ Խրիմեան-Իղմիրլեան, և ալք ամենից վետոյ էլի իրաւունք համարել իւր իսկ անունից առաջարկածներից երկրորդին՝ Իղմիրլեանին՝ «ոչ ընտրեմ» քւէ տալ...

Ծան. Խմբ.

մարեան իբրև արժանաւորագոյն անձինք բարձրանալու Ս. Լուսաւորչի Պահի վրայ, ստորագրեալս, լանուսն և ի կողմանէ համալն հալ ժողովրդի Պարսկաստանի և Հնդկաստանի, կառաջարկեմ իբրև աւագագոյն ընտրելիներ զԱմենապատիւ Տէր-Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեան, անւանեալն Հալրիկ, Վերապատիւ Տէր-Մատթէոս եպիսկոպոս Խզմիրլեան, Վերապատիւ Տէր-Խորէն եպիսկ. Մխիթարեան և զերապատիւ Տէր Երեմիա եպիսկոպոս Տէր-Սահակեան, Տեղապահ պատր. Երուսաղէմի:

«Ընդհանուր հալ ազգի փախալն և խղճն է Խրիմեանին տեսնել Հալրապետ, որովհետեւ ս. Լուսաւորչի, ս. Ներսէսի, ս. Սահակի և ս. Մեսրոբի Պահի վրայ պիտի բազմի մի անձն, որ իւր անձի մէջ ամբողջէ ալն բոլոր բարեմասնութիւնները և բատկութիւնները, որոնց պատճառով մեր Առաքելական ս. եկեղեցին ի շարս ազգալին անզուգական զօրծիչների և եկեղեցւոյ սուրբերի է դասել ալք երանելի Հալրապետներին: Խրիմեան՝ հալք է հասարակաց, ս. Աւետարանի և ս. Առաքելոց հարազատ տղակերտ է, իւր անձն՝ իւր հոտի բարորութեան և փրկութեան վրայ զնոյ քաջ հովիւ. Նա վարձկան չէ, Նա սխմնական չէ, Նա հալրենի ս. եկեղեցւոյ օրէնքները, կանոնները արծաթսիրութեամբ փոփոխող չէ. Նրա համար չը կալ իշխան, հարուստ, տէր, մեծ, քաղաքացի, գիտնական, տգէտ, ուսնալ, ալ Նրա մեծ հոգու, սրտի և մտքի առաջ պատկերացած է միալն հալ ժողովուրդ, ժողովուրդ, որի բարոյական, մտաւոր և կրօնական պահանջներին Նա պիտի լիութեամբ բաւարարութիւն տալ. Ս. Լուսաւորչի, Ներսէսի, Սահակի Պահը պիտի բարձրանալ, իւր կողման ամենաբարձր գաղաթնակէտին պիտի հասնէ, երբ Խրիմեան Հալրիկ բազմէ Նրա վրայ. Նրա անխաղախ, անկաշառ, մաքուր հովին պիտի լուսաւորէ Ս. Էջմիածնի վանքը և Հալաստան աշխարհը. Նրա բարոյական զօրութիւնը ոյժ, թե պիտի տալ մեզ՝ լինել մաղրենի եկեղեցւոյ հարազատ զաւակներ, լինել աղնիւ, չիտակ քաղաքացիներ և ոչ թէ ալս և ալն փարախը թափառողներ: Նրա անցեալ զօրծունէութիւնը, Նրա վարած զանազան պաշտօնները, ալն հանգամանքը, որ Նա նախ և առաջ զուտ հոգևորական և հաւատացող, կատարեալ հաւատացող բարոյական և օրինապահ մարդ է, կատարեալ հաւատ են տալիս ինձ, որ հալոց եկեղեցին և հալ ազգը նրա հովապետութեան օրով պիտի պալծառանալ բարոյապէս. նա գիտէ բոլորովին օրինական չաւղի մէջ պահել, տալ զկալսերն կալսեր և զԱստուծոյն Աստուծոյ:

«Խրիմեանից լետոյ քառանուսն ցանկը Լրացնելու համար իբրև արժանաւորագոյն անձինք նկատուեմ են Մատթէոս եպիսկոպոս Խզմիրլեան, Խորէն եպիսկ. Մխիթարեան և Երեմիա եպիսկ. Տէր-Սահակեան, որոնց ունեցած բարեմասնութիւնները նոյնպէս յալտնի են:

«Ս. Հարք, պարոններ, ալս սուրբ տաճարի մէջ գումարած Ազգալին Վհահաժողովը անազլին պատմական նշանակութիւն պիտի ունենալ:

ալսօր ամբողջ հաջ ազգի աչքը լառած է ալստեղ այս Ս. Սեղանին, ուր Միածին Որդին իջած է»:

Այդ ճառը վերջացնելուց լիտու բոլոր պատգամաւորները ոտի կանգնեցին և, ձեռները բարձրացնելով, միաձայն համաձայնութիւն ցոյց տւին վերոյիշեալ կարծիքի հետ:

Կորանից լիտու Բրուտալի թեմի աշխարհական պատգամաւոր պ. Աբգար Յովհաննիսեան հարցրեց պրոկուրորին¹⁾, պէտք է արդեօք իւրաքանչիւրին առանձին հարցնել, թէ բաւական է ամենքից միասին լալտնած միաձայն կարծիքը: Պրոկուրորը ընդունեց, որ օրէնքի պահանջը բաւականաչափ կատարւած է և որ մնում է միայն ստորագրել:

Նրա որ պրոկուրորը սկսեց կարդալ նորա կազմած կարճառօտ արձանագրութիւնը, հակաճառութիւն ծագեց: Թիւրքահայ պատգամաւորներէից մի քանիսը սովորութիւն չալտնեցին, որ արձանագրութիւնը ռսերէն է գրւած և պահանջեցին որ հալերէնը կազմել և կամ գոնէ ռսերէնից թարգմանել, որ զորա տակը ստորագրեն: Պրոկուրոր Խ. Խ. Կանչելի պատասխանեց թէ օրէնքը պահանջում է, որ կարծիքները անպատճառ պրոկուրորը պէտք է գրի առնի և որ նա բաւականաչափ չը գիտէ հալերէն որ ուղղակի հալերէն գրի, բայց որ ալի չի խանդարտւում անմիջապէս հալերէն թարգմանութիւնը անել և որ պատգամաւորները կարող են զորան էլ ստորագրել, բայց որ պաշտօնական դոկումենտ կարող է համարւել միայն իւր գրած և հաստատած արձանագրութիւնը: Արիստակէս եպ. Սեդրակեան հէնց ալստեղ սկսեց թարգմանել. մի քանի վէճերից լիտո՞ք ընդհանուր համաձայնութիւն կալացաւ և պրոկուրորի կազմած արձանագրութիւնը բոլոր ներկայ եղողները ստորագրեցին: Սակայն ալստեղ էլ մի փոքր միջադէպք պատահեց: Թիւրքիահայ հոդեօր պատգամաւորներից մէկը՝ Խոլտամեան, Կոռտինալի ներկայացուցիչը, ստորագրելու ժամանակ ուզեց նշանակել թէ չորրորդ կանդիդատ նա, Նրուաղէմի պատրիարքի տեղապահի տեղ, կը ցանկար առաջարկել պատրիարք Աշքեանին: Միւս պատգամաւորները զժալարութեամբ կարողացան համոզել նորան, թէ ալթմ արդէն ուշ է նոր թեկնածութիւն դնել. վերջապէս նա համաձայնեց և ստորագրեց արձանագրութիւնը:

Թիֆլիսի թեմական առաջնորդ Մամբրէ եպիսկոպոսը շատ հիւանդ գրութեան մէջ է: Չը նալած զորան նա անպատճառ ուզեց մասնակցել ընտրութիւններին: Անկարող լինելով հանգիստաւոր ուղեւորութեան մասնակցել՝ նա կանխօրէն տեղ գրաւեց սեղանին, բայց ստիպւած եղաւ թող-

¹⁾ Պր. Աբգար Յովհաննիսեան, ռսաց «Կաւկազ» (№ 432) լրագրի խմբագրին ուղղած նամակով լալտարարեց, որ ալի հարցմունքը նա տւել է ոչ պրոկուրորին, ալ նախագահ տեղակալ Նրեմիա եպիսկոպոսին:

նեկ հեղեցին նիստը փակելուց առաջ հենց որ արձանագրութիւնը ստորագրեց:

Ընդամենը մասնակցեցին 66 ընտրողներ, որոնցից եօթը հոգևորականներ ներկայացուցիչ էին երկ-երկու թեմերի: Բայց վերջիններից երկուսը իրանց ստորագրութեան մէջ փշտակեցին միայն մի-մի թեմերի մասին, աչնպէս որ իրօք մասնակցեցին ալլ ժողովին 71 ձայն:

Գրաւոր ձայներ առաջարկեցին թաւ 14: Դոցա մէջ Աշըգեանի համար 6, Խրիմեանի համար 5, Նրուսագէմի պատրիարք Յարութիւնի համար 3, Մխիթարեանի, Օրմանեանի և Ղևոնդ Շիշմանեանի համար 2, Իգմիրլեանի, Մեղքիւնդէկ Մուրադեանի և Գէորգ Տէր-Սուքեասեանի համար մի-մի ձայն: Թուսաստանի պատգամաւորներից դուռնը ձայն ուղարկել էր միայն Աստրախանի թեմական առաջնորդ Սուրենեան:

Բայց մուտքի մօտ խռնւած բազմութեան մէջ միծ չուզմունք էր տիրում: Նրբ Մամբրէ եպ. դուռն եկաւ հեղեցուց և չափնի եղաւ թէ ցուցակը անցկացաւ, ալլ չուզմունքը բերկրութիւն դառաւ: Վերջապէս բացեցին հեղեցու դռները, և պատգամաւորները դուռն եկան: Առաջն զնում էր տեղակալ Նրեմիան և բարի ժպիտով ժողովրդի հարցական աղաղակներին պատասխանում էր նշաններով և «Հալիկ, Հալիկ» խօսքերով:

Ապալիտով աչնքան չուզմունք, վէճեր և թերահաւատութիւն չարուցանող ընտրողութիւնների առաջին գործողութիւնը վերջացաւ հաշտ և խաղաղ, պաշմանաւորւած ցուցակի միաձայն ընդունելութիւնովը, աչնքն փոխադարձ գիշումներով: Ա՛տուելցնեմ որ ընտրութիւնները անցան ամենակատարեալ կարգով, չը նաչած ընտրողների բազմութեան, որպիսին երբէք չէր եղած: Կուսակցութիւնների բուռն կռիւը, բոլոր հաշիւները, մանեօւրները և աչն վերջացել էին աւելի վաղ դեռ ևս մասնաւոր ժողովներում, իսկ հեղեցում և ամենքից չարգուղ սրբատեղիի հանդիսաւոր և պատկառելի սարք ու կարգի ազդեցութեան տակ՝ թշնամութիւնը և անվստահութիւնը որպէս երևում է տեղի տւին հանդիստ և դիտակցական պարտականարութեան: Այս առիթով չի կարելի բոլոր մասնակիցներին չը դովել աչն պատրաստակաճութեան համար, որով նոքա զո՛ք բերին մասնաւոր ձգտումները ընդհանուր նպատակի համար և որով հրաժարւեցին շատ վիճելի թեկնածութիւններից ոչ միայն վաղօրօք համոզւած կուսակիցները, ալ և իրանք թեկնածու ենթադրւած սրբազանները:

Էջմիածին, 5 մայիսի

(նամակ երրորդ)

Թէև երէկ երեկոյեան համաձայնութեան նման մի բան կապցաւ իբր վերջնական թեկնածուներ Խրիմեան և Լլգմիրլեան ընտրելու մասին, բայց այսօր առաւօտ ընտրութիւններից առաջ երկու կուսակցութիւնների մէջ փոխադարձ անվստահութիւն էր երևում:

Մի կողմից վախենում էին, թէ հակառակ կուսակցութիւնը, որ պարտութիւն էր կրել պատրիարք խորէն Աշըղեանի թեկնածութիւնը չաջողցնելու խնդրում, կ'աշխատէր բոլոր ուժը թափել Նիմփրեանի համար, դուրս հետ միասին և երկու վերջին կանգիդատներէն մէկին կարելի չափ շատ ձախերով ընտրել, իսկ Խրիմեանը կը թողնէր չորսի ցանկի մէջ, ինչպէս ալլ եղաւ 1884—1885 թեմականներին ¹⁾։ Միւս կուսակցութիւնը ընդհակառակը կատարած ունէր, թէ հակառակ կուսակցութիւնը կ'աշխատէ չանցկացնել Նիմփրեանին որպէս կաթողիկոսական պահի թեկնածու։

Բայց ա՛յն կարգը, որով ալլ օրը կատարւում է ձախատուութիւնը, հեշտայնում է աղղպիսի խաղերը։ Չա՛ն տալը կատարւում է բաց կերպով և բոլոր ընտրողները մէկը միւսից վտուղ ստորագրում են ընտրողական թերթը, ա՛յնպէս որ իւրաքանչիւրը կարող է տեսնել թէ առաջարկւած անձը որքան ձախ է ստացել մինչև հերթը իրան հասնելը, բայցի դորանից չաջող թեկնածուի թերթը ձախարկութեան է ենթարկւում, երբ նախորդ ձախարկութեան արդիւնքը արդէն չարտարարւած է։ Շնորհիւ ալլ կարգին բաց աստարեղ է բացւում ա՛յն բանի համար, ինչ տղնականների ընտրողութիւններում կոչւում է թեկնածութիւնը փոխադրել (перехожить кандидатурь), ապինքն ընտրելով մէկին մեծաքանակ մեծամասնութեամբ՝ միւսին տալ տեւի շատ ձախեր ²⁾։

Նկեղեցին միասին զնալու համար ընտրողները հաւաքւում են Վեհարանի ընդունարանում. երբ ամենքը ներկայ են, նոցա ընդ առաջ է դնում բարձրագոյն խիւանութեան ներկայացուցիչը, որ նշանակւած է ընտրութիւններին ներկայ լինելու համար, և ա՛յն ժամանակ ամենքը ուղեւորւում են դէպի վանքը։ Սրբ պատգամաւորների մեծադոն մասը արդէն հաւաքւած էր, նոցանից մէկը, պ. Աբգար Յովհաննիսեան սկսեց առաջարկել, որ թեկնածուները ենթարկեն ձախատուութեան, նոն կարող լինչպէս որ ձախերն են տրւում, ապինքն սկսելով կրտսերից ³⁾, աղղի-

¹⁾ „Кавказъ“ (Կաւկազ) լրագրում սխալմամբ ասւած է՝ 1883 և 1884 թեմական։

²⁾ Ա՛յնու ամենաճիշտ մենք համարում ենք կաթողիկոսական ընտրութեան ընդունւած ձեռ բոլոր ուրիշ եղանակներից լաւագոյնը՝ զիտակցականութեան տեսակետից։

Ծանօթ. խմբ.

³⁾ Աբգար Յովհաննիսեան, իւր նոն նամակում ուսաց «Կաւկազ» լրագրին (№ 132), խօսելով իրան վերագրած սխալ կամ իւր թէ սխալ շուրերի մասին, չի հերքում «Կաւկազ» լրագրի նրան վերագրած ալլ սողերը, ալլ ասում է միայն, թէ «ես աղղպիսի առաջարկութիւն ժողովին չեմ արել» և ալլ առիթով պարծանքով փշեցնում է թէ ինչ առաջարկութիւններ որ նա արել է ժողովին, վերջինս ընդունել է, և որ ուրեմն ժողովը չէր կարող ընդգլմադրել մի առաջարկութեան, որ նա չի

սով Խրիմեանի ընտրողական թերթը կը լինէր վերջինը, մինչդեռ սովորապէս ընդունւած կարգով, Նախկին օրը ընդունւած ցուցակի համաձայն, Նա պէտք է առաջինը լինէր: Անմիջապէս լսեցին տաք հակաճառութիւններ և մեղադրանքներ, թէ այդ առաջարկութեան նպատակն է Խրիմեանի ընտրութիւնը խանգարել: Վէճը բարձրաձայն էր, և լուրը ժողովրդից սիրւած թեկնածուին սեպտեմբեր ամսին կալմակի արագութեամբ թափանցեց: Գաւթում խռնւած ամբոխի մէջ, որին քիչ չուղմունք չը պատճառեց:

Ճիշտ ժամ 9 ընտրողները եկան մայր եկեղեցին և փակեցին: Նոցա, փետից խռնեցին զոների մօտ ամբոխի առաջին կարգերը և հպեցին զոներին, պատերին, պատուհաններին, աշխատելով լսել կամ դռնէ դուշակել թէ ինչ է կատարւում ներսը. ոստիկանութեանը դժարութեամբ չաջողեց նոցա հեռացնել եկեղեցու մուտքի մօտից:

Առհասարակ ժողովուրդը, որ ընտրութիւնները ժամանակ խռնւած է վրնքի գաւթում, հետաքրքրելի տեսարան է ներկայացնում: Ամենից բազմաթիւնն է Նա առաւօտը, և մանաւանդ ժամ 2-ի մօտերքը, երբ սպասում են ընտրողները զուրա գալուն. Նիստի ժամանակ Նա մի փոքր Նաւրում է, բայց էլի բազմաթիւ է: Ազդեց կան ամեն զասակարգի մարդիկ, բաց ամենից չառ են Վաղարշապատի բնակիչները, Նրեանի քաղաքացիները և հարեան գիւղերի գիւղացիները, քիչ չեն Նաև ինտելիգենտ մարդիկ, մինչև անգամ կաշնալք, որ եկել են ընտրութիւններին ներկայ լինելու: Ամբոխի մէջ ողորութիւն է իշխում, երեսում է որ եկեղեցու պատերի վտեր կապացող նիստերի ելքը իւրաքանչիւրին հետաքրքրում է, շարունակ խօսում են, աչքի են անցնում ընտրողների անւանական ցուցակը, դումարում են հաւանական ձայները առ կամ աչն թիկնածուի և աչն: Նա այդ բոլորով կրկնում են որ զբաղւում են հասարակ մարդիկ:

Այդ ամբոխի մէջ իւր վերադ առանձին ուշադրութիւն է դարձնում ցիլինդրը հագին մի պարոն: Դա՛ ամերիկական պատգամաւոր Սերաֆեանն է: Ամերիկայի հայոց համայնքը թեմ չի կազմում և այդ պատճառով ժողովին մասնակցելու համար չը կարողացաւ մէկին ուղարկել. բայց Նորաներկապոստից չը որ դորանից առաջ Պարոկոստան էր դնացել Շահին ինչ-որ մի ուղերձ մատուցանելու համար, եկաւ էջմիածին, ուր գործօն

արել: «Ասեկադ» լրագրի խմբագրական առաջնորդում ս. Յովհաննիսեանի նամակի այդ տողերին տրւած է այսպիսի արդար պատասխան թէ «բոլորովին ճիշդ է որ այդպիսի առաջարկութիւն չի արւել ժողովին նիստի ժամանակ մայր-եկեղեցում, և ուրեմն ժողովը չէր կարող աչն չընդունել. բայց անկասկած է, որ Նոչն միտքը որ նամակագիրը (Յովհաննիսեան) արծարծել է ժողովից առաջ և եկեղեցուց դուրս, դանաղան կողմերից հանդիպեց հակաճառութիւններին, որոնցից փոռ շարունակել էլ աւելի լամառելը միանգամայն աւելորդ էր: Զանք կը լինէր. և հէնց այդ է որ հաղորդել է «Ասեկադ» լրագիրը»:

մասնակցութիւն ունեցաւ խորհուրդներէ և ազիտացիալի մէջ: Նորա ամբողջ տեսքը և ձևերը ներկայացնում են մի հետաքրքրական խառնուրդ տաճկաստանցի մի փոքր ճնշած հալի և անկախ ու չքաշող հոսնկի: Նա շատ շոտով ամբոխի սիրելին դարձաւ և այլ ամբոխին նա իւր ցլկնաղբով մի քիչ միտինգի ընտանրութիւն տւեց: Այսօր լոյս տեսան Համբարձում Առաքելեանցի երէկաւ ձառի տպած թերթերը որ իրարից խլելով ձեռք էին բերում և նոցա պատճառով անալիսի իրարանցում եղաւ, որ ոստիկանութեանը զժաւրութեամբ չաջողեց կարող հաստատել: Ամերիկացին, ձեռք բերելով նոցանից մի բոլորովին տրորած թերթ, բարձրացաւ մի ինչ որ քարի վերայ և սկսեց բարձր ձառ խօսել բաղմաթիւ ունկնդիրներին:

Այսօր սպասում էին թէ նիստը շատ երկար կը տևի. դորա համար նա սկսեց ձիշգ ժամ 9-ին, որովհետև օրէնքի համաձայն նա պէտք է ժամ 2-ին վերջացած լինի: Առանձին վիճաբանութիւններ չէին սպասում, բայց միմիայն ստորագրելու մեքենայական գործը կը պահանջէր մի քանի ժամ: Ինքներդ պատեցէք: Բոլոր պատգամաւորները թւով մօտ 70 հոգի էին, որոնք չորս թեկնածուների համար ձայն պէտք է տալին. սոցանից ամեն մէկը առաջարկում էր առանձին թերթի վերայ, որի վերայ ամեն մի պատգամաւորի ձայն գրում էր պրոկուրորը և ստորագրւում ընտրողի կողմից: Թերթերը մէկը միւսի փոխից են ստորագրւում. երբ բոլոր ձայների համագումարը կատարւած է, կազմում է առանձին ցուցակ ցույցմունքով թէ որքան ձայն է ստացել ամեն մի թեկնածու. աղ ցուցակը կրկին ստորագրւում է ամենքից, և վերջապէս ամենքը ստորագրում են աչքտեղ իսկ կազմած արձանագրութիւնը: Այդ բոլորը կազմում է մի քանի հարիւր ստորագրութիւն, որ կատարւում է անպատճառ ըստ առաջութեան (կրտսեր թեմից զէպի վերը) և գրում են շատ զանգաղ, և զեռ կարդում էլ են իրանցից առաջ գրածները:

Նրբ պատգամաւորները զբաղւած էին աղ գործով, իսկ ահագին հասարակութիւնը գուրար հետեանքին էր սպասում, երկնքում կատարեց մի հաղադէպ օդաբանական երևոյթ: Արեգակի շուրջը լիակատար ծիածան կազմեց: Այս բոլոր օրերը եղանակը ամպոտ էր և անձրևալին, բայց այսօր մի փոքր պարզեց, արեգակը երեսց և կապոյտ երկնքի վրայով անցնում էին բաւական սակաւ պարզ ամպեր: Երևոյթի ժամանակ արեգակը ծածկւած էր թափանցիկ ամպով, անպէս որ նորա վերայ ուղիղ նայելը աչք էր ցաւացնում: Աչքին երեսացող արեգակից 8—10 գիւամետր հեռաւորութեամբ երեսց լոյս սպիտակ շրջանակ, որ կարելի էր ամբողջապէս տեսնել աչքերին զգալ պահելով՝ արեգակին դէմ դնելու համար: Այդ շրջանակը ունէր ծիածանի բոլոր գոյները: Այդ շրջանակի և արեգակի մէջ տարածութիւնը մի փոքր աւելի մութն էր երևում քան երկնքի փայլած մասը: Որովհետև աղ ժամանակ արեգակը կանգնած էր իւր ամենամեծ բարձրութեան վերայ, ամբողջ երևոյթը թւում էր որպէս մի ահագին

պատկ համարեա ուղղակի վանքի վերայ: Երևովքը սկսեց կէսօրից քիչ վատը և վերջացաւ ժամը 1-ից քիչ պակաս, և ծխածանը նւագում էր կամաց կտակաց, առաջ մէկ կողմից, վատը միւս կողմերից: Երևովքի ամբողջ անողութիւնը մօտ երեք քառորդ ժամ էր: Հետոյ երբ պատգամաւորները դուրս եկան եկեղեցուց, նոցա պատմածներից երեսց ու ուղիւ մօտ ալդ ժամանակ ստորադրւում էր Խրիմեանի ընտրողական թերթը: Հետ է հասկանալ թէ ինչ սողաւորութիւն թողաւ ալդ ժողովրդի վերայ, որը առանց այն էլ արամադիր է իւր ժողովրդական հովիւն սուրբ համարել:

Ընտրողական ժողովը վերջացաւ մօտ 2 1/2 ժամին: Հետեանքը, ալսինքն Խրիմեանի և Կզմբրեանի ընտրութիւնը մի կերպ առաջուց էլ չադնի եղաւ ¹⁾: Գուրս եկող պատգամաւորներին ժողովրդի մատան ընդառաջ դնաց և ուղեկցեց մինչև Վահարանը զննութեան ձաշներով և գլխները օդում խաղացնելով, ալդ առիթով առանձին օւայիւաներ սարքեցին տեղակալ Երեմիա եպիսկոպոսին:

Ընտրութիւնների հետեանքը ընթերցողներին արդէն չադնի է հեռադիրներից: Բոլոր ձաշների թիւը 72 էր: Յուշակով ալ թիւը 73 պէտք է լինէր 66 ներկայ պատգամաւորներով: Բայց երեք պատգամաւորներից մէկը չի օգտւել իւր երկրորդ ձաշից, որպէս ալդ նաեւ երկէ եղաւ ²⁾: Խրիմեան արքեպիսկոպոսը ստացաւ բոլոր 72 ձաշները: Կզմբրեան եպիսկոպոսը ստացաւ 50 ընտրողական և 22 բացատող ձաշներ: Ալդ երկու թեկնածուները ընտրւած են համարւում: Չընտրւածներից Խարէն եպ. Մխիթարեան ստացաւ 16 ընտրողական և 56 բացատող ձաշներ, իսկ Երուսաղէմի պատրիարքական տեղակալ Երեմիա եպ. Տէր-Սահակեան 19 ընտրողական և 53 բացատող ձաշն:

Նոյն ժողովում կապացաւ երեք պատգամաւորների ընտրութիւնը, որոնց լանձնարարւեց Կովկասի կառավարչապետին ներկայացնել երկու եպիսկոպոսների անունները, որոնք թեկնածու են ընտրւած կաթողիկո-

¹⁾ Խրիմեանի առաջին ընտրւած լինելը իմացեց խռնւած ժողովրդին զանգակատան զանգակի մի հարւածով, որի խորհուրդը առաջուց պայմանաւորւած է եղել: Կարւած հետաքրքրութիւնը հնարք էր գտել կատարւած իրողութիւնը աւելի շուտով իմանալու և օղը Խրիմեանի անւան կեցցէներով թնդացնելու:

Մանօթ. Խմբ.

²⁾ Խնդիրը պարզւում է ալդէս. Տէր-Գէորդ Ծ. Վարդապետ Երեցեան պատրիարքական փոխանորդ (որ նշանակում է պատրիարքի կողմից նշանակւած առաջնորդ) «վիճակաց Ռումանիոյ և Բուլղարիոյ» ցուցակի մէջ ներմուծեց որպէս երկու վիճակների ներկայացուցիչ և ուրեմն երկու ձաշն ունեցող: Բայց վատը պարզւել է որ պաշտօնապէս նա միայն Բուլղարիայի վիճակի համար ձաշն կարող է առել, քանի որ Ռումանիայի համար անկախ վիճակ չկալ հաստատւած:

Մանօթ. Խմբ.

ստիճան կոչման համար, խնդրանքով ազդ անունները ներկայացնել բարձրագույն հաստատությունում: Բնորոշված է մի հոգևորական պատգամաւոր՝ Շամախու թեմական առաջնորդ արքեպ: Մեսրոպ (Սմբատեան) և երկու աշխարհականներին՝ մէկը ռուսաց հոգեւորից՝ Շուշալ պատգամաւոր երգւնալ փատարան (Ներսէս) Աթաբեկեան, միւսը տաճկաստանցի թեմերի ներկայացուցիչներին, Բրուտալի պատգամաւոր Արզար Յովհաննիսեան:

Ներկայացած երկու թեկնածուներին վերջնական ընտրութիւն անելը և հաստատելը կաթողիկոսական ատորձանի համար, որպէս չափոնի է, պատկանում է թագաւոր կալսեր և Նորա որոշումները մենք չենք կարող նախագուշակել: Բայց որքանով ազդ ընտրութիւններում մասնակցում է ժողովրդի ձայնատուութիւնը, նոքա վերջացած են:

Եջմիածին, 5 մայիսի երեկոցեան (Նամակ չորրորդ)

Ենձ մնում է զեռ նկարագրել վանական սեղանատունը եղած ընդհանուր ճաշկերութիւն որ տրւեց ընտրութիւններից վտույ, որպէս զի վերջացանք նոցա ուղեկցող հանդէսների նկարագրութիւնը:

Եջմիածնի վանքի ընդհանուր սեղանատունը շատ երկար կամարածն դալներէ է: Պատերը և կամարները շինւած են հասարակ և ժամանակով մոլթ-մոխրագոյն դառած քարից: Արկու պատերի երկարութեամբ մի ծալից մինչ միւսը անընդհատ աթոռ է նոյն քարից, և նոցա առաջ նոյն քարից մի-մի սեղան: Սեղանները նեղ են, որովհետեւ նստում են մի կողմով և նոցա միջով անցք է գնում, որով անցնում են ծառաները որ ճաշ են մատուցանում: Այդ շինւածքը վերին ատորձանի ուրտն է և գործնական: Վերադարձար ժամանակը նորան չի խնայել: պատերի մէջ սկսեցին ձեռքեր երևալ, և բոլորը թէ պատերը, սեղանները և լատակը աղնքան խոնավութիւն և ցեխ են ծծել, որ տեղակալ Արեմբա կպիսկոպոսը, որը սուհաստարակ քիչ բան չի տրել վանական կալածոները մի փոքր կարգի մէջ դրելու համար, վճռել է նաև ալտուղ վերանորոգութիւն անել: Յաւալի է որ դորանով հին սեղանատան ախպական գծերը կորել են: Վալերէլը բաժանւած է երկուսի. մի մասը պահպանւել է իւր նախնական ձևով, սոյնպէս որ նորանով կարելի է վերանորոգութիւն առաջ եղածի ընդհանուրի մասին գաղափար կազմել: միւսում լատակը տախտակամած է առաջնալ հողի խոնաւ լատակի վերալ, պատերը սպիտակացրած են, սովորական երկար սեղանը մէջտեղ է դրւած, կողքերքին՝ վահանալի աթոռներով: Պահպանւել է գալերիլի միտն ճարտարապետական ձեւը, բայց ազդ էլ բառականին բնորոշ է, որպէս զի սեղանատունը մի բոլորովին առանձին կերպարանք ստանալ: Վալերիլի սկզբում, մուտքի մօտ, սեղանի ձախատին մի փոքրիկ բարձրութիւն կալ և նոքա վերալ քարէ

զմբէթածն ծածկոց չորս սրենիւրի վերայ, — դա՛ կաթողիկոսի տեղն է. այսօր նա դեռ դատարի էր:

Ընտրութիւններէից անմիջապէս վետոյ բոլոր պատգամաւորները, հոգեւորական և աշխարհական, իշխանութիւնները և մի քանի հրաւիրածները ուղեւորեցին այդ սեղանատունը: Տեղակալ Նրեմիա եպիսկոպոս Նստեց նախագահական տեղի աջ կողմը, իսկ սորանից ձախ կողմում՝ զաղտնի խորհրդական Ն. Ս. Պրիւրիլը, որ ուղարկւած էր ընտրութիւններին իբր ներկայացուցիչ բարձրագոյն իշխանութեան. նորանից վետոյ տեղ բռնեցին մի քանի պատուաւոր հիւրեր, վետոյ սեղանի երկու կողմերում Նստեցին հոգեւորական ներկայացուցիչները, իսկ մեծ մասը բռնւած էր աշխարհականներով, որոնք զրեթէ բացառապէս պատգամաւորներ էին:

Ճաշի սկզբից առաջ Նրեմիա եպիսկոպոսը մի կարճառօտ աղօթք ասաց, որից վետոյ ամենքը Նստեցին, և ճաշիկը ընթացեալ ժաշը պատառ էր և բաւականին համեղ, թէ և պարզ: Սուպից վետոյ սկսեցին ճառերը և կենացները: Առաջինը վերկացաւ նախագահող Նրեմիա եպիսկոպոսը և առաջարկեց Թագաւոր-Ապօսեր կենացը, որի հովանաւորութեան և տրամադրութեան շնորհիւ այսօր խաղաղութեամբ և աղատօրէն կատարւեց մեծ հանդէսը: Այդ կենացը ողջունեցին կեցցէ և ուրա բացականչութիւններով:

Նրեմիա եպիսկոպոսը լաւ է խօսում և արտաբերիչ է: Նա առհասարակ առաջին իսկ ծանօթութիւնից դարմանալի համակրելի տալաւորութիւն է թողնում. իսկ ովքեր նորան աւելի մօտ են ճանաչում, մեծ չարգանքով են խօսում նորա մասին. իւր անշահասէրութիւնով, խնամատարութիւնով և դործնականութիւնով նա իւր կառավարութեան կարճ միջոցում կարգի բերեց Եջմիածնի շատ բարձի թողի արած տնտեսութիւնը. նա իսկ որ բարեպաշտ մարդ է, մեծ հոգս է տանում եկեղեցական պաշտօնութեան վերայ և, ընդհանուրի կարծիքով, աւելի քան ով և իցէ հալ եպիսկոպոսներից զիտէ փառահեղութեամբ կատարել ժամասացութիւնը: Հատկութիւններ, որոնք նկատուելի են նորա մէջ նոյն իսկ վոքր ծանօթութիւնից վետոյ, սուրա են՝ հանդստութիւն, բարեհոգութիւն և որոշ չափով համեմատութիւն: Նրեմիա եպիսկոպոսը առաջարկեող կանգնողատնիւրից մէկն էր: Ռուսաստանի և Պարսկաստանի թեմական պատգամաւորների (թեով 28 հոգի) մասնաւոր խորհրդում երկու անուն տեղեցին՝ Նրեմիայի և Արիստակէսի, որոնցից առաջինը տալաւ 10 ձայն, երկրորդը 14 ձայն. մնացած չորսը ձեռնպահ մնացին կամ ներկայ չէին: Բաւց երբ պարզեց որ Թիւրքիայի պատգամաւորները չեն ուղում նոյն իսկ քառանուն ցանկի մէջ թուլ տալ որ և է եպիսկոպոսին Ռուսաստանից և որ նոքա պատրաստ են զիջութեան համար այդ խնդրում հրաժարել իրանց քիչ ժողովրդական պատրիարքին առաջարկելու մօքից, աչն ժամանակ երկու լիշեալ սրբազանները հրաժարեցին իրանց թեկնածութիւնից, ինչպէս որ ես այդ գրեւ եմ: Այդպիսի հրաժարում, որ արեց իւր ժամանակին և

առանց լիտին մտքի, զրաւեց պատգամաւորներէից շատերի համակրութիւնը: Բացի զորանից Նրեմիա եպիսկոպոսը ցոյց տուց իրան, իրբն ճախագահող, միանգամայն անաչառ և չիտակ, որով նոյնպէս շատ նպաստաւոր տպաւորութիւն արեց: Անկասկած է որ նա շատ նպաստեց ընտրութիւնների խաղաղ ընթացքին և հաշտ ելքին:

Ինչ վերաբերում է Արիստակէս եպիսկոպոսին, նա շատ է լաւտնի Թիֆլիսի ընթերցողներին, որ հարկ վնէր երկարել նորա մասին: Նրանում էլ հանդարտութիւնը բնորոշ է, բայց նորա մէջ ալի հանդարտութեան լիտեից նկատելի է հաւաք միտք և բնաւորութեան ուժ: Չընալած մուլթ ակնոցի, որը մասամբ ծածկում է նաւածքը, նորա զէմքի խելօք արտապայտութիւնը առաջին անգամից ուղիղ պաղտփար է տալիս նորա ընդունակութիւնների մասին, և մի փոքր խօսակցութիւն բաւական է, որ երևալ հողեոր պատգամաւորների մէջ աչքի ընկնող լուսաւորութիւնը: Արիստակէս եպիսկոպոսը, որպէս արդէն առած է, ոչ միայն հրաժարեց թեկնածութիւնից, որ թէև շատերը բռնուն պաշտպանում էին բայց որը կարող էր զմարտութիւններ չարուցանել, ալ և իւր երեկալ միջամտութիւնով հեռացրեց մի բան, որ սպառնում էր բարդել: Ամի 3-ին երեկոյեան կալացած համաձայնութեան հիման վերադ՝ Արիստակէս և Նրեմիա սրբազանների հեռացնելը թեկնածուների թւից պէտք է կատարւէր հետեւեալ ձևով. կրտսեր պատգամաւորը պէտք է միւսների թւում նաև նոյա անունները տար, բայց նորա իրանք անմիջապէս պէտք է հրաժարւէին և տեղ բացէին միւս պապմանաւորած թեկնածուների համար. իսկ առաջում, ժողովից առաջ (մայիսի 5-ին) Աշըղեանի մի քանի ղլխաւոր կողմնակիցները սկսեցին պնդել թէ ալն անունների նոյն իսկ արտասանելը կը վնի արդէն խախտումն համաձայնութեան, որը իրանց կ'աղտալ իրանց թեկնածուին (Աշըղեանին) չ'առաջարկելու պարտաւորութիւնից: Այսպիսով վերջին բոլորին զմարտութիւն ծագեց, որը կարող էր ոչնչացնել ձեռք բերած համաձայնութիւնը և ալիսիսով խաղի վերալ պնել մի քանի օրերի հաշտեցնելու գործը: Իմանալով ալի մասին, Արիստակէս եպիսկոպոսի նախաձեռնութեամբ, Ռուսաստանի երկու թեկնածուները իրանք պահանջեցին, որ իրանց անունները բոլորովին չ'առաջարկւին:

Թիւրքիայից եկած հողեորական բարձր աստիճանաւորների թւում առաջին տեղը անկասկած բռնում է Մաղաքիա եպիսկոպոս Օրմանեան: Բոլոր միւս սրբազանների մէջ, որոնք մի ընդհանուր շատ որոշ տիպար ունին, իրանց երկար միւրուքներով, խիտ բարեկալելու տեսքով և փոքր ինչ շարժածքների ծանրութիւնով—նա աչքի է ընկնում իւր արտաքինով արդէն: Ոչ մեծ բոլով, զուրս ցցւած փորով, կոլոր զէմքով, փոքրիկ աչքերով, մի փոքր ինչ տախակ քթով և նոսր ու կարճ միւրուքով, նա աչքի է ընկնում իւր անտուր աշխուժութիւնովը, որ ասում են ЖИВЧИК՝ հէնց նա է. նա ոչ մի քողէ հանգիստ չի կարող նստել, շատ խօսում է, ախորժակով և բարձր

ծիծաղում. խօսակցութեան մէջ մի անգամ, ինչպէս եղաւ, ինքն իրան անւանեց հոգեւորական fin de siècle, և ալ մականունը նրան իսկ և իսկ սաղում է: Նորա արտաքինի տարրերութիւնը միւս լուսաւորչական եպիսկոպոսների մէջ պատահական չէ. Օրմանեանը մանկութիւնից կաթոլիկ է եղել և կրթւել է (կարծեմ նաև ծնւել է) Խալիպոլում, ուր նա անցել է երկու համալսարանների կուրս՝ աստուածաբանական և իրաւաբանական ֆակուլտետներում: Այսպիսով նա կարող է շատ կրթւած մարդ համարւել և ազատ խօսում է խալիքի և ֆրանսերէն: Որ նա շատ խելօք է, ալ երևում է սուաջին իսկ նաւաճքից, ասում են որ նա աչքի ընկնող աստուածաբան է. բայց հաղիւ թէ սխալւած լինեմ, եթէ սուաջին տալստութիւնից եղբակացնելու լինեմ որ գործնական խելքը նրանում առաջին տեղն է բռնում: Օրմանեան եպիսկոպոսը եկաւ Էջմիածին իրրե Ներկայացուցիչ Ա. Պոլսի պատրիարքի և լատուկ նոպատակով աշխատել նորա բնորութեան համար: Ասում են թէ նա դեռ չէր համաձայնում ալ լանձնաբարութիւնը ընդունել. ասում են նաև որ լաջողութեան զէպրում նա ինքը լոյս ունի բարձրանալ Ա. Պոլսի պատրիարքական աթոռը. չը գիտեմ, բայց նորա դալը քիչ էր մնում որ խանդարէր նորանից առաջ կալացրած համաձայնութիւնը: Մաղաքիա եպիսկոպոսի գործունէութեան մէջ նոյն իսկ կողմնակի գիտողի համար նկատելի էր մի զի՞ճ՝ նա երեի միշտ մտածում էր նոյն իսկ մանր բաներում չը ստորացնել, ալ ընդհակառակը դեռ բարձրացնել իւր ներկայացրած թեմի նշանակութիւնը, ալ երևում է նաև աչն բանից, որ մալր-եկեղեցին հանդիսաւոր կերպով գնալու ժամանակ, ընտրութիւնների առաջին օրը, նա քիչ էր մնացել որ կաթոլիկոսական տեղակալից առաջ ընկնէր. ալ երևում էր նաև ալտուաջ ճաշկերութի ճառերում, որոնց մասին ներքե կը խօսեմ: Ալ կողմից և առհասարակ ամեն բանով նա ակամաջ վիշեցնում էր ինձ բուն կաթոլիկին, որը կարծեա աւելի պապի իշխանութեան ներկայացուցիչ էր քան հալոյց լուսաւորչական պատրիարքներից մէկի. մի փոքր ալ կերպ եմ երեակալում ինձ հռամալական պատրիարկներին առաջին տիեղերական ժողովներում, աչն զանազանութեամբ ի հարկէ, որ նոյնում fin de siècle-ից ոչինչ չը կար:

Նրուաղէմի պատրիարքի Ներկայացուցիչ Մահակ եպիսկոպոս Խապալեանի մասին ես մի զէպրով խօսեցի նախորդ համալիներից մէկում: Այստեղ չեմ կարող չը վշատակել Նիկումիդիայի առաջնորդ Ստեփաննոս եպիսկոպոս Յովակիմեանի մասին, որ լալանի է իւր լուսաւոր գործունէութիւնով և որ բաւականին մեծ ժողովրդականութիւն ունի: Յաւում եմ, որ ես չը կարողացալ նորա հետ խօսել ալապէս քան թարլմանչի բերանով, աչնալս որ զրկւած եմ նորա մասին անմիջապէս դատելու կարեւրութիւնից: Բայց և աչնալէս աչն մտքերը, որ նա լալանեց ինձ հետ խօսակցելու ժամանակ, բաւականին բնորոշ են: Ողջունելով լանձին իմ ուսու

մամուլի ներկայացուցչի, նա ալդ առիթով բաւականին բարձր և ճիշդ հաշուարկ ցատնեց մամուլի դործի մասին և հետաքրքրական համեմատութիւն արաւ զորա և հոգեւորական առաջնորդի գործունէութեան մէջ՝ որի ներկայացուցիչներին մէկը ինքն է հանդիսանում. նորա կարծիքով թէ մէկը և թէ միւսը միշտ պէտք է ձգտեն ղէպի մի նպատակ — բարոյապէս ազդել մարդկանց վերայ նոցա կրթութեան և կատարելագործութեան համար: Քառանուն ցանկը կազմելուց առաջ խօսուում էր նաև Ստեփաննոս եպիսկոպոսի մասին. բաւց նորա անունը հեռացուց ցուցակից մասամբ Թիւրքիայի հայոց բարձր հոգեւորականութեան մի մասի անհամակրութեան համար ղէպի նա, մասամբ էլ նորա շատ մեծ ժողովրդականութեան համար: Բանը նրանումն է, որ Խրիմեանի և Նիզիքեանի թեկնածութեան համար կապացած վերջնական համաձայնութիւնից չետոյ ելը կազմում էին քառանուն ցանկը՝ մեծ հոգս էին քաշում որ դորա մէջ աջնպիսի անուններ չը մտնեն, որոնք կարող լինէին աւելի ձայներ վատաւել լքան որ և իցէ մի ուրիշը ¹⁾: Այլ է պատճառը որ աջնքան լատաւութեամբ ղէմ էին Ռուսաստանի եպիսկոպոսներին ցուցակի մէջ մտցնելու, և հէնց ալդ պատճառով էլ նորա մէջ մուտք չը գործեց նաև Նիկոմիդիայի Ստեփաննոս եպիսկոպոսը ²⁾:

Բացի ալդ սրբազաններից Թիւրքիայի հոգեւորական պատգամաւորների մէջ կալին ուրիշ աչքի ընկնող անձնաւորութիւններ. տարաբախտաբար ժամանակի սղութիւնը և ամենքին կլանող զբաղմունքները չը թող տւին ինձ ծանօթանալ նոցա հետ:

Թիւրքիայից եկած աշխարհական պատգամաւորների մէջ, որ ալժմ հաւաքւած էին ընդհանուր սեղանի շուրջը վանական սեղանատան մէջ, ամենից առաջ պէտք է լինել Արամի շէկերտեանին, որ Ա. Պոլսի աշխարհականների ներկայացուցիչն էր: Մասամբ իւր աղղպիսին, մասամբ իւր հարստութեան և խելքի համար, որ սակայն չի միաւորւած մեծ կրթութեան հետ, Արամի շէկերտեանը լարդանք և ազդեցութիւն էր վաւերում իւր ընկերների մէջ. բոլոր աշխարհականների առաջին ընդհանուր ժողովում

¹⁾ Անկասկած ալդ վախը չէր կարող տարածել նաև Խրիմեանի անւան վերայ:

Ման. Խմբ.

²⁾ Թէ համեմատութիւնը և թէ մանաւանդ ամբողջ պարբերութիւնը հիմնովին սխալ է, որովհետեւ բոլորովին անկասկած է, որ թէ ամսի 4-ին և թէ 5-ին ժողովում իշխող արամադրութիւնը աջնպէս չէր որ որ և է մէկը, թէ Ռուսաստանի և թէ Թիւրքիայի ալ եպիսկոպոսներից կարողանար իւր վերայ միացնել Նիզիքեանի ստացած 50 ձայնը և աղղպիսով ընտրւել երկրորդ թեկնածու. զորանով ի հարկէ չենք ուզում ասել թէ Նիզմիլեանը երկրորդ արժանաւորագոյն եպիսկոպոսն է հաջ հոգեւորականութեան մէջ (համեմատէք «Մուրճ» 1892 թ. № 4 «Ալերժին խօսք» խօսածը):

նա, ասում են, լաւ նախադանեց և վատ չէր խօսում, բայց ճաշկերութիւն նա լամառ լռութիւն պահպանեց և չէր հրապուրում շատերի օրինակից, որոնք ճառեր էին խօսում, թէպէտ և նորան շրջապատում էին խօսելու: Միւսները մասին ես մի քանի խօսք կ'ասեմ երբ կը հաղորդեմ նոցա կենացները:

Բայց ես այդ պէտք է չետաձգեմ մինչ մի ուրիշ նամակ, որովհետեւ ներկայ թղթակցութիւնը առանց աչն էլ աւելի մեծ է քան թու է տալիս լրագրի ծաւալը:

Չմիածին, 5-ն մայիսի երեկոցեան
(շարունակութիւն):

Շարունակում եմ վանքի սեղանատանը կապացած ճաշկերութիւն նկարագրութիւնը: Նախադանող Նրեմիա սրբազանի կողմից թաղաւոր-կապեր կենաց առաջարկած կենացին, որ ծածկեց «ուրա»-ների և «կեցցէ»-ների բացական թիւններով, գաղտնի խորհրդական Պրիւրիլ պատասխանեց կարճ ճառով, որով նա, խոստովանելով աչն օրինակելի կարգը և զխաղաղական վերաբերմունքը, որոնցով կատարւեցին ընտրութիւնները, առաջարկեց իմել Հալատտանեայց եկեղեցու կենացը: Այդ խօսքերը ողջունւեցին մեծ ուրախութիւնով բոլոր ներկայ եղողների կողմից և նոյն բացական թիւններով, որպէս նախընթացը:

Ն. Ի. Պրիւրիլի այդ ճառը, որ անմիջապէս թարգմանեց սինդոն ծառայող առանձին լանձնարարութիւնների պաշտօնեայ պ. Մելիք-Աղամեանը, միակ ճառն էր որ խօսեց ոչ-հայերէն լեզուով: Իմ բաղդից պ. Մելիք-Աղամեանը իմ հարեանն էր սեղանին և անսովոր ճարպկութեամբ և արագութեամբ էր թարգմանում ինձ ամեն ինչ որ խօսւում էր, որի համար և չափնում եմ իմ անկեղծ շնորհակալիքը. երբէմն նաեւ եպիսկոպոս Օրմանեանը հաղորդում էր ինձ առաջարկած կենացների իմաստը: Գորա շնորհիւ ես կարելիութիւն ունեցաւ այդտեղ և եթ կարճաւոտ գրել մի կտոր թղթի վերայ բոլոր ճառերը (բացի առաջին չորսը, որ ես վերջութեամբ եմ գրել), աչնպէս որ նոցա բովանդակութեան հետ կարող եմ ընթերցողներին ծանօթացնել:

Որովհետեւ ներկայ եղողների մօտ կէսը եկած էին Թիւրքիայից, նախագծած ծրագրով Նրեմիա եպիսկոպոսը պէտք է առաջարկէր նաեւ Սուլթանի կենացը, և սպասում էին որ այդ կենացին կը պատասխանի և պիտի. Օրմանեան, որպէս ներկայացուցիչ Ա. Պոլսի թեմի: Բայց վերջինս իւր վերայ վերցրեց նաեւ այդ կենացը արտասանելը: Նորա ոչ մեծ ճառի բովանդակութիւնը մօտաւորապէս հետեւեալն էր. «Մենք, Թիւրքիայի հայերի ներկայացուցիչներս, սրտանց միայնաք աչն կենացին, որ առաջարկեց ուսուց կալսին. թող ուրեմն և մեր հաջ եղբայրները նոյնքան սրտանց միանան մեզ հետ և խմեն Նորին Մեծութիւն Սուլթանի

համար, որը նույնպես հովանաւորող է հալերին իւր երկրում ¹⁾»։ Նոյնպէս չսեցին ներկալ եղողներն բացականչութիւններ։

Տեղակալ Ն ր և մ ի ա, երկրորդ անգամ վերկենալով, առաջարկեց այսօր առաջինը ընտրած թեկնածուի՝ արքեպիսկոպոս Խրիմեանի կենացը, որ ընդունեց անասելի ցնծութեամբ։ Առհասարակ ճաշկերովթի ամբողջ ընթացքում երեսմ էր, որ ընտրութիւններն եւքը աջնպէս էր որ ամենքը գոհ մնացին թէ իրանք իրանցից և թէ միմեանցից։

Երբ Հ մ ա չ ե ա կ եպիսկոպոս Դ ի մ ա ք ս ե ա ն վերջացրեց մի ճառ ևս, որով նա ցանկութիւն չադնեց հալ լուսաւորչական հաւատի անխախտելիութեան մասին, դաշխճը մտաւ երգեցիկ խումբը և հիանալի կատարեց մի հին երգ ի պատիւ սուրբ Էջմիածնի, որ զրաժ է դեռ ևս XXII դարում, որ ամենքը յոտնկալս լսեցին։

Երգից չնոռլ վերկացաւ Նիկոմիդիալի եպիսկոպոս Ստեփաննոս և խօսեց համեմատապէս բաւականին ընդարձակ մի ճառ, որի բովանդակութիւնը կարելի է մօտաւորապէս հետեւեալի վերածել. «Մենք արդէն խմեցինք Յարի կենացը, որին պարտական ենք ալսօրալ քաղցր և հանդիսաւոր ըողէի համար, խմեցինք և Սուլթանի համար, որին նոյնպէս շատ բան ենք պարտական, որովհետեւ Աստրծուն հաճելի է եղել որ հալերի մեծ մասը դոնէր ալ միապետներից մէկի և միւսի իշխանութեան ներքոյ. եղաւ նաև կենքից Հալատանեաց եկեղեցու համար, որի ներկալացուցիչները գրեթէ ամբողջ աշխարհի վերալ տիւում են։ Բալց որպէս զի մենք բոլորովին երջանիկ լինենք, մեղ պէտք են ոչ թէ արտաքին բարեկաշող հանգամանքների, ալ պէտք է որ մենք իրար հետ փոխադարձ սիրով կապած լինենք։ Աղօթենք Աստրծուն ուրեմն, որ նա ամբապնդէ մեր մէջ աղապիսի փոխադարձ սէր։ Միալն իրը մենք միմեանց սիրենք, կարող ենք արժանի լինել որ միւսները մեղ սիրեն և կարող ենք արժանանալ Ռուսիալի և Թուրքիալի միապետների ողորմածութեանը, միալն դորա-

¹⁾ Կ. Պոլսի թերթերում տպեց ալն հեռագիրը որ ուղարկել էր Մաղաքիա եպ. Օրմանեան ալք առիթով Կ. Պոլսի պատրիարքին Էջմիածնից, մալիսի 6-ին։ «Երէկ հարիւր քաան հոգւոյ հանդիտաւոր սեղան արեցաւ, տեղապահը բաժակ առաջարկեց վասն կենաց Վ. Զարի և ես՝ վասն կենաց մեր Վ. Կ. Սուլթանին, վալելով ալն կրօնական աղատութեանց շնորհներն գորս Վ. Կ. Սուլթանք պարգեւած են և որոնց փալլուն ապացուցն է արդի ընտրական գումարուն։ Յանուն Թուրքիոյ պատգամաւորաց, խորին շնորհակալութիւն չարտնեցի, հրաւիրելով նաև Ռուսիոյ պատգամաւորները մասնակցել մեր բարեմաղթութեանց և չալտարարելով որ մեր եկեղեցւոյ սկզբունքն է հաւատարմութիւն և անձնաւորութիւն առ կառավարութիւն։ Նոյն զգացումներն արտալայտեցին նաև համալն եկեղեցականք և պատգամաւորք։ Բոլոր ներկալք, ինչպէս նաև գուրը դոնւող ժողովուրդը, ջերմապինս ծափահարելով երիցս «կեցցէ» գոչեցին։ Մ. իւ.

նով կը պահպանենք մեր ժողովուրդը, լեզուն և հաւատը»։ Այդ ճառը մեծ հաւանութիւն գտաւ, և ով որ մէկը առաջարկեց Ստեփանոս եպիսկոպոսի կենացը։ Յետոյ երդեցիկ խումբը երդեց մաղթանք՝ «Ասիր, Տէր մեր»...

Գորանից փառք խօսեց Շամախու առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոս (Սմբատեան) մօտաւորապէս հետեւելը. «Այն բնդհանուր ցնծութեան մէջ, որ տեսնում ենք, արտապայտում է Աստըծու ողորմածութիւնը. այս բնդհանուր բերկրանքի միջոցով Նա տանում է մեզ դէպի լոյս և ճշմարտութիւնը։ Նաև այս երջանիկ օրը, շնորհիւ այն խաղաղութեան և հանդստութեան, որոնցով մենք օգտւում ենք թաղաւոր-կալսեր հովանաւորութեան ներքոյ, մտաբերենք որ նորա շնորհիւն է որ մենք կարողացանք ալսօր միաձայն, մի սրտով թեկնածու առաջարկել այն իսկական մարդուն, որ մեզից պահանջում էր աղբը։ Աստուած մեզ ցոյց տւեց այդ ճանապարհը, և նոյն ճանապարհը մեզ ցոյց տւեց ժողովուրդը, որ դուրս համար ուղարկեց իւր ներկայացուցիչներին. բայց նորանից օգտւել կարողացանք մենք միայն շնորհիւ թաղաւոր կալսեր բարձր ողորմածութեան, և անմիջապէս նորա իշխանութիւններին օգնութեամբ»։ Այդ պատճառով նա առաջարկեց Կովկասի քաղաքացիական կառավարչապետ գեներալ-ադյուտանտ Շերեմետևի կենացը։

Այս կենացից փառք, որ նոյնպէս շատ համակրութեամբ բնորոշեց, խումբը երդեց ալսպէս կոչւած «Էրզերումի մարչ», որը լիբիկական ձեով երգում է հայրենիքը, իսկ երաժշտական կողմից նշանաւոր է իւր սքանչելի եղանակով։

Յաջորդ ճառախօսը հանդիտացաւ Բեսարաբիայի աշխարհական պատգմաւոր երդեալ վատարան Մամիկոնեան. «ալսօր մենք ընտրեցինք կաթողիկոսին. բայց ինչ է նա և ինչ պէտք է լինի ամենայն հաշոյ կաթողիկոսը», ալսպէս սկսեց նա իւր ճառը և փառք մի քանի մտքեր չափանկով կաթողիկոսի բարձր նշանակութեան մասին, վերջացրեց նրանով, որ բոլորը, ինչ կարելի է կաթողիկոսի համար ցանկանալ, միաւորուած է մի միակ անձի մէջ որ ալսօր առաքւեց երկնքից. այդ պատճառով նա առաջարկեց արքեպիսկոպոս Խրիմեանի, որպէս նաև եպիսկոպոս Խզմիր-լեանի կենացը և կաթողիկոսական դահի նշանակութեան համար»։

Ամերիկայի հալերի պատգամաւոր Սերաֆեան չափանեց, որ ներկա լինելով ընտրութիւններին, նա վիսպ էր նոցա տրւած ամենակատարեալ ազատութեան, որից աւելին Ամերիկայում իսկ չէր կարելի տեսնել. աղապիսի վտանգութիւն դէպի հալերը Ռուսիայի բարձրագոյն իշխանութեան կողմից նա համարում է հետեանք հալոյ սղլի զաւակներից շատերի վառաւոր գործունէութեան, որոնք ծառայութիւններ ևն մատուցել ուստաց կալսրին պատերազմական և այլ ատղարէզներում. դուրս համար նա լուս է չափանում որ և աղապալում հալերը նոյն անձնաւորութիւնով և եռանդով կը փայլեն։ Այդ ճառը մեծ բնորոշեցութիւն գտաւ։

Խաչատուր վարդապետ Արապետեան, պարսկա-հնդկական թեմի հոգևորական ներկայացուցիչը և ներկաների մէջ միակ պարսկատանցին, մի քանի խօսք ասեց նախընթաց ճառը ընդարձակելով, առաջարկեց պարսից շահի կենացը:

Թիֆլիսի աշխարհական պատգամաւոր Գ. Արծրունի առաջարկեց տեղակալի կենացը, որը ալիքան լաւ ընդունեց բոլոր ժողովականներին և ալիքան անաչառ տարաւ գործը:

Արիստակէս եպիսկոպոս Աղբաղեան ասաց, թէ խորը զգալով ալսուած հանգէսը, նա երևի նոյն զգացմունքով է լուրձած, որովէս ամենքի, ալն է՝ գիտակցութիւնով թէ հասած չաջող բաղդաւոր հետեանքը ալն խաղաղութեան և հանգստութեան պոռնիքն է, որով կատարեցին ընտրութիւնները, բայց ալ՝ ընդհանուր դործունեութեան և ամենքի ընդհանուր արամադրութեան արդիւնքն է, և դորա համար նա խոսում է բոլոր մասնակիցներին կենացը:

Նորանից լեռու խօսեց պարսկա-հնդկական թեմի աշխարհական պատգամաւոր Համբարձում Առաքելեան. բայց նախ քան հազարդեմ նորա ճառը, ևս պէտք է մի փոքր ընդմիջում անեմ և լրացնեմ մալիսի 4-ի՝ քնարդական ժողովի պատմութիւնը, ինչեւով մի միջադէպք, որ ևս բաց եմ թողել իմ նախորդ նամակներում, և որը մի փոքր լուս է գցում հետեւալի վերայ:

Ընդհանուր լրագորութեամբ առաջարկելով ժողովում առաջուց որոշած չորս թեկնածուներին կաթողիկոսական դահի համար, պ. Առաքելեանը իւր ճառում ամենից շատ կանգ առաւ արքեպիսկոպոս Խրիմեանի արժանաւորութիւններին վերայ, որոնց մէջ նա առանձին կերպով շեշտեց նորան բնորոշող օրինականութեան զգացմունքը և շնորհքը՝ տալ կայսեր որինչ կայսրինն է, Ատործուն—որ ինչ առաւածալին է: Նրր պրոկուրորը կարդաց նիստի արձանագրութիւնը ալ ճառի կարճ ամփոփումով, պատգամաւոր պ. Ա. Յովհաննիսեան խնդրեց արձանագրութեան մէջ մոռցնել մի լրացումն, թէ նոյն չափութիւններով օժտած են առհասարակ բոլոր հալոց բարձր հոգեւորականները: Նոյն հալեացքը չափոնեց և Գ. Արծրունին, որը նկատեց թէ մի սրբազանին սաւած զովասանքը մի որ և իցէ զգացմունքի համար ամենին չի խանդարում որ միւսներն էլ նոյնն ունենան: Նոյս ալ չափաւարութիւններին պատճառով լրացումը մոռցուց ժողովի արձանագրութեան մէջ:

Ալժմ պ. Առաքելեանը լիչեցնելով որ եկեղեցում նորա առաջարկած չորս թեկնածուներին ցանկը համազումար ժողովում միաձայն ընդունեց, չափաւարեց որ ալ Նրան մի փոքր իրաւունք է տալիս եղբայրներու, թէ ժողովը համերաշխ է նորա արտասանած ճառի հետ, որ նա ալ ճառում մանաւանդ շեշտում էր ալն բանի վերայ որ արքեպիսկոպոս Խրիմեանը հանդիսանում է որովս օրինականութեան երկրպագու, որ ալ նո-

րա լատիութիւնը նորան մանաւանդ թանկ է դարձնում հպերի աչքում և որ նորա ամենքը ալդ րանում ուղում են հետեւել նորա օրինակին, օտար մնալով լոյսը ալ ձգտումներին, քան ինչ որ խիստ օրինականութիւնն է պահանջում: Այլ հիման վերալ նա առաջարկում է խմել մարմնաւոր իշխանութեան ներկայացուցչի, գաղտնի խորհրդական Պրիբիլի կենացը:

Շուշալ աշխարհական պատգամաւորը, երդեալ հաւատարմատար Աթաբեղեան, առաջարկեց սինդի պրոկուրոր Խ. Խ. Կանչելիի կենացը:

Ռոդոտովի աշխարհական պատգամաւոր դոքտոր Նեւրոզեան՝ «Մենք աչտեղ եկեղեցական հանդէս ենք տօնում, բայց եկեղեցին կարող է պահպանել զխտութիւն և լուսաւորութիւն ծաւալելով, լուսաւորութեան բարերարներին կենացը»:

Ամերիկական պատգամաւոր Սերաֆեան (երկրորդ անգամ)՝ «նոցա կենացը, որոնք ամենից առաջ կուեկով ճշմարտութեան համար, բացարձակօրէն հանդէս եկան որպէս նորա պաշտպան»:

Սերատիալի աշխարհական պատգամաւոր Կիւլպենկեան առաջարկեց Էջմիածնի միաբանութեան կենացը և մանաւանդ Էջմիածնի ճեմարանի տեսուչ Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեանի կենացը:

Առհասարակ բոլոր ճառերը ողջունում էին հաւանութեան արտալատութիւններով և մանաւանդ վերջին երեքը, վերջինից չնայ մէկը բացականէց՝ հետտրի կենացը:

Հմալեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեան մի երկրորդ ճառ խօսեց, առաջարկելով Երուսաղէմի կենացը, որի ներկայացուցիչ Սահակ կայ. Խապարեան աչտեղ ներկայ է. Երուսաղէմում կենում է ալժմ Խրիմեան Հալիկը, չըջապառած տեղական պատրիարքի և նորա տեղապահ Երեմիալի հովանաւորութիւնով, որոնք խնամքով պահպանում են մեր ընտրեալին:

Սահակ եպիսկ. Խապարեան՝ «Սրբազան Էջմիածինը գտնւում է Կովկասում և Կովկասի հպերը դորա շնորհիւ ապրում են նորանից բղիտող զւարթութեան մէջ. իսկ մենք գտնւում ենք հեռու, նորան չենք տեսնում, թէև ճանաչում ենք և ձեզնից պակաս չենք սիրում նորան. բայց մեզ մօտեցնել կարող են միայն փոխադարձ լարաբերութիւնները: Թէև ես անձամբ չառ ուրախացած եմ արտասանւած կենացով և չեմ կարող երևակայել ինձ պատրիարքի ուրախութիւնը, երբ նա ալդ մասին կ'իմանայ, բայց պէտք է լիշեցնեմ, որ Էջմիածնի հետ երեքմիլիոն տաճկահայերին միացնող օղակը միմիայն Կ. Պոլսի պատրիարքն է. և ալդ պատճառով առաջարկում եմ նորա կենացը»: Այս ճառը երևում է որ շատ լաւ տպաւորութիւն արաւ, բայց համակրութեան քիչ արտալատութիւն առաջացրեց, հաւանութեան սովորական նշաններ գրեթէ չեղան:

Եպիսկոպոս Օրմանեան. «Պատրիարք Աշրդեանի անունից շնորհակալ եմ առաջարկած կենացի համար: Ոչ միայն խօսքով, այլ և

դործով ցոյց տուց նա իւր պատրաստակաճութիւնը ձեզ հետ միանալու: Իբրեւ ապացոյց կարող է ծառայել երկու պատրիարքական պատգամաւորներին և շատ հողերական ու աշխարհական ներկայացուցիչներին ներկայութիւնը, որ շատ ժամանակ է ինչ չի պատահել: Առաջ ուղարկուած էին Էջմիածին միացն երկու ներկայացուցիչներ բոլոր տաճկահայերի ձայներով: Այժմ ալդ սխտեմը փոխւել է, որ աշխարհական էլ հեշտ չէր, և եթէ մենք ամենքս ալտուղ եղբայրական ճաշ ենք վայելում և նոյնպէս հոգեւոր ճաշ, դորա համար մենք ամենից առաջ պարտական ենք Աշրդեանի աշխատանքներին: Եւ ալդ մօտիկուց դիտեմ: Տէրն ինքը պահպանէ մեզ մշտական միութեան և եղբայրական սիրոյ մէջ»: Ալդ կենացը ընդունւեց հաւանութեան նշաններով:

Չմիւռնիալի աշխարհական պատգամաւոր Բաբազեան, որ Թիւրքիալից եկած պատգամաւորներին մէջ աչքի ընկնողներից մէկն է իւր ուսումով, խելքով և ազդեցութիւնով, մի քանի խօսք ասաց ալտուրալ ժողովին նշանակութեան մասին և իրար վիշելու անհրաժեշտութեան մասին, և վերջացրեց սրանով որ տաճկահայ պատգամաւորները «ալտուղ գտան խակական հիւրասիրութիւն, որին վազուց ծարաւել էին», և ալդ պատճառով չորհակալութիւն չալտնեց նոյա ընդունողներին, մանաւանդ Թիֆլիսցիներին, որոնք իրանց զիմաւորելովը առաջինները խակական եղբայրսիրութիւն ցոյց տւին:

Համբարձում Առաքելեան, մի անգամ ևս վերկենալով, մի քանի խօսք ասաց իբր պատասխան եպիսկոպոս Օրմանեանին, ցոյց տալով որ Թիւրքիալում ընտրւած բոլոր պատգամաւորները չեն եկել, նա ալդ առիթով ցաւակցութիւն չալտնեց, ցանկալով որ ապագայ ժողովը աւելի լիակատար լինի, և առաջարկեց Թիւրքիալի բոլոր եղբայրների կենացը:

Յետոյ պ. Առաքելեանը հրաւիրեց բոլոր ներկայ եղողներին ճաշից չետոյ հաւաքել իւր մի քանի ուրիշների հետ միասին բռնած բնակարանը՝ արքեպիսկոպոս Խրիմեանին լղելու հետագիւրը խմբագրելու համար: Ալդ ժամանակ եպ. Օրմանեան առաջարկեց մալրաքաղաքի պատգամաւորին (Ալմիւշկերտեան) չորհակալութիւն չալտնել Թիւրքիահայերի անունից, բալց նա ուշադրութիւն չի դարձնում:

Վերջապէս նախագահող Նրեմիա եպիսկոպոսը արտասանեց վերջական ճառը՝ «Այս սեղանին մենք խմեցինք հալոց ազգի և եկեղեցու կենացը, մնում է չը մոռանալ անխախտ սուրբ Էջմիածինը»: Ներկայ եղողները վերկացան (կեցցէ)՝ ների և «ուրա»՝ ների բացականչութիւններով, որից չետոյ Էջմիածնի միաբանութեան առաջադրոյն վարդապետը փոքրիկ աղօթք ասաց, և ամենքը սկսեցին դուրս դալ:

Հաշկերովի ամբողջ ընթացքում սեղանատան պատահանների մօտ խռնւած էր ժողովււրդը, աշխատելով տեսնել և լսել թէ ինչ է կատար-

տւոյն Ալեքսէմ երբ սլաւոգամաւորները դուրս եկան վանքի գաւիթը, ժողովուրդը շրջապատեց ճոցա աղաղակներով և խփական ուղացիաներ արաւ Վ. Խ. Պրիբիլին, Արխատսկէս եպիսկոպոսին և շատ ուրիշներին. երբ դուրս եկաւ Վ. Արծրունին, հորան մինչ ելքի դուռը ձեռքերի վերայ տարան:

Գորանից սուաջ լուսանկարիչը հանեց սեղանաածնից դուրս եկողները մի խումբ:

Նրեկոյեան պէտք է ճրագալուս լինէր, և ցնծութիւնը երկար տևեց. բայց ես արդէն վկայ չէի վատուեցածին, որովհետև Լ. Ջմբաճնից դուրս գնացի ճոցն երեկոյեան. միայն ճանապարհից ես տեսաւ վանքի մալի-եկեղեցու գմբէթի ծալքին վառւող բոցը, որը ճրագալուսի կոնտրոնն էր կազմում ¹⁾:

Իւ. Մ.

¹⁾ „Кавказъ“ (Վաւկազ) 1892 թ. №№ 121, 122, 123, 125.

Յ Ո Ւ Յ Ա Կ

ԱՆԴԱՄՈՅ ՀԱՄԱԶԳԱՅԻՆ-ԵԿԵՂԵՅԱԿԱՆ ԸՆՏՐՈՂԱԿԱՆ ԺՈՂՈՎՈՅՆ,
ՈՐ ՎԱՍՆ ԸՆՏՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏԻՆ ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՅ

յ3—5-ն Մայիսի 1892 թվաթիվ

ՍԻՒՆՀՈՂՈՍՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ.

- 1 Տ. Երեմիա եպիսկոպոս Տեղապահ
- 2 Տ. Գրիգորիս եպիսկոպոս Աղուանեանց
- 3 Տ. Արիստակէս եպիսկոպոս Սեդրակեան
- 4 Տ. Սարգիս եպիսկոպոս Տէր-Գասպարեան
- 5 Տ. Արիստակէս եպիսկոպոս Դաւթեան
- 6 Տ. Ներսէս վարդապետ Հայկազունի
- 7 Տ. Վահան վարդապետ Տէր-Գրիգորեան

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԲ ՄԻԱԲԱՆՈՒԹԵԱՆ Ս. ԷՋՄԻԱԾՆԻ

- 8 Տ. Յովհաննէս եպիսկ. Տէր-Յարութիւնեան
- 9 Տ. Մինաս Ծ. վարդապետ Պարոն-Վարդեանց
- 10 Տ. Յովակիմ վարդապետ Ղոմէքեան
- 11 Տ. Յովհաննէս վարդապետ Դպիր-Վարդանեան
- 12 Տ. Եղիա վարդապետ Հասան-Ջալալեանց
- 13 Տ. Վարդան վարդապետ Վարդանեան
- 14 Տ. Ղևոնդ վարդապետ Յովակիմեան

ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԲ ՊԱՏՐԻԱՐԺՈՒԹԵԱՆՅ

- 15 Տ. Սահակ եպիսկ. Խապչեան ներկ. Ս. Պատր. Երուսաղէմի
- 16 Տ. Մաղաքիա եպիս. Օրմանեան ներկ. Ս. Պատր. Կ. Պոլսոյ

ԵԿԵՂԵՑԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԻՔ ՎԻՃԱԿԱՅ

- 17 Տ. Մեսրոփ արքեպ. Սուքիասեան առաջ. Աղբիւնուպոլսոց
 18 Տ. Մեսրոփ արքեպ. Սմբատեան առաջնորդ Շամախուց
 19 Տ. Տեղապահ Երեմիա եպիսկ. ներկ. առաջն. Կամախու
 20 Տ. Հմայեակ եպիսկ. Դիմաքսեան առաջնորդ Թէքիրդաղի
 21 { Տ. Ղևոնդ եպիս. Շիշմանեան առաջնորդ Կարնոց և ներկ.
 22 } Բասենոց:
 23 Տ. Մաղաքիա եպ. Յովաննեան, ներկ. Շապին-Գարահիսարի
 24 Տ. Մամբէ եպիսկ. Սանասարեան առաջն. Տփլսեաց
 25 Տ. Կարապետ եպիսկ. Այվազեան առաջն. Արցախու
 26 Տ. Ստեփաննոս եպ. Յովակիմեան առաջն. Նիկովիդիոց
 27 Տ. Գրիգոր եպ. Գառնակերեան փոխ-թեմակալ Երևանու
 28 Տ. Եղիշէ վարդ. Ամատունի ներկ. առաջն. Ատրպատականի
 29 Տ. Խաչատուր Տ. վ. Կարապետեան ներկ առ. Պարսկ և Հնդ.
 30 { Տ. Պօղոս վարդապետ Խոշտամեան առաջնորդ Կուտինայի
 31 } և ներկ. Բրուսայի:
 32 Տ. Ներսէս Տ. վարդ. Արսլանեան առաջնորդ Զմիռնիոց
 33 Տ. Արիստակէս վարդ. Տէր-Սարգսեան պատր. փ. Տրապիզոնի
 34 { Տ. Եղիշէ վարդ. Այվազեան պատր. փոխանորդ վիճակաց
 35 } Եւդոկիոց և Ամասիոց:
 36 Տ. Գէորգ Տ. վարդ. Իւթիւճեան առաջնորդ Եգիպտոսի.
 37 { Տ. Գէորգ Տ. վարդապ. Երիցեան պատր. փոխ. վիճակաց
 } Ռումանիոց և Բուլղարիոց:
 38 Տ. Յովհաննէս Տ. վարդ. Արշարունի առաջն. Երզնկայի
 39 Ի. Տրդատ վարդապետ Պալեան առաջնորդ Կեսարիոց
 40 Տ. Նփրեմ արեղայ Սուքիասեան ներկ. առ. Բեսսարաբիոց
 41 Տ. Նահապետ արեղայ Նահապետեան ներկ. Սեբաստիոց
 42 Տ. Բարթուղիմէոս առագ. քհն. Սարրաճեան ներկ. Չարշամբայի
 43 Տ. Խորէն առագ. քհն. Վարդերեան ներկ. Գաղատիոց
 44 Տ. Յարութիւն քահանայ Յակոբեան ներկ. Ալնայ
 45 Տ. Յովհաննէս քհն. Տէր-Յովհաննեան ներկ. Բայազիտի

ԱՇԽԱՐՀԱԿԱՆ ՊԱՏԳԱՄԱՒՈՐԻՔ ՎԻՃԱԿԱՅ

- 46 { Տիգրան Էֆէնդի Կիւմիւշկէրեան Կ. Պոլսոց և Արաբիերի
 47 }

- 48 Պր. Գրիգոր Արծրունի Տփլսեաց
 49 Պր. Համբարձում Առաքելեան Պարսկաստ. և Հնդկաստանի
 50 Պր. Աբգար Յովհաննիսեան Բրուսայի
 51 Մազաուտ էֆ. Սանտալճեան Աղբիւնուպոլսոյ
 52 Պր. Ռուբէն Հասան-Ջալալեան Երևանի
 53 Յարութիւն էֆ. Թորոսեան Երուսաղէմի
 54 Գարեգին Յովհ. Փափագեան Զմիւռնիոյ
 55 } Կարապետ էֆ. Տէր-Աղարեան Կարնոյ և Մշոյ
 56 }
 57 Պր. Ստեփան Մամիկոնեան Բեսսարաբիոյ
 58 Յովհաննէս էֆ. Կուլբէնկեան Սերաստիոյ
 59 Յարութիւն էֆ. Շահրիկեան Տրապիզոնի
 60 Պր. Աղեքսանդր Մելիք-Աղարեան Ատրպատականի
 61 Պր. Յովհաննէս Սարգսեան Ատորախանի
 62 Գասպար էֆ. Գասպարեան Նիկոմիդիոյ
 63 Համբարձում էֆ. Մոստիճեան Կեսարիոյ
 64 Համբարձում էֆ. Լէփեան Երզնկայի
 65 Պր. Սարգիս Ենդիբարեան Բայազիտի
 66 Կարապետ էֆ. Փափագեան Ամասիոյ
 67 Դոկ. Յակոբ էֆ. Նէվրուզեան Թէքիրլուզի
 68 Պր. Ներսէս Աթաբէգեան Շուշու
 69 Պր. Աղեքսանդր Լալայեան Շահախու
 70 Խաչատուր էֆ. Արսլանեան Չարչահայի
 71 Յովսէփ էֆ. Ճանիկեան Ալնայ
 72 Կարապետ էֆ. Մարգարեան Բաբերդի

ԱՌԱՌՈՂԻ ԶԳՐԱՌՈՐ ԿԱՐՄԻՍ ԻՐԵԱՆՅ

- 73 Տ. Խորէն եպիսկ. Մխիթարեան առաջնորդ Եդեսիոյ
 74 Տ. Տիմոթէոս եպիսկ. Սափրիչեան առաջն. Պանտրմաչի
 75 Տ. Գէորգ եպիսկ. Սուրենեան առաջնորդ Ատորախանի
 76 Տ. Մինաս վարդ. Ամրիկեան առաջնորդ Զնքուշի
 77 Տ. Յովհաննէս վարդապետ Փափագեան առաջն. Արզնոյ
 78 Տ. Ներսէս վարդ. Տէր-Սարգսեան առաջն. փոխ. Դերձանի
 79 Տ. Կարապետ քհն. Դերձակեան առաջն. փ. Տիգրանակերտի

- 80 Մկրտիչ էֆ. Եկանեան աշխարհ. պատգամ. Տիգրանակերտի
 81 Համբարձում էֆ. Արամեան աշխ. պատգ. Պանորմայի
 82 Անտոն էֆ. Աղասեան աշխ. պատգ. Կուտինայի
 83 Յարութիւն էֆ. Արծրունի աշխարհ. պատգ. Երեսիոյ
 84 Յովհաննէս էֆ. Մ. Գալստեան աշխ. պատ. Դերձանի
 85 Յովհաննէս էֆ. Տէկիրմէնճեան աշխարհ. պատ. Զնքուշի
 86 Կարապետ էֆ. Մուրատեան աշխարհ. պատ. Զմշկէճէզի

ՄԻ ԿՏՈՐ

ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԻ ԸՆՏՐՈՒԹԻՒՆԻՑ

Ապրիլ 28. Ո՞վ կը լինի Հայոց Կաթողիկոսը: Մինչև այդ ինչըրի վճռելը 4 օր է միաջն մնացել, բայց ոչ ոք հաստատ կամ մեծ հաւանականութեամբ չի կարող լուծել Նրան ալփմ: Ընդհանուր մտատանջութիւն է տիրում և անպատուութիւնը ճնշում է բոլորին առանց կուսակցութիւնների խտրութեան:

Ընտրութեան պաշարը դեռ չէ սկսած իջմիածնում, ընտրողները դեռ չեն ժողոված, մրցող ուժերը դեռ չեն որոշւած: Առ ալս բոլորը աչն պատճառով, որ ալս անգամ ընտրութեանը անմիջապէս, մասնակցում է մի նոր տարր, որը ոչ թէ միաջն ալս գէպքում, ալ մշտապէս, ոչ պակաս կարեւոր խնդիրներում, մեղ համար ծածկւած է եղել անպատուութեան քողով, և մեր իմացածը Նրանց մասին լի է եղել միշտ թիւրիմացութիւններով, որոնք ունեցել են միշտ իրանց բնական հետեւանքները:

Խնչ սկզբունքներով կը ղեկավարեն արդեօք մեր վաղուց և սպասելի և անսպասելի հիւրերը: Բնչ մարդիկ են զոքա. ինչու զրանց մէջ չկան բուն Տաճկա-Հալաստանի ներկայացուցիչները, Վան, Մուշ, Բիթլիս, Սղերթ և ալն. ով խեղդից ալս գաւառների ձախները:

Հալաստանի համար Կաթողիկոս են ընտրում, ուր են բուն Հալաստանի ներկայացուցիչները: Ինչպէս երևում է Անատոլիայի և եւրոպական Տաճկաստանի գաղթականութիւնները աւելի շատ ներկայացուցիչներ պէտք է ունենան, քան թէ իսկական Տաճկա-Հալաստանը: Ուրիշ խօսքերով, ալս կողմից բացակա պէտք է լինի զլիսաւոր ընտրողը:

Պատգամաւորները սկսում են ժողովել, ալս երեկոյ մուտ գործեց նոցա առաջին խումբը, բաղկացած Անատոլիայի գաղթականութիւնների ներկայացուցիչներից թւով 9 հոգի, որոնցից 7 հոգեւորական և 2 աշխարհական են: Չարագուշակ լուրը, որ բուն Հալաստանից չը պէտք է թողնւեն, սկսեց հաւանականութիւն տալու, առաջին տպաւորութիւնը վաղուց սպասող հիւրերից ծանր էր սպասողների համար. նկատում էր վաղուց նախապատրաստւած և զրգուած ատելութիւն դէպի ալփման իջմիածինը, ուրեմն «Արեւելքի» հրէշաւոր զրպարտութիւնները ապարդիւն չեն անցել և ալփմ տարապիւնի թիւրիմացութիւն է գոչացել, որը կարող է

վտանգաւոր ազդեցութիւն ունենալ մեր եկեղեցու ապագայ վիճակի վերայ, մտքերի և համոզմունքների չիտթութիւն է լաւաջաղել և, ինչպէս երևում է, շատերը դառնում են զաւելի, զաւելք զառի տեղ են ընդունում: Արանցից թիւրիմացութեան առաջին զոհը ոլետք է համարել Թէքիրտաղի (Ռոտտոթուլի) Առաջնորդ Հմալեակի եպիսկոպոս Գիմաքսեանին, որը հիւրասէր միաբանութեան մէջ զոհոհութիւն է լալոնում նրա համար, որ Լեւոնաթիւնը իրան ընդունում է իւր Ղազարապատ կոչւած միակ հիւրանոցում: Այդ մարդը չեղած ուրիշ շինութիւն էր պահանջում, հիմք դնելով զրան աչի, թէ ինքը «Ռոտտոթուլի Առաջնորդ Հմալեակի եպիսկոպոս Գիմաքսեանն է»: Ինչպէս երևում է Արազանը վերին ատոթճանի փափկասէր է, սատովի սիրում է հանդիստ կեանք և, ինչպէս երևում է, աչնքան ուժեղ է նրանում աչդ զգացմունքի, որ ճնշել է նորա մէջ հետաքրքրութիւնը ոչնչից չէ երևում, թէ նա աչ ևս Ռոտտոթուլում չէ, որ հազարաւոր վերստեր գալով եկել է իւր հայրենիքի աչն կենդանւոյ, որը թէ բնութեամբ, թէ ընթացիկ կեանքով չուզի է ամենատիրական հալի համար: Մուսլի, զլուրը բարձր և, ինչպէս երևում է, համալած իւր արտաքոյ կարգի լատկութիւնների մասին՝ նա գնում է մի տեսակ լալթիական քալերով և, զրանից դուրս, ինչպէս երևում է, ոչնչ չէ փնտռում և ոչ էլ ուղում է, որ ուրիշները վնասեն իւր մէջ: Մնացած ալ իւրերը անլաւ մարդիկ են և կարծես խռատիւն են որ և է տպաւորութիւն անկուղ: Ո՞վ են զոքա, ինչ են ցանկանում, ինչն է բերել զոքա ալտուղ, բացի պաշտօնական պարտականութիւնից՝ ողորւած են զոքա արդեօք որ և է լուսաւոր դալալարով ալ համաղգալին գործի վերաբերումը, ոչնչ լալտին չէ, լալտ հետ և վախ է զգացում, մի բան ակնալալտի է, որ սոքա խրտնածի տպաւորութիւն են թողնում, պարզ է, որ սոքա որոշ ուղղութեան ազդեցութեան են ենթարկել, ոչ նալատ ալթուալ հոտանքին, խեղճ մարդիկ, երբոր իրանց զերը ու զրութիւնը կը հասկանան, շատ ուշ կը լինի, ժամանակը աչնքան կարճ է և թիւրիմացութիւնները աչնքան հատատ: Մենք զեռ թողնում ենք ալ տեսակ վատ ենթադրութիւն — չը լինի թէ ալ մարդիկը ազդալին տեսակետից օգտաւէտ բան անկու մտածմունք իսկ ունեցած չը լինեն, ալ ժողոված են ամեն մէկը մի բան շահելու նալատալով: Նրեի իւրաքանչիւր օր աւելի կը պարզւի ալ մութ հարցը և մեր հետագայ զլտողութիւնները կը տանեն մեզ դէպի մի աւելի պարզ կէտ, — բալց արդեօք ցանկալի և լուսահատեցուցիչ՝ զեռ ևս չի կարելի որոշել: Նոր եկած հիւրերից մէկի վարմունքը մի տեսակ դիտմանալ էր ամբողջ խմբի վարմունքի մէջ: Նղիչէ վարդապետ Ալաղեանը, Նաղիկիւ և Ամասիւ վիճակների պատրիարքական փոխանորդը, զեռ հաղիւ իջած, հարցրեց՝ «որտեղ է Արխատակէս եպիսկոպոսի խուցը», նորան հարցնում են — «Կալթեանի», «հէ» տուանձին չեղտով պատասխանում է՝ «Ակարակեանի», և հեռաւոր ճանապարհորդութիւնից եկած աչդ մարդը, իւր կալարանը զեռ չը մտած, ներկալա-

յաւ Աեղբակեան Սրբազանին: Ի՞նչ է նշանակում այդ տեսակ զգալուն չարաբերութիւն դէպի Աեղբակեանը, ուրեմն այս մարդը տեղեակ է գործերի խոխարան զրութեան հետ և բոլոր չառաջագէմ մասի պէս համանման է մտածում նախկին ուղղութեան մասին, գրաւած է նոր կեանք խոտա-
յող հոսանքով, թէ... զարմանալի բան, ինչու անպատճառ ծագում է և կասկածանք, այս ինչ ցաւալի զրութիւն է, բացասական ոլիւրդ աչնպէս են վիստում մեր հասարակական կեանքի մէջ, որ հաւատը դէպի մարդիկ իւր թուութեան զազաթնակտին է հասել, մինչև անգամ ըստ երեսութիւն համոզեցուցիչ փաստերը անկարող են դարձել վստահութիւն ներշնչել: Բայց այս Նզիշ վարդապետը չէ որ Աշղեանի պատրիարքական փոխանորդն է կարգած, չը լինի թէ նրան ձայն տալու նպատակով է եկած, եթէ այդ աղաչէս է, ինչ դործ ունի Արիստակէս եպիսկոպոսի հետ, զուցէ այդ մի խաղ էր, եթէ խաղ էր, ինչ տեսակ մարդ է Նզիշ վարդապետը:

Փափկասէր հիւրերը իրանց ցանկացածին հասան, զոցանից 6-ը (հոգևորականները) տեղաւորւեցան ձեմարանում, այն է՝ Հմայեակ եպիսկոպոս Դիմաքսեանը առաջնորդ Բէքերդաղի, Նզիշ վարդապետ Ալլադեան պատր, փոխ, վիճակաց Նեղիկով և Ամասիով, Ներսէս Ժ. վարդապետ Արաշտեան առաջնորդ Զմիւռնիով, Յովհաննէս Ժ. վարդապետ Արշարունի առաջնորդ Երզնկայի, Արիստակէս վարդապետ Տէր-Սարգսեան պատր, փոխ, Տրապիզոնի և Բարթոլոմէոս առաջ քահանայ Սարաճեան ներկ, Զարչամբայի, Հեռաքրքրի կը լինի այս մարդկանց համար «Արեւելքից» ձեմարանի մասին կարգացած լիշտութիւնների և սեփական դիտողութիւնների հանդիպումը, այդ լրագրի հրէշաւոր զրպարտութիւնները թող անձամբ ստուգեն, ինչ ասես, որ չը գրեց ձեմարանի և նորա սաների մասին նրա անարժան և հնարող թղթակիցների կողմից, որոնք այս տարի վիստում էին թէ էջմիածնում և թէ Թիֆլիսում: ալ ևս նոքա անկարող կը լինեն խաւած լինելու: Իրանց ծիծաղելի զրութիւնը և «Արեւելքի» նենգաւոր դերը նոքա կամայականաբար պէտք է անձամբ ստուգեն, եթէ միայն նոքա աչք ունեն մի բան տեսնելու: Այսպէս էր առաջին տղաւորութիւնը նորեկ պատգամաւորներից, չաւ լոյսերով չը սկսեց առաջին հիւրերի գալուստը և անհանգիստ մտքերով անցաւ ապրիլի 28-ի դիշերը:

Ապրիլ 29. Այս օրը առանձին տղաւորութիւններ չ'աւելացրեց նախընթացի վերայ: Նզիշ վարդապետը ըստ երեսութիւն խրիմիանական է, բայց ակնաչափն է, որ նա չատկապէս ուղարկւած է Աշղեանի կողմից, որովհետև հէնց այդ օրերս փոխանորդ է նշանակւած լիշեալ՝ այն էլ Երկու բաց թեմերի վերայ և իւր թեմերում դեռ չէ եղած, և ո՞վ դիտէ, կը գնան որ և է ժամանակ թէ չէ: Այս տարի զարմանալի շատ թաւ փոխանորդներ է նշանակել Աշղեան պատրիարքը, մինչդեռ Տաճկաստանում առաջնորդը ընտրւում է գաւառական ժողովից և այդ մարմինը շարունակ զրութիւն ունի, փոխանակ շտապեցնելու գաւառական ժողովներին իրանց

առաջնորդները ընտրել, նա ինքը շտապել է փոխանորդներ կարգել, աչ-
սինքն ժամանակաւոր կառավարողներ, և ալդ հողոյը նա արել է ընտրու-
թեան վերջին ժամանակներում, աջնպէս որ կառավարիչները իրանց գա-
ւառները դեռ չեն էլ տեսած և հազիւ թէ որ և է ժամանակ տեսներն:
Աւելորդ էնք համարում առանձնապէս խօսել ալդ տեսակ գործողութիւն-
ները նպատակի մասին, Աշդեան պատրիարքը իւր «կուրսը» չի ծածկում:

Արխատակէս վարդապետը Խրիմեան Հալիլիկի աշակերտն է, ոգևորու-
թեամբ է խօսում նրա մասին, նրա հետն է և մի քահանայ: Չարչամբալի
Ներկապացուցիչը լռակեաց մարդ է, բալց որքան խոր և թափանցող է
նորա հալեացքը, ալդ հալեացքը կարծես բուն հալական լինի, որ չալանի
է իւր տաւառութիւնների բարդութեամբ: Նրա մէջ կա և ճնշած իղ-
ձերի արտապատութիւն և ակամալ հաշտութիւն անտանելի պալմանների
հետ: Ասկած և վախ դէպի անծանօթ հանգամանքները և որ գլխաւորն
է թափանցողութիւն և խոհմութիւն: Այո, այս ծերունու հալեացքը շատ
բան է ասում մարդու, բալց ինչպիսի մարդ է սա. այս կէտը հալական
հալեացքի մէջ զժար է կարդացւում: Անուղքելի պալմանները սովորեց-
րել են հալին ծածկել իւր իսկական ձգտումները, չը թող տալ նոցա ար-
տապալտել նոյն իսկ հալեացքի մէջ. բալց միթէ այս հալական տխուր
կեանքի իսկական որդին կարող է «ոչ» զրկել Խրիմեանին, այս մարդուց
աւելի պէտք է չուտալ: Մնացած երկու վարդապետները Խրիմեանին հա-
կառակ ցոյց չեն տալիս իրանց, բալց շատ և շատ կասկածելի է թւում ալդ.
իսկ Հմալեակ եպիսկոպոսը, ինչպէս երևում է, Աշդեանականների պարա-
զլուխներին է, որ և նկատում է նոյն իսկ նորա արտաքին, թէ և սուղ,
չարաբերութիւններից: Ճեմարանի խմբից նա գործ ունի միայն պ. Սեդ-
րակ Մանդինեանի հետ, որը պ. Արապիս Արտանեանի հետ սնունդատ-
մանակցում են Աշդեանականների խորհուրդներին: Առհասարակ հոգևորա-
կան պատդամաւորներից շատերն էին հարցնում պ. Մանդինեանին. երեւի
Պոլսում և Թիֆլիսում պատէրներ էին ստացել իրանց նպատակի համար
վտանգելի մարդկանց մասին:

Աւսօր տեղս ժամանեց մի նոր խումբ առաջնորդութեամբ Սահակ
եպիսկոպոս Խապալեանի: Բոլոր անձնաւորութիւնների վերաջ մննք չենք
կարող կանդ առնել, բալց ակամալիցս պէտք է դադարենք դրանցից
աջնպիսիներով, որոնք դեր պէտք է խաղան մեր աչքի առաջ կատարող
ժողովրդական մեծ գործի մէջ. Խապալեան եպիսկոպոսը անշուշտ դրանց
մէջն է:

Մի չալանի կուսակցութիւն նրան մինչև անգամ կաթիւղիկոսացու է.
Ներկապացում, թէ և չալանի չէ ինչու համար. շատ սուղ վատտեր են բե-
րում նորա արժանաւորութիւնների մասին, որոնց մէջ առաջին տեղը
բռնում է աչն, որ նա սերճախօս է. վկայողներից շատերն էլ ուրիշներից
են լսել ալդ համբաւը, ինչպէս օրինակ պ. Փիլիպոս Վարդանեանը, որ

անհրաժեշտ համարեց մի աղջկոյնի կարեւոր տեղեկութիւն հրապարակ հանելու, երեւի, լաջող ընտրութեան նպատակու նպատակով: Հաջոց կաթողիկոսին աւելի մեծ առաքինութիւններ են հարկաւոր, քան պերճախօսութիւնը, ահն էլ չը ստուգւած: Խապաղեան եպիսկոպոսը դեռ նոր իջած մի կողմից ցոյց տուց իրան,—նա ցոյց տուց միայն, որ մանր կրքերի մարդ է. աջոյնի մի նշանաւոր ժամանակ նա չափազանց զբաղեց բնակարանները հարցով, որի հետեանքը եղաւ մի խիստ պատահական մի արեղակի կողմից նրան ուղղած. նրա խօսքերին՝ «եթէ մենք իմանալինք, զրոտմ բնակարան կը վարձէինք», տրւում է պատասխան՝ «կարծում էինք, թէ Գուր կը գերադասէիք վանքի բնակարանները մի թիղաչակի հողը զրաի չքեղ աներից. եթէ ոչ Մալր-Աթոռը ինքը կարող էր վարձել Զեռ ցանկացած բնակարանը»: Խապաղեան եպիսկոպոսը շատ մօտիկ է ահն վարդապետին, որը անցեալ տարի լատկապէս ուղարկւած էր Աշդեանի կողմից եւրոպական հալ գաղթականութիւնները՝ տարածելու, որ Տաճկա-Հալատանի զրոթիւնը «չատ բարեք» վիճակի մէջ է և հալերի երջանկութիւնը իւր զաղաթնակէտին է հասել: Այլ վարդապետի (Գէորգ Ժ. վարդապետ Նրիցեան պատր. փոխ. վիճակաց Ռումանիոյ և Բուլղարիոյ) խցումն է անընդհատ լինում Խապաղեան եպիսկոպոսը, չըջապատւած դեռ իւր գալուց առաջ նախապատրաստւած ալտեղացի համախոհներով (պպ. Կարապետ Լոտսանեան, Սեդրակ Մանդինեան), որոնց միացել է Թիֆլիսից ժամանած «Նոր-Յար»-ի շտաբը: Այլ վարդապետներից արհամարհող սենեակները ունին երկու-երկու լուսամուտ, նոր կահ կարասիք և պարսկական գորգերով փռւած են: Որքան լուսաջ են գնացել մեր տաճկաստանցի եղբայրները վաղելուց կեանքի մէջ, որ ալդ դեռ նրանց համար անբաւարար է: Խապաղեան եպիսկոպոսը ինքը վեհարանին կից սենեակ է ստացել. նորա հոսը իւր համախոհ ընկերակից վարդապետների մասին էր, ինչպէս օրինակ Ռումանիոյ և Բուլղարիոյ արժանապատիւ փոխանորդի, որը, տեղն է ասել, առողջակազմ ու լաղթանդամ մարդ է: Յիշեալ Գէորգ վարդապետը իւր փափկած մտքերը լատեւ էր և ալտեղ, որոնց տարածման համար եւրոպական հալերի մէջ Աշդեանից լատկապէս միսիա է ստացել: Խապաղեան եպիսկոպոսի մասին ալ կարելի է ասել, որ նա իւր թեկնածութեանը ամենից աւելի ինքը պէտք է փնտրի, ի մեծ ցաւ և ի վիշտ իւր պաշտպանողների:

Այսօրեալ եկածների թւումն է և Կ. Պոլսի պատգամաւոր Տիգրան Էֆենդի Կիւմլեզկերտեան, աշխարհական պատգամաւոր Կ. Պոլսոյ և Արաբկերի: Նրեի իւր հետ կուենեալ իրան նոր ընծաւած տաճկական պատուանշանը: Զարմանալի գուգալիպութիւն. Կիւմլեզկերտեանը և Ռումանեան եպիսկոպոսը անպատճառ պէտք է տաճկական պատուանշան ստանալին միասին և ահն էլ ահն ժամանակ, երբ երկուսն էլ իբրեւ պատգամաւորներ կաթողիկոսական ընտրութեան էջմիածին պէտք է գալին: Ո՞վ առաջ բե-

րեց այս գոտադիպութիւնը և ինչ նպատակով: Այս հարցին, մենք կարծում ենք, կարող է պատասխանել Նորին Ամենապատուութիւնը Աշղեան պատրիարքը. որքան չնոտ է լուում այս մարդու անունը այժմ, բայց ինչ զգացումներով, ինչ է կամենում այս մարդը հալոց կաթողիկոսութիւնից:

Տաճկաստանցիները, հակառակ իրանց մասին եղած համբուլին, խիստ լուակեաց են այս անգամ. ոչինչ չէ պարզւած. նորա խուսափում են խնդրին ուղղակի զիմելուց. զարմանալի մարդիկ. կարծես մի գերբնական ուժ համոզմունք պէտք է գնի նրանց գլխում. բայց ո՞վ գիտէ, այդ համոզմունքը դուցէ արդէն գրւած է և այն էլ ոչ գերազույն ուժի կողմից: Այդպիսի հանգամանքներում միայն աջնալիսի մարդիկ կարող են լուռ մնալ և ոչինչ չը լստնել, որոնք նախապէս վճռած ունին իրանց անելիքը և այն էլ աջնալիսի անելիք, որ քաշուում են հրաշարակ հանելուց: Աշղեան պատրիարքը օրւաչ հերոսն է. ու որ աչտեղ է և կել, թէ պատգամաւոր թէ հանդիսատես, ամենից առաջ նրանով է զրազւած: Ալթմեանից կարելի է ասել որ Աշղեանի խնդիրը (այժմ դա օրւաչ խնդիր է) միացնելու է բաժան բաժան ուժերը և գործունէութիւն է ներշնչելու նրանց, որովհետեւ պատգամաւորների սուտը մեծամասնութիւնը, ևս առաւել աշխարհական պատգամաւորների, լու չէ տրամադրւած դէպի Աշղեանը և, ինչպէս երեսմ է, բացասական հանգամանքը պիտի հիմք դառնալ այս անգամաւ ընտրութեան նախապատրաստական կազմակերպութեանը: Այսպիսի միահամուռ և սուր ատելութիւն չառ քչերին է վիճակել ներշնչելու իւր ժամանակակիցներին, բայց, չը նախելով այս հանգամանքին, երկուդ կալ նրա թեկնածութեան մասին: Ըստ երեւութին այս հանգամանքը անբացատրելի պէտք է թւայ, թէ ինչպէս ընդհանուրից մերժուող կարող է հնարաւորութիւն ունենալ ամենաչն հալոց կաթողիկոս դառնալու. բայց անբացատրելին բացատրելի է դառնում, երբ մենք մօտիկից զիտենք պատգամաւորներից հոգեորական գաւը, թէ աչտեղի և թէ աչտեղի: Տաճկաստանի հոգեորականներից դժար թէ մի քանիսը գտնեն, որ վստահութիւն ունենան նրան «ոչ ընտրեմ» գրել. այդ ուրիշ հարց է թէ «ընտրեմ» գրողը ինչից գրւած պէտք է ալ անի և հարցն էլ, կարծեմ, չառ միամիտներին կարող է դժար լուծանելի թւալ: Շնորհիւ անրնական և արոտատվոր հանգամանքների՝ Աշղեանը Տաճկա-Հալաստոնում դառել է մի հրամաւող ուժ, որի ձեռքում կալ աչնալիսի մի անեղ զէնք, որպիսին է տաճկաց կառավարութիւնը: Ձատագողելով ամենաչն ինչ, ինչ որ տաճկին է վերաբերում և դատապարտելով ամեն մի ցանկութիւն, որ չէ հաշուում ալթմեան հանգամանքների հետ, նա ամենահաճելին է դառել Օսմանեան պետութեան աչքում: Ո՞ր մի հոգեորականը, որ նրանից ալթմ և տաճիկ կառավարութիւնից չարունակ կախումն ունի, լանդղնութիւն կ'ունենալ «ոչ ընտրեմ» գրել. ևս առաւել որ Հալոց Աթողիկոսացի անձնաւորութիւնը ոչ մի վատ ազդեցութիւն չէ ունենալու նրանց վերաջ և բացի այս անգամից

գուցէ ոչ մի անգամ էլ չատերը դործ չունենան ամենալոյս
 Կաթողիկոսի հետ: Այժմ հասարակաց շահի պաշտպաններին
 մնում է բոլոր ուժերը լարել, ամեն ջանք դործ գնել, որ Աշդեանի
 անունը հանւի թեկնածուների ցանկից և դրանով հնար լինի ազատել
 Տաճկաստանի հոգեւորական պատգամաւորների մեծամասնութիւնը և ոչ
 սակաւներին նոյն խի աշխարհական պատգամաւորներից դալթակղիւղ և
 փորձալից դուրսիւնից, փակելով ալըպէս բուն Աշդեանականները միակ ճա-
 նապարհը: Նորա անգոր կը լինեն, երբ ստիպողականութիւնը տաճկահայ
 պատգամաւորների վերաբերմամբ կը վերանայ, երկու կողմն էլ այս բանը
 լաւ հասկանում են և այժմ ալ ուղղութեամբ են գործում: Մի կողմը աշ-
 խատում է Աշդեանին անպատճառ ցանկի մէջ ձգել, իսկ միւս կողմը այս
 ընտրութեան մէջ ամենալուրանդաւորը հէնց ալ է համարում և բոլոր
 հակա-Աշդեանական ուժերը իրանց առաջին, բայց ամենամեծ, ջանքը այս-
 տեղ են դործ գնելու: Աշդեանական խումբը զեռ առանց հրամանատարի
 է. Օրմանեան եպիսկոպոս և Արզար Յովհաննիսեան, աշխարհական պատ-
 գամաւոր Բրուսայի, զեռ չեն հասել Ռ՝լ կարող է առանց ժպիտի կար-
 դալ «Արզար Յովհաննիսեան պատգամաւոր Բրուսայի»։ Ո՞վ էր ալ հոգա-
 տարը, Բրուսան ընտրած էր արդէն Տիգրան էֆ. Ալամիւշլէրտանին, բայց
 երբ Տիֆլիսի ընտրութեան գովքը հասնում է Ա. Պոլիս, և ահա պ. Արզար
 Յովհաննիսեանը խօսն և ի՞նչ դառնում է պատգամաւոր Բրուսայի, որքան
 խնամատարութիւն, որքան հոգատարութիւն, որքան հեռաւորութիւն
 Տիֆլիսի օգ-պատգամաւորի վերաբերմամբ: Եւ ո՞վ էր ալ կարելից հոգա-
 տարը, զարմանալի բան, ինչ հարց, որ դնում են՝ պատասխանը նոյնն է
 դալիս և դրա համար աւելորդ ենք համարում կրկնողութիւններ անել, ըն-
 թերցոյն էլ փոքր ինչ հեռաւորութիւն պէտք է ունենալ, բայց անկարելի
 է աննկատելի թողնել Բրուսայի դաւառական ժողովի գովելի պարկեշտու-
 թիւնը և հնազանդութիւնը, ում համար հրամայում են, նրան էլ ընտրում
 է. առաջարկել էին Ալամիւշլէրտանին, նրան էին ընտրել: Ամեն մի ընտ-
 րող ժողով դրանով իւր պարտքը լրացրած պէտք է համարէր, բայց հւմնոտ և
 գէպի մեծը երկիւղած Բրուսան ալըպէս չէ. նրան լանկարծ, անսպասելի
 կերպով տաւում են՝ «նորից ընտրութիւն արէք և ընտրեցէք պ. Արզար
 Յովհաննիսեանին», և համետ Բրուսան առանց հարց տալու թէ «առաջին
 ընտրութիւնը եթէ ընտրութիւն չէր հապա խօ խաղ չէր», անխօս կաղ-
 մում է իւր պատկառելի խորհուրդը և ընտրում է այժմ ոչ իւր գաւառա-
 ցու և ոչ մէկին ամբողջ Տաճկաստանից, այլ աջնալիս մարդու, որի անունը
 առաջին անգամն է լսում. և այս ընտրութիւնը կարող էր լինել միայն հե-
 տադրով, հարկողակցութեան միւս միջոցները բոլորովին անգոր էին այս
 պէպքում, այնքան կարճ էր ժամանակամիջոցը, զոր հեռագիրը ութերորդ
 հրաշալիքը չէ համարում, քանի որ միայն ապրիլի 22-ին վճռեց պ. Յով-
 հաննիսեանի պատգամաւորական գործը Թիֆլիսում. թէ ինչպէս այս կարճ

ժամանակում կատարեց Բրուսան իւր ընտրութիւնը, մարդ մնում է զարմացած: Խեղճ, խեղճ Բրուսա, մինչև այժմ չէինք ճանաչում քեզ, լուս էր, որ մնալիւ քո անպարտութեան մէջ քո բոլոր ընտրողական ժողովներով, քան թէ այդ տեսակ վիճակի հասնէիր:

Վիւմիւշկէրտանին Բրուսայի ձայնի կորուստը զգալի չը պէտք է լինի, ասում են, որ այդ մարդը մի քանի ձայներ ևս ունի, անշուշտ այդ ձայները լանձնւած կը լինեն նրան մի որոշ անձնաւորութեան քէ տալու նպատակով, ում համար է բերած եղել Վիւմիւշկէրտան այդ ձայները, մինք քետոյ կը տեսնենք, բայց բանը նրանումն է, որ Վիւմիւշկէրտան էֆ մի անախորժ հիատթափում պէտք է զգայ: Մալրաքաղաքի պատգամաւորը և նրան ընտրողները չեն խմացել, որ նա բացի երկուսից աւելի ձայն չէ կարող ստանալ, բայց ևս առաւել անախորժ պէտք է թւի այդ տիւրը ճշմարտութիւնը նրա համար, ով որ պէտք է ստանար այդ ձայները:

Առ այժմ եկած աշխարհական պատգամաւորներին հէնց սկզբից լալոնի աստիճանի վստահութիւն են ներշնչում Ռոտտթափի պատգամաւոր թ. Նէվրուշեանը և Զմիւռնիոյ պատգամաւոր պ. Վարեկին Յովհ. Բարաղեան: Սոքա մեծ հետաքրքրութեամբ են զբաղւած գործերի գրութեան ուսումնասիրութեամբ, ուղում են պարզել իրանց Մակար կաթողիկոսի ժամանակաւ և այժմաւ ուղղութիւնները, նորնպէս և ճեմարանում տիրող ներկաւ ուղղութիւնը: Զարմանալով են վերաբերւում, խմանում են, որ նախկին լէժիմը շարունակ ձգտել է սահմանափակել կրթութեան ծաւալը ի վնաս բնագիտական և մաթեմատիկական առարկաների, և որքան կարող է կրճատել ուսանողների թիւը, զարծնելով ճեմարանը մի փոքր գիշերօթիկ պանսիօն, միևնույն ժամանակ անելով նրա վերաջ աշակերտի ծախք, որը ունին հարկերաւոր տաներով ուսումնարանները: Այն, շատ բան կալ զարմանալու մեր տաճկաստանցիների համար, միտն այդ չէ որ ճեմարանի սահմանափակ կրթութիւն ստացող աշակերտը աւելի թանկ է նստում Մալր-Աթոռին, ալսինքն ազգին, քան եթէ նա ուսանէր Բերլինում, ի հարկէ ոչ ճեմարանի ծրագրով: Սոցա համար կարելի է ասել, որ կ'իմանան վերջ ի վերջոյ, որ սուտ բարեպաշտների դոռում դռնումը ուրիշ ոչինչ չէ, եթէ ոչ վախ իրանց հրէշաւոր գործերի հատարակութեան առաջ բացելու պատճառով և իրանց անարժան զերի մշտական կորստեան: Թող տեսնեն, թէ որքան վերքերով ծածկոտած է համազգային Մալր-Աթոռը, թող իմանան թէ ինչպէս հալ զիւղերը լցւած են տղէտ և անարժան քահանաներով, թող տեսնեն, թէ ինչպէս Մալր-Աթոռի ընդարձակ կալածները անպտուղ և անպարզին մնացած են եղել ժողովրդի համար, դառնալով ասպարէզ բացասական և վնասակար ոլթերի: Ո՛չ, Տաճկաստանի աշխարհական պատգամաւորների գալուստը լուսոյ նշաններ տարածեց մաւր մթնոլորտի մէջ, թէև զբանցից մի քանիսը ամբողջ ժամանակ լուս և մաւր զբաղւած են սուրճի գործածութեամբ: Այդ օրը եկել են և Ռո-

սատտանի պատգամաւորներին մի քանիսը՝ այ. Աթարէգեան Արցախի պատգամաւորը, Վալախան. Շամախու պատգամաւորը, նոյնպէս և Պարսկաստանի և Հնդկաստանի պատգամաւորը, այ. Համբարձում Աւաքելեանը:

Ռուսաստանի պատգամաւորները անշուշտ մեծ դեր պէտք է խաղան ալս ընտրութեան ժամանակ. սոքա զործերի զրութեան հետ լաւ ծանօթ են. սոքա արդէն գալլը գառի և գառը գալլի տեղ չեն ընդունում. ալս բաւական չէ. կարող կը լինեն տաճկաստանցիները աչքերն էլ բանալ, որ նոքա ևս ալս զրութեան մէջ չընկնեն: Աշխարհական պատգամաւորները պէտք է վճռեն ալս ընտրութիւնը, չը նայելով որ թւով հոգեւորականներից քիչ են: Սրանք անձնական հաշիւներ չեն կարող ունենալ ալս դէպքում, բացի մի քանիսից. բաւական է վիշել Բրուտալի պատգամաւորի տարօրինակ ընտրութիւնը:

Ապրիլ 30: Հոգեւորական և աշխարհական պատգամաւորները անընդհատ դալլի են. ինչ թւով կը վերջանալ ամբողջը՝ դեռ չը գիտենք. ինչպէս երևում է ժողովը թւի կողմից նշանաւոր և արտաքուէ կարգի է լինելու, իսկ պարտք կատարելու կողմից—լետով կը տեսնենք: Նորեկների թւում առանձնապէս աչքի է ընկնում Տրապիզոնի պատգամաւոր Յարութիւն էֆ. Շահրիկեանը. սա իւր գաղափարներով և լրջմտութեամբ աւելի վիշեցնում է Ռուսաստանի լեռնլիզենցիալի առաջնակարգ ներկայացուցիչներին. անկարելի է ուրախութիւն չը զգալ տեսնելով, որ Տաճկաստանի հասարակութիւնը դուրի չէ իսկապէս լուսամիտ և չառաջադէմ անձնաւորութիւններից հակառակ մինչև ալժամ եղած թիւր կարծիքներին: Տաճկաստանցի պատգամաւորները միտնգամալն ընդմիշտ պէտք է հերքեն Նրանց մասին եղած չափազանց աննպաստ կարծիքը: Շահրիկեանը դեռ երևտաարդ է, լուրջ և մտածող դէմքով, խօսում է համոզեցուցիչ և սրամիտ փաստերով, առանց որ և է վիճուն խօսք գործածելու. անկարելի է որ սա մեծ ազդեցութիւն չունենալ իւր հալընակիցների վերայ:

Այսօր առաւօտուան չափնի եղաւ Նիկոմիդիոյ պատգամաւորների գալուստը, որ տեղի է ունեցել նախընթաց գիշերը: Ստեփաննոս եպիսկոպոսն ընդառաջ էին գնացել մինչև Փարաքար բուականաչափ թւով մարդիկ, որտեղ սպասել էին նորին սրբազնութեան մինչև գիշերառջ ժամի 10: Տաճկաստանի հոգևոր պատգամաւորներից ամենից լաւ համբաւ ունեցողը Ստեփաննոս եպիսկոպոսն է: Սորա մասին համոզմունք կալ, որ ոչ թէ ինքը միայն նւիրաբար կը վերաբերուի ընտրութեան գործում, ալ և բարեբար ազդեցութիւն կունենալ իւր համակերպացի հոգևորական ընտրողների վերայ: Լինելով գաղափարական և անշահասէր, նա միևնույն ժամանակ վճռող և զօրեղ կամք ունի: Արտաքին տալաւորութիւնը սրբազանի խիտտ դոհացուցիչ է: Նրանում նկատուում է սաստիկ անտարբերութիւն գէպի արտաքինը և ձեականը. նորան նախելու մարդ ակամալից մտածում է, որ ալս մարդու մէջ մանր և սովորական կրքերը ոչ մի դեր չեն կա-

տարում: Այդ հանգամանքով պէտք է բացատրել նորա անպաճոճ և պարզ շարժումները և խօսակցութեան ձևերը: Այն ինչ որ ուրիշների համար արատաւոր է, նրա խօսակցութիւնների տոբոլութեան նիւթն են: Մանր հասարակական խնդիրներ են, ինչպէս երեւում է, միշտ զբաղեցնում նրան: Սորա հետն է և Նիկոմիդիոյ աշխարհական պատգամաւորը՝ Գասպար Էֆ. Գասպարեան, որ մի խոտաղէմ և նահապետական մարդ է, բայց իւր համոզմունքներով և ձգտումներով արժանի բնակիւ իւր առաջնորդի: Բոլոր խօսակցութիւնների և չարաբերութիւնների ժամանակ միւսները չափնի ատիճանի «բոլորովն կընեն»: Այս երկուսն են միայն, որ ուղղակի և պարզ զիմում են ինչորին և վճռողապէս չափնում են իրանց համոզմունքը, որի վերաջանկարող է ազդել ոչ մի օտար հանգամանք: Նախապէս կարելի է ասել, որ այս երկուսի ազդեցութիւնը տաճկաստանցիների վերաբերմամբ զգալի պէտք է լինի:

Նկատուում է, որ տաճկաստանցի պատգամաւորները խոստովելու են ռուսաստանցի եպիսկոպոսի թեկնածութիւն ղնելուց: Այս տեսակ վերաբերման մէջ բարդ հաշիւներ կան: Նրանց մէջ նոքա, որոնք բաղձում են անպատճառ իրազորեւ խրիմեանի կաթողիկոսութիւնը, անհրաժեշտ են համարում, որ Ռուսաստանից երկրորդը չը լինի: Թէպէտ ալ տեսակ ծրագրի պարագլուխները համակրում են Ռուսաստանի հէնց աչն եպիսկոպոսներին, որոնց թեկնածութիւնը չափնի ատիճանի հաւանականութիւն ունի, աչն է Նրեմլա և Արիստակէս եպիսկոպոսներ: Պատգամաւորները արդէն սկսել են միմեանց հետ ծանօթանալ և զգալով, ժամանակի կարճութիւնը, տաքնապով զբաղւած են ընտրողական կազմակերպութեամբ: Համամիտ ոլթերը արդէն սկսում են համախմբւել, ալժմ արդէն կարելի է տեսնել, թէ ինչ մրցող տարրեր կան:

Այսօր առաջին անգամ մինչև ալժմ եկած աշխարհական պատգամաւորները մտքերի փոխանակութեան համար խմբակցին և ալդ առաջին բանակցութիւններից պարզեց որ Տաճկաստանի և մեր աշխարհական պատգամաւորների մէջ ընտրելիների մասին փոխադարձ զիջումներով կարող է համերաշխութիւն կապնալ: Նոյնպէս ալ ժողովում խմբւած տեղեկութիւններից չափնեց, որ Տաճկաստանի հոգևոր պատգամաւորները ձաջն են տալու Աշըղեանին: Այսպիսով ուրեմն մթութիւն ու անչափութիւնը անչափաւորում է և, լաւ թէ վատ, իրերի խիական դրութիւնը պարզւում է, ալսունետե գործիչները կ'իմանան, թէ ինչ հանգամանքների մէջ են: Ուրախալին աչն է, որ արդէն կարելի է նախատեսել, որ աշխարհական պատգամաւորները մի ուժեղ կենդրոն կը կազմեն, որը չնորհի իւր բարոյական և մտաւոր առաւելութիւններին՝ առաջին գործող ոլթը պէտք է լինի ալս ընտրութեան ժամանակ և միանալով հոգևորական ընտրողների ընտիր մասի հետ, որը խմբւած է Նրեմլա և Արիստակէս եպիսկոպոսների շուրջը, կը վճռի թէ թեկնածուների և թէ ընտրելիների հարցը:

Այս խմբին հակառակ ուժը բաղկանում է միմիայն Աշղեանականներից և առաջին կուրբ պէտք է լինի այդ անձնաւորութեան համար, որից քննող ղեւ չէ կարելի նախատեսել Աշղեանականների աղաղակ ծրագիրը: Թեևս իրանք էլ այդ բանը սրալոյս չը լինեն, այսինքն ինչ պէտք է անել՝ Աշղեանի գործը տանել առկուց քննող: Այժմեան Աշղեանականները շատ նման են 1885 թւականի Մակարին ընտրողներին և մասամբ էլ նոյն անձինքներից բաղկացած. նոքա շարունակ աշխատում են ծածկել իրանց ծրագիրը և շատ անգամ հակառակորդին թակարդ ձգելու համար հակա-Աշղեանական մտքեր են լստնում, բայց որովհետեւ գործ ունին փորձառու և լաւ հակառակորդի հետ, իրանց վարմունքով բացի ծիծաղ չարուցանելուց՝ ուրիշ նպատակի չեն ծառայում. դոցա խակականութիւնն էլ առ ալժմ դժւար է որոշել: Գրանցից աւելի որոշ է և ճանաչում է աջ մասը, որը բաղկացած է Ռուսաստանի հոգևորական ընտրողներից. վերջիններն մասին կարելի է ասել որ լսմաւ կերպով պէտք է ձգտեն այդ նպատակի համար, աւելի զօրաւոր պատճառներ ունենալով, քան թէ Տաճկաստանի հոգևորականները: Պատգամաւորների դալը անընդհատ շարունակում է. աջօր եկաւ և Տփլիսի պատգամաւոր պ. Գրիգոր Արծրունին, որը անշուշտ պէտք է աւելացնի աշխարհական պատգամաւորների եռանդը և արդարացի համերաշխութեան գործը ընտրելիներն վերաբերմամբ բոլոր հակա-Աշղեանականներն մէջ: Ոչ ոք չէ կասկածում Տփլիսի պատգամաւորի դերի մասին այս գործում, չնորհիւ նորա հեղինակութեան, որ ունի հասարակութեան մէջ:

Եջմիածնում արտասովոր և ալեկոծ կեանք է գոյացել. բոլոր ճանապարհները անընդհատ մարդիկ են բերում պատեղ. կազմում է մի մեծ և բազմատեսակ ամբոխ, որը չուզած և լարած հետևում է ընտրողական բոլոր գործողութիւններին: Այլ ևս դժւար է բացատարէս պատգամաւորների զալստեանը հետևել. մէկ մէկու քննից, բաղմաթիւ և փոփոխող սպաւորութիւնների մէջ անհնարին է այդ կատարել:

Աջօր իրեկոյեան կապցաւ մի նշանաւոր ժողով բաղկացած Ռուսաստանի և Պարսկաստանի աշխարհական պատգամաւորներից և միաբանութեան ներկայացուցիչներից, բացի վերոյիշեալ Յովհաննէս վարդապետ Դպիր-Վարդանեանի և Յովհաննէս եպիսկոպոս Տաթևացուց: Աղտեղ պարզւեց որ միաբանութեան ընտրելիներն են՝ առաջին՝ անպալման Խրիմեան, իսկ Ռուսաստանից (? խմբ.) Նրեմիա և Արիստակէս եպիսկոպոսները: Այդ ժողովում իմացւեց նոյնպէս, որ Նրեմիա և Արիստակէս եպիսկոպոսները պատրաստ են հրաժարել թեկնածութիւնից Խրիմեանի լաջողութեան համար և Աշղեանին միանգամայն ընդմիշտ նոյն իսկ 4-ի ցուցակից բոլորովին հանելու համար: Մեր աշխարհական պատգամաւորները աջն է Ռուսաստանի և Պարսկաստանի (վերջիններս երկուսն էլ ռուսաստանցիներ են — Վտր. պատականի՝ Մելիք-Աղաբեան, Իսպահանի և Հնդկաստանի՝ Համբարձում

Առաքելան) բոլորն էլ անսպասան խրվեանապան են և հակա-Աշղեանա-կան. խրվեանի ընտրութիւնը լաջողացնելու և Աշղեանի անունը մշջտեղից վերցնելու ջանք չեն խնայում: Առանձին տաքի է ընկնում իւր եռանդուն և առանց հանգստի գործունէութեամբ պ. Համբարձում Առաքելեանը: Ամեն տեղ նա ներկայ է, բոլոր տաճկաստանցիների հետ արդէն ծանօթ, շարունակ բանակցում է տաճկաստանցիներին միաբանութեան, իւր ընկերակիցների հետ. սրա մասին կարելի է ասել, որ նրա աշխատանքը և չարչարանքը, այս կամ այն անցարմարութիւնը, մի բոլորէ անգամ չեն առանցնում. երբէք չէ կարելի նրան պատահել հանդիսադրութեան մէջ, միշտ շտապում է ընտրութեան վերաբերութեամբ ամեն բանի էլ հասնել: Շատ գործունեալ էին նոյնպէս Արցախի պատգամաւոր պ. Ներսէս Աթաբեկեանը: Արեւանի պատգամաւոր պ. Ռուբէն Հասան-Ջալալեանը, որը իրաւացի կերպիւ մեծ վարկ ու հեղինակութիւն ունի, առանձին ներդրածական դեր չի կատարում. նա, որին կը վազկէր պարագլուխներից մէկը դառնալ այս գործում, կարծես, խուսափում է այդ դերից: Եւ փոխանակ ազդելու գործերի ընթացքի վերաջ իւր բունն միջամտութեամբ, նա ինքը կարծես զիտող և ուսումնասիրող է հանդիսանում. գուցէ չարգելի պատճառներ ունէր այդ խկապէս պատկառելի անձնաւորութիւնը իւր այդ տեսակ շարաբերութիւնների նկատմամբ. մենք այդ չը գիտենք, մենք նկարագրում ենք աչն, ինչ որ գիտել ենք: Նա ինքը ասում է, որ իւր ծրագիրը արդէն չափարարած է լրագրով, և որից նա մի քաջ չի շեղւելու: Բայց և այնպէս նոյն խկ այդ ծրագրում մնալով, անհրաժեշտ էր անելի եռանդուն գործունէութիւն:

Պր. Գրիգոր Արծրունին, ինչպէս և պէտք էր սպասել, մեծ տակտով և խոհեմութեամբ է տանում գործը, շարունակ հետեւելով նրա բոլոր ելեւէջներին:

Մալխի 1: Այսօր մի շուրջ և ուրախալի լուր տարածւեց, թէ Տաճկա-Հայաստանի ներքին դաւաճների ներկայացուցիչները գալիս են, և որ բարձրացած Արաքսը նրանց չէ թողնում անցնել, և ստիպւած են սպասել միայն 18 վերստ հեռու լինելով Էջմիածնից: Ամեն տեղակալը Վտն արեղալին ընդառաջ ուղարկեց, կարգադրելով ամեն միջոցներ գործ դնել պատգամաւորներին անցկացնելու համար: Առջնակի մարդիկ չառաջ գնացողներ եղան, ամբողջ օրը առաւօտից սպասողական դրութեան մէջ անցաւ. երեկոյն հասաւ, բայց պատգամաւորները չերեացին: Վերջապէս տխուր ճշմարտութիւնը պարզւեց, որ լուրը ստույգ էր: Բայց ստուգւում է Էրզրումի հոգևոր և աշխարհական պատգամաւորների գալուստը. վերջինս ներկայացուցիչ է և Մուշի թիմի: Ուրեմն Մուշ և Էրզրում, ներքին դաւաճներից երկու ամենանշանաւորները կը մտնակցեն այս ընտրութեանը: Տաճկաստանցի հոգևոր պատգամաւորները ներքին դաւաճների պատգամաւորների չը գալու կամ ուշանալու պատճառը այնպէս են բացատրում.

Աշդեան պատրիարքը, ցանկանալով իրագործելի անել տաճկաստանցոց մասնակցութիւնը կաթողիկոսական ընտրութեան մէջ, անհրաժեշտութեան մէջ է գտնւած եղել սակաւաթիւ գնացողների ցուցակ ներկայացնել տաճկաց կառավարութեանը, թուլտուածեան համար: Բայց մինք զարմանում ենք, ինչո՞ւ նորին սրբազնութիւնը ալ ցուցակը կազմելիս զլիաւորապէս աչքի առաջ է ունեցել Անատոլիայի և Ռումիլիայի դաղթականութիւնները, խաղառ մոռացած լինելով բուն Հալատանը: Նոյն պատգամաւորները ասում են, որ պատրիարքի միջամտութեամբ վերջերս տեղեկութիւն ունեն, որ մնացածներին էլ թուլտուածիւն է տրած: Բայց կը համեն արդեօք ալ թուլտուածիւն ստացողները, թէ ոչ, ընտրութեան օրը: Այդ թուլտուածիւնից հետո կունենան օգտուելու միայն սահմանափակ դաւառները, ինչպէս և խոկապէս լինելու է: Երգրումինն արդէն ճանապարհին են և գուցէ մինչև մալիսը 3-ը հասնեն: Ալաշկերտինն էլ թերեւ զան, բայց մնացածները ոչ մի գործադրութիւն չեն կարող անել ալ ճանապարհ թուլտուածիւնից: Իսկ խաղառեան եպիսկոպոսը մի ուրիշ պատճառ էլ էր ակնարկում, ցանկանալով նրան միակը դարձնել, իբր թէ Սինոդը բաւականաչափ վաղօրոք չէր ուղարկել հրահրագրերը: Բայց ալ պատճառը միայն զարմանք պատճառեց լսողներին. նոյեմբերից մինչև մալիս քիչ էր, որ բոլոր դաւառները տեղեկանալին և ընտրութիւն անէին: Այդ պատճառը անհիմն է և աչն խոկական փաստը աչքի առաջ ունենալով, որ պատգամաւորներ չեն եկել ոչ թէ որովհետեւ չեն ընտրւած մինչև ալիս, ալ որովհետեւ թուլտուածիւն չեն ստանում վերը լիշած հանգամանքների շնորհիւ: Արդէն ալստեղ է և պ. Արզար Յովհաննիսեանը, Բրուսայի տարօրինակ ձեով ընտրւած պատգամաւորը:

Զարմանալի բան, երբ որ պ. Արզար Յովհաննիսեանի պալտոտան լուրը տարածեց, ընդհանուրին աչնալիսի զգացմունք տիրեց, որպիսին զգում են աչն ժամանակ, երբ իմացում է, որ հօտի մէջ գալ է մօտը: Բոլոր բացասական ուժերի համար կազմակերպիչ և ղեկավար եկաւ. չալանի է, որ ալ տիրուր զերում մեր հասարակական կեանքում բաւական ժամանակ է, որ պ. Արզար Յովհաննիսեանը իւր երկրորդը չունի: Ալ լաւ կան չէ, որ նա Աշդեանին է ցանկանում, նորա հետ միասին նա դնում է և Խրիմեանի թեկնածութիւնը: Եթէ չը լինէր ամենապատրճառ մի տեսակ հեղեղութիւն և չարախնդութիւն պէտք էր համարել մեր ժողովրդի վերաբերմամբ. բայց ալստեղ աւելի գործնական հանգամանք կալ քան թէ լոկ չարախնդութիւնը: Պարտն Յովհաննիսեանը Խրիմեանի մէջ երկու իրան նպատակաւարմար կողմ է գտնու. առաջին գնելով նորա թեկնածութիւնը, նա ուզում է իրան ցուց տալ ժողովրդին համերաշխ, լաւ համողած լինելով, որ հակառակ վարմունքը նրան չառ թանգ կը նւտի և երկրորդ, որ ամենազլիւսաւորն է, նրա համախոսների համոզմամբ Խրիմեանը կ'ապահովացնի Աշդեանի կաթողիկոսացումը: Որ պ. Արզար Յով-

համնխահանը խրիմեանի անունը տալով իբրև կաթուղիկոսացուի հակառակ ցանկութիւն ունի նորա վերաբերմամբ, զաւարդէն պարզում է և անկարելի կը լինի ծածկել փաստերի թէկուզ ամենախորամանկ նենդութեամբ, որի մէջ «Արձագանք»-ը առանձին հմտութիւն ունի:

Այսօր տեղի ունեցաւ մի նոր ժողով աշխարհական 17 պատգամաւորներէ՝ նախագահութեամբ Տիգրան Էֆ. Կիւմուշկերտեանի: Կ. Պոլսում դուցէ Կիւմուշկերտեանի վերաջ շատ լուսեր դրած լինեն, բայց դժար թէ նա իրազօրծի: Նա անտարբեր և չը հետաքրքրւած է երեսում աչս գործում: Աւելի ուխտաւորի քան թէ պատգամաւորի տպաւորութիւն է անում: Նրան ընտրելու ժամանակ, բացի նրա հարստութիւնը, դժար թէ ալ լարելի հանգամանք աչքի առաջ ունեցած լինէին: Աշղեանի վերաբերմամբ, բոլոր հանգամանքներէ կարելի է ենթադրել, որ լուսնի պարտաւորութիւն պէտք է որ դրած լինէր նրա վերաջ: Այդ ժողովի նպատակն էր նախագծել 4 ընտրելիների ցանկը միահամուռ խորհրդակցութեամբ:

Խրիմեանի մասին տաճկաստանցիները մինչև ալսուղ գալը զուցէ առանձնապէս մտածած էլ չը լինէին. մինչև անգամ ասում են, որ Նզմիրլեանին գերատեսչիս են ևզել նրանից, զխաւարութիւն ունենալով նրա հետ զինել և Աշղեանին: Բայց Ռուսաստան մտնելով նոքա համոզւեցին, որ ժողովրդի միակ ցանկալին խրիմեանն է: Հետեաբար նոցա ոչ պատիւ կը բերէր, և ոչ էլ մի որ և իցէ հաշիւ կարող էր լինել ազգի ընդհանուր ձգտման հակառակել: Պէտք է խոստովանած, որ աշխարհական պատգամաւորները ընդհանրապէս իրանց զիրքին արժանի են հանդիսանալու և ի դերես չեն հանելու ազգի իրանց վերաջ ունեցած վտանգութիւնը: Նրանց մէջ շատ քչերը կան, ինչպէս Բրուսալի պատգամաւորը, որ ալ ժողովից առաջ խորհրդակցել էր Կիւմուշկերտեանի հետ՝ համաձայնութիւն կապահանելու միաջն առ երես, երևի Կիւմուշկերտեանին թիւրիմացութեամբ թունդ Աշղեանական կարծելով: Կիւմուշկերտեանը, մեր կարծիքով, խկապէս ոչ ոքի կուտակից չէ. հարուստ մարդ է, բնորել են, նա էլ ելել է: Աշղեանի համար երևի մտածել է՝ հնարաւորութիւն լինի, ձաջն կը տամ, եթէ ոչ՝ առանձին նրա համար գլուխ պատուելու չիմ: Այդ ժողովում խրիմեանին ընդունեցին բոլորը միաձայն: Վիճարանութիւն ծագեց երկրորդ թեկնածուի մասին: Ռուսաստանի պատգամաւորների մեծամասնութիւնը պնդում էր Սեդրակեանի վերաջ, առաջ բերելով նորա արժանաւորութիւնները— անշահասիրութիւնը, վարչական տաղանդը և ուրիշներէ բարձր կրթութիւնը, նմանապէս և ժողովրդականութիւնը: Կիւմուշկերտեանը պատասխանում է, որ մինչև աչս տարի իրաւ է, որ Սեդրակեանից ռուսաստանցի եպիսկոպոսներէ ամենաժողովրդականն էր և իրանց մէջ, բայց աչս տարի աչս քան լուրեր և զրպարտութիւններ տեղացին նորա մասին, որ նրանց մէջ մի ականակ հակասակ հոսանք է զուցիւ նրա դէմ: Են մտքով, որ իր

թէ նա Հալատանեաց եկեղեցու վերափոխող կարող է լինել: Այդ բանին պ. Արծրունին պատասխանում է, որ Սեդրակեանը մի կէտ անգամ չի համաձայնիլ փոխել Հալատանեաց եկեղեցու դաւանաբանական մասից, այլ նրա ձգտումը կապնում է նրանում, որ բարձրացնի եկեղեցին իւր աթոմեան ողջալի վիճակից, անհնարին անելով տղէտ և անարժան անձնաւորութեանց հոգևորական կոչում ստանալը, բարուքել գիւղական եկեղեցականների վիճակը, տալ համայնքներին արժանաւոր հովիւներ, բարուքել ուսումնարանների դրութիւնը, աւելի մօտեցնելով նրանց ժամանակի պահանջներին, մասնագէտների և ձեռնհաս մարդկերանց միջոցով կառավարել վանքի բնդարձակ կալածները և բարուքել ամբողջ անտեսութեան կաղմակիրութիւնը: Տաճկաստանցիք չափում են, որ այդ միևնույն ժամանակ և իրանց ցանկացածն է. բայց նորից պնդում են, որ եթէ իրանցից պահանջում է որ Աշդեանին ցանկից հանեն, ուսումնասցիներն էլ չը պիտի զենն Սեդրակեանի թեկնածութիւնը: Այս պահանջը մենք ոչնչով չենք կարող բացատրել, եթէ ոչ նրանով, որ տաճկաստանցիները ի սրտէ չը ցանկանալով Աշդեանին, բայց նրան ձալն տալու անհրաժեշտութեան մէջ գտնուելով, ուղում էին մի շոշափելի պատճառ լաւաջ բերելով՝ դուրս գալին այդ նեղ դրութիւնից, թէ նրանք ուսումնասցիների ծանր գիջման խոնարհելով իրանք ևս ստիպւած զիջում արին: Նրանցից ոմանք չէին թաղցնում և ալս տեսակ միտք, որ խրիմեանի կաթողիկոսացման համար Սեդրակեանը կարող է զօրեղ մրցող հանդիսանալ: Նոքա առաջարկում էին իբրեւ երկրորդ՝ Խզմիրեան Մատթէոս Խզմիրեանի պոսին: Խզմիրեանը թէպէտ քիչ ծանօթ է, ուսումնասցիներին, բայց եղած կարծիքը ի նպաստ նորա է, հետեւեալը նրան զարձնելով երկրորդ թեկնածու, ընտրութիւնը պէտք է լաջող համարել: Արդ լծիւ չը կապանելով ցրում է ժողովը, բայց նրան մասնակցողները դուրս են գալիս աչն համոզմամբ, որ խրիմեանից փոսոջ Խզմիրեանը ամենահաւանական թեկնածուն է:

Աշդեանի հարցը համարեա վերջացած էր, որ սրբ. Օրմանեանը նոր եկաւ: Աչն գործը, որի համար նա ուղանալով գալիս էր Բոսֆորից, նա դեռ ճանապարհին էր, որ տարւայ: Նորա վերաջ շատ լոյսեր էր դրած. նա դեռ գործ չը տեսած վարձատրութիւն էր տուցած մինչև անդամ՝ օտմա նեան շքանշան ստանալով: Պատրիարքը մեծ ջանքեր է գործ դրել նրան ուղարկելու համար, բայց ամենից քիչ օգուտ բերողը նա հղաւ: Մեր կարծիքով շատ չափազանցյալ կարծիք են ունեցել ալս կրեաականի վերաջ: Նա թէև վերին աստիճանի ձկուն և լարմարուղ բնաւորութիւն ունի, բայց համակցուցիչ և զբաւիչ ոչ մի շատրութիւն: Կաթողիկ եկեղեցուց, իւր նախկին կրթարանից, նա ներշնչել է հանդամանքներից ամեն կերպ օգուտելու ձգտումով, բայց համապատասխան բնորոշակութիւններով օժտւած չը լինելով, միտում է միայն լոկ աղբ վախաղով, որը շատ հեշտ է թափան-

ցում, չը նախելով նրա բաղձատեսակ շարժումներին և բառերի անմիջ կոտակումներին: Խօսարու ժամանակ նա աշխատում է բառերի անձրև տեղալ և աղբյուրով չփոթեցնել հակառակորդին և ուղա հերքել նորա կարծիքը, բայց աղ խաղով նա կարողանում է զրաւել միաջն ծաղրաւեղ միամիտներին: Դժւար թէ ալս ասուածաբանը կարողանալ համոզել հաւերին, որ նրանց համար ամենալաւ կաթողիկոսացուն Աշղբեանն է, թէպէտ չափազանց մեծ համոզմունք ունի իւր մտաւոր կարողութեան մասին, ալս աստիճան, որ կարող է երկու միմեանց հերքող դադափարներէից իւրաքանչիւրի ճշմարտութիւնը, նալած իւր ցանկութեան, ապացուցանել: 1887 և 1888 թւականներին ճեմարանում ասուածարանութեան ուսուցիչ լինելով. ասելիս է եղել իւր աշակերտներին, «ասանկ ալ կապացուցանեմ, անանկ ալ»: Օրմանեանի գալով Աշղբեանի հարցը նորից բարձրացաւ. բայց նա ալսմ դործ կունենալ կաղմակերպւած մեծամասնութեան հետ: Եթէ նրա թեկնածութիւնը որ և է կերպով հնարաւոր դառնալ, ալս կարող է լինել միաջն հակառակորդի սխալի կամ միամտութեան պատճառով: Կլումուշկերտեանը, որ արդէն համաձայնել էր Աշղբեանին ցանկից հանելու առաջարկութեանը, Օրմանեանի գալուց վետոյ պնդում է, թէ «պատու համար Աշղբեանին պէտք է գէթ չորրորդը անցնուլ»: Դժւար թէ միւս աշխարհականներից աղբյուս մտածողներ լինեն, բայց Նրուսաղէմի պատգամաւորը, որը կարծես Խապալեանի ուրականը լինի, երբէք չը կտրւելով նրանից: Ալս մարդու մասին ոչինչ չի կարելի ասել. հաստատ չալտնի չէ, արդեօք, նա ընդունակ է ալս ծանր հանգամանքների մէջ սեպական դատողութիւն ունենալ, որովհետեւ ոչ մի կողմից չէ չալտնւում: Արտաքին տպաւորութիւնով ալս դեռ չատ երկտասարդ պատգամաւորը լիջեցնում է Ռուսաստանցի փոքր ինչ կրթւած գործակատարի:

Ալսօր անսպասելի կերպով տեղս ժամանեց Ալաշկերտի հողերական պատգամաւորը առաջնորդի կողմից նշանակւած Եօնջալու գիւղի Տէր-Յովհաննէս քահանան իւր հետը բերելով Վաղարշապատի բնակիչ ոյ. Ս. Մնգիբարեանին Ալաշկերտի պատգամաւոր ընտրւած լինելու մասին վկայութիւն: Տէր-Յովհաննէսը մի վերին աստիճանի համակրելի անձնաւորութիւն է: Մարդ զարմանում է թէ ինչպէս Ալաշկերտի սպանիչ մթնոլորտի մէջ դեռ կարող են առաջ գալ աղբյուսի բնաւորութիւններ: Որքան զօրեղ է հալկական աղբի կենսական ուժը. ինչպէս մի քանի բոլսեր, նա կարողանում է և ապաւածի մէջ արմատ ձգել և առել: Իւր բարձր հասակով, գրաւիլ գէմքով, պարզ և անմեղ հալեացքով Տէր-Յովհաննէսը իսկոյն ալքի է ընկնում: Բայց աղ մեղմ և գրաւիլ տպաւորութիւն անող գէմքի մէջ, խորը գիտելիս, երեսմ է և երկաթեալ կամքի արտալալտութիւն: Վերին աստիճանի պարզ և անպաճոց է խօսում, բայց նրա խօսացածի թէ ճիւղը և թէ պատմելու ձեւը զգացնում են լսողին: Սպանիլ պալմանների

մէջ մեծացած այս մարդը իւր լուսամտութեամբ և ձգտումների ազնու-
թեամբ որքան սաստիկ կոնտրաստ է ներկայացնում այստեղ ժողովածների
ուղ տականքի հետ, որոնք օժտւած են և ընդունակութիւններով և եւ-
րոպական գիտութիւններով, բայց որոնք վաղուց չը գիտեն ինչ բան է
ճշմարիտ խօսուի, ինչ բան է հասարակաց վիճակի համար ցաւը և տան-
ջանքը, թէ և շարունակ ալի է նրանց փրօն խօսքերի նիւթը:

ԱԿԱՆԱՏԵՍ:

ՌՈՒՍԻԱՅԻ ՊԵՏԱԿԱՆ ԵԼՍԱՑՈՅՑԸ 1892 Թ.

(Կազմած ըստ հրատարակութեան Приложение къ Вѣстнику Финансовъ и Промышленности 1892 թ., մօտ 150 մեծադիր էրես):

Ռուբլի	ՄՈՒՏՔ	Ռուբլի
40.444	Ա. ր. ք ու ն ի տ ս յ ա ր ա ն:	
51.177	Ս. Ս ի ն ո ղ:	
241.600	Կ ո ն ս ու լ ա կ ա ն հ ա ս ո լ թ ն ե ր:	
8.640.102	Զ ի ն ռ ո ր ա կ ա ն մ ի ն ի ս տ ր ու թ ի լ ն:	
	Այդ թւում՝ Անդրկասպ. զինւորակ. երկաթուղուց 3.600.000 ռ.	
290.568	Ծ ո ղ ա լ ի ն մ ի ն ի ս տ ր ու թ ի լ ն:	
717.947.159	Ֆ ի ն ա ն ս ն ե ռ ի մ ի ն ի ս տ ր ու թ ի լ ն:	
	Այդ թիւը կազմում է (մօտաւորապէս)՝	
	Հողալին տուրքերից և հարկերից.	133.695.174
	Մաքսերից	112.608.000
	Արցիւղներից՝ Սպիրտի և արաղի	215.000.000
	Թամբաքւի	26.500.000
	Շաքարի	21.000.000
	Նաւթի	10.000.000
	Լուցիլի	4.700.000
	Գրադատոր (զերրովի) թուղթ	19.800.000
	Անցադիրներից.	3.700.000
	Գիւղիաններից	33.564.460
	5 ⁰ / ₁₀ տուրք պետական օ/ թղթերից	6.238.980
	Պետական բանկի շահը	13.869.368
	Նոյն 717.947.159 ռ. գումարի մէջ են՝	
	Անդրկովկաս. հողալին տուրք՝ ծխահարկ	
	չը վճարողներից. 198.643	
	» Խմրիչեղէն պատրաստուելուց	
	և ծախելուց. 105.221	
	» Արդւինի, Բաթումի և Ղարսի	
	բնակիչներից՝ անշարժ գույքերից հողալին հարկ և տուրքեր. 697.226	

Ռուբլի	Ե Լ Ք	Ռուբլի
247.824.688	Պ ե տ ա կ ա ն պ ա ռ տ ք ե ռ ի վ ճ ա ը մ ա ն հ ա մ ա ը Այդ թւումն են՝ Ոսկով վճարելիք պետական պարտքերի 0/0. Ոսկով վճարելիք պետական պարտքերի պարտքաշէջը Փղթաղրամով վճարելիք պետական պարտ- քերի 0/0. Փղթաղրամով վճարելիք պետական պարտ- քերի պարտքաշէջը Բ ա ը ճ ը ա զ ո չ ն պ ե տ ա կ ա ն հ ա մ տ ա- տ ու թ ի լ ն ն ե ռ	92.125.205 7.485.209 116.572.227 27.071.770
2.106.411	Ս. Ս ի ն ո զ.	
11.405.154	Այդ թւումն է՝ Քաղաքային և գիւղական քահանաներին և միսիրճարներին	6.351.421
10.560.000	Կ ա լ ս ե ռ ա կ ա ն տ ա ն մ ի ն ի ս տ ը ու թ ի լ ն:	
4.812.412	Ա ը տ ա չ ի ն գ ո ը ծ ե ռ ի մ ի ն ի ս տ ը ու թ ի լ ն: Այդ թւումն են Գեապանատները և միսիրաները Կուրսի զանազանութիւն և բանկիրային ծախքեր Զ ի ն լ ո ը ա կ ա ն մ ի ն ի ս տ ը ու թ ի լ ն:	1.211.800 1.553.571
228.907.132	Ծ ո վ ա չ ի ն »	
47.882.233	Փ ի ն ա ն ս ն ե ռ ի »	
119.008.304	Այդ թւումն են Արքունական պալատներ » գանձարաններ Կենսաթոշակներ բոլոր միսիրտութիւնն. և վարչութիւններին Նպաստներ անկարող զինւորներին Նպաստներ ակցիճներական ընկերութիւն- ներին Նպաստներ Կամուր նաւատորմային Նպաստներ երկաթուղային ընկերութիւն- ներին զուտ արդիւնքի ապահովութեան հա- մար Կովկասի մաքսա-սահմանային զօրքի վրա Բաքուի տեխնիկական կոմիտեին	2.919.804 3.203.084 29.400.000 4.955.000 1.546.393 600.000 18.027.477 3.511 10.809
24.539.715	Պ ե տ ա կ ա ն կ ա լ լ ա ծ ն ե ռ ի մ ի ն ի ս տ ը ու թ ի լ ն:	
80.972.998	Ն ե ը ք ի ն գ ո ը ծ ե ռ ի մ ի ն ի ս տ ը ու թ ի լ ն: Այդ թւումն են	

Ռուբլի

Մ Ո Ւ Տ Ք

Ռուբլի

	Անդրկովկաս. ծխահարկ	2.213.282	
	» Զինւորական ծառայութեան փոխարէն.	543.440	
	» Առևտրական և դործարանական վկայաթղթերից 156.028		
	» Թամբաքի առևտրի վկայաթղթերից.	8.102	
	» Մաքսային հաստատութիւններին	2.400.000	
39.090.526	Պ ե տ ա կ ա ն կ ա լ լ ա ծ ն ե ռ ի մ ի ն ի ս տ ը ռ լ ի ն :		
	Այդ գումարի մէջ է՝ Թիֆլիսի ուսարավալից	1.450	
40.093.841	Ն ե ռ ք ի ն գ ո ը ծ ե ռ ի մ ի ն ի ս տ ը ռ լ ի ն :		
	Այդ թւումն են՝		
	Նամակադրոշմ, բանդերով	11.570.000	
	Պարբերական մամուլից	1.050.000	
	Հեռագրական արդիւնք	10.550.000	
2.938.350	Ժ ո ղ ո Վ ը դ ա կ ա ն լ ու ս աւ ո ը ը լ թ ե ա ն մ ի ն ի ս տ ը ռ լ ի ն :		
74.536.826	Ճ ա ն ա պ ա ը հ ն ե ռ ի հ ա ղ ո ը դ ա կ ց ու թ ե ա ն մ ի ն ի ս տ ը ռ լ ի ն :		
	Այդ թւումն է՝		
	Անդրկովկ. երկաթ.	16.516.000	
2.368.230	Ա ը դ ա ը ա դ ա տ ա կ ա ն մ ի ն ի ս տ ը ռ լ ի ն :		
	Այդ թւումն է՝		
	Սենատի տպարանից	906.000	
74.710	Պ ե տ ա կ ա ն կ ո ն տ ը ը :		
230.792	Պ ե տ. ձ ի ա պ ա հ ու թ ի ն :		
886.544.325	Ա ը տ ա կ ա ը գ հ ա ս ո լ թ ն ե ռ :		
4.490.366	Այդ թւումն է՝ պատերազմական վարձատր. հաճկաստանից	3.187.139	
74.268.375	1891 թ. 3 ⁰ / ₀ ոսկու փոխառութիւնից:		
965.303.066	Գումար		

Ռուբլի

Ե Լ Ք

Ռուբլի

	Հալ լուսաւորչական հոգևորականութեան	14.204	
	Կաթողիկ հոգևորականութեան	1.548.991	
	Աւետարանական	119.725	
	Մահմեդական	50.955	
	Արտակարգ և դադար ծախքեր	1.189.796	
	Կովկասի կառավարչապետը նրա օգնականը և գեներալ Նահանգապետներ. 238.216		
	Կովկասի Նահանգապետները, զիւանական և տնտ.	2.461.185	
	Կովկասի ժողովրդական զինւորական վարչութիւնը.	603.518	
	Կովկ. միլիցիայի վրա	214.669	
21.868.914	Ժողովրդական լուսաւորութ. միւնիստր. Այդ թւումն են՝		
	9 համալսարանների վրա	3.280.679	
	Համալսարան. ուսիպենդիաներ	240.900	
	Գիմնազիաների և միջնակարգ ուսումնարանների վրա	5.153.332	
	Բէալական և արդիւնաբերական ուսումնարանների վրա	2.196.101	
	Գաւաւական քաղ. ուսումնարան. վրա	1.715.946	
	Ծխական և տար. ուսումնարան. վրա	373.305	
	Ժողովրդ. ուսումնարան. վրա	1.790.269	
	Ճեմարանների վրա	1.239.348	
	Կովկասեան ուսումնար. շրջանի հաստատութ. համար.	7.800	
63.653.051	Ճանապարհների հաղորդակց. միւնիստրութիւն:		
	Այդ թւումն է՝		
	Անդրկովկասեան երկաթ. վրա՝ 5.985.598		
	Ռազմավիրական ճանապարհի համար հողի արժէքը.	19.603	
24.574.192	Արդարագատ. միւնիստրութիւն:		
4.284.162	Պետական կոնստրուկցիայի		
	Այդ թւումն է՝ Անդրկովկ. կոնստրուկցիայի	122.385	
1.268.695	Պետական ձիապահութիւն:		
893.668.066	Արտակարգ ծախքեր Այդ թւումն է՝		
71.635.000	Մասնաւոր անձերից ցիստերնավազոնները գնելու համար.	760.000	
	Բաթումի նաւահանգիստը կառուցանելու համար.	535.500	
	Վերասպառազինումն.		
965.303.066	Գումար	20.140.000	

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿ

Պետական երևադարձը 1892 թ. Պետական առևտրական հաշվեկշիռը 1891 թ. Սովը 17 ներքին նահանգներում: Օթանդակալ թիւները և նպաստներ: Սով թիւ կա-
րօտութիւն: Նոտմարան և զեմստօ: Խարդախութիւններ հացի առևտուրի մէջ: Հասարակական աշխատութիւններ: Բժիշկներ թիւը Ռուսաստանում: Հոգեւոր
ուսումնարանները Ռուսաստանում: Անհատի իրաւունքները պաշտպանութիւնը
և դատաստանական գործերը Ռուսաստանում 1861—1871: Սուրբազանները Ռու-
սաստանում:

«Ռուսական քրոնիկ» վերնագրի տակ մենք կ'աշխատենք կարելին
չափ պարբերաբար, գէթ ամիսը մի անգամ, «Մուրճ»-ի ընթերցող-
ներին հաղորդել ռուսական կեանքին վերաբերեալ կարեւորագոյն ֆակտերը,
պետական, տնտեսական, սոցիալական, զրաւական սփերաներից, ձգտելով
ապագայում մեր կարողութեան չափ լրացնել «Մուրճ»-ի մէջ ալն պակասը,
որի կարեւորութիւնը ամսագրի խմբագրութիւնը վաղուց զգացել է: Սակսենք
ապա տեսութիւնը ալն բանից, որ, թէև միայն չոր թւերի միջոցով, իւր մէջ
պարունակում է Ռուսաստանի բովանդակ կեանքը: Իսկ պետական երևա-
դարձն է:

Ահա 1892 թ. Պետական համառօտ երևադարձը, որի մանրամասնու-
թիւնը գտնւում է Նախընթաց երեսի վրա.

Սովորական հասույթներ . . . 886.544,325 ռուբլի

Արտակարգ հասույթներ . . . 4.490,366 »

Նրկուաի դամարն է . . 891.034,691 ռուբլի

Սովորական ծախքեր . . . 893.668,066 »

Արտակարգ » . . . 71.635,000 »

Ծախքերի դամարն է . 965.303,066 ռուբլի

Այսպիսով եւրից հանելով մուտքը կը տանանք 74.268,375 ռուբլու
մի լաց (дефицитъ) ներկալ տարալ համար:

Նթէ համեմատելու լինենք այս թւերը նախորդ տարիների հաշւակշիռների հետ կը տեսնենք որ ներկայ տարւալ բացը զգալի կերպով խոշորացել է:

1889 թ. պակասը	24.320,059 ռուբլի էր,
1890 թ. » 	42.738,348 »
1891 թ. » 	53.794,812 »
1892 թւին սպասուում է .	74.268,375 »

Մինչդեռ 1890 թ. պետական հասոյթների գումարը համեմատ էր 905 միլիոն ռուբլու և 1891 թ.՝ 908 $\frac{1}{2}$ միլիոն՝ ներկայ տարւանը առաջինից 14 միլ. ռուբլով է պակաս և երկրորդից 17 $\frac{1}{2}$ միլ. ռուբլով: Բայց եթէ աւելացնենք այդ թւերի վրա այն 20 միլ. ռ. որ մացրած է աւաջին անգամ ներկայ տարւալ հասոյթների մէջ իբր սպասուող հասոյթ պետութեան ձեռքը անցած մի քանի երկաթուղիներից ¹⁾—այն ժամանակ այդ թւերը կը դառնան՝ առաջինը 34 միլ. և երկրորդը 37 $\frac{1}{2}$ միլ.: Եւ այս անգիրն զանազանութիւնը առաջ է եկել նրանից որ սովոր ճարակել է Ռուսաստանի ներքին գաւառները, որոնցից և սպասուում է հասոյթների այս պակասը:

Զը նաեւ աչն հանգամանքին, որ այս նախահաշիւը (նման իւրպէս-ներին) կազմած է տեղեակ հաստատութիւնների ձեռքով, այն է Ֆինանսների մինիստրութիւնից, Պետական կոնտրոլից և Պետական խորհրդի պետական էկոնոմիայի զեպարտամենտի կողմից,—այնու ամենայնիւ հարց է թէ մինչ որ աստիճան ստույգ է իրադրութեւնը այս նախահաշիւը. և իրաւ՝ փորձը ցոյց է տւել որ նախընթաց նախահաշիւներից շատ շատերը բոլորովին հակառակ եւք են ունեցել քան ինչ նախագծւած է եղել: Այսպէս օրինակի համար 1888 թւին նախատեսւած էր սովորական հասոյթներից 4 միլիոնի մի բաց, մինչդեռ տարւալ վերջում 58 միլիոնի տւելորդ մի գումար գոյացաւ: 1889 թւին նախատեսուած 4 $\frac{1}{2}$ միլիոն պւելորդ գումարի փոխարէն ստացւեց 69 միլիոն, իսկ 1890 թւի 1 $\frac{1}{2}$ միլիոնի փոխարէն գոյացաւ 66 միլիոն: Այս իրողութիւնները պարզ ցոյց են տալիս, որ նախահաշիւները ճշգրտպէս չեն իրադրուում:

Ներկայ սովի տարւալ պետական նախահաշիւը անցեալ 1890 տարւալ (երբ դեռ սովը չէր լաւանել) հետ համեմատելիս նկատուում է խոշոր պակասներ հետեւեալ 3 կարգի հասոյթների. առաջին՝ նախկին կալւածատէրերի (помѣщичьѣ) և նախկին պետական գիւղացիների հողեր եւ գնելու վճարներից (выкупные платежи), երկրորդ՝ խմիչքեղէնից և վերջապէս մաքսերից:

Առաջին կարգի՝ այն է հողեր եւ գնելու վճարների հասոյթը հաշւած էր

1) Կուլտիլ—Խարկով—Ազովեան և Լբրուս—Ռոմենեան:

1890 թվին 38 միլիոն ռուբլի, 1891 թ.՝—98 միլիոն, իսկ ներկայ 1892 թ. համար հաշված է միմիայն 74 միլ. ռուբլի: Երկրորդ կարգի հասույթները՝ աչն է խմիչքեղենինը պակասեցրած է մինչև $242\frac{1}{2}$ միլ. ռ. (26 միլիոնով պակաս քան 1890 թ.) և վերջապես մաքսերից 31 միլ. ռ. պակաս է սպասուում քան 1891-ին՝ աչն է 111 մ. ռ. (1891՝—142 միլ.): Նախահաշվի աչս զվուշութիւնը շատերը չափազանց են գտնում՝ կարծելով որ 17 սովնալ նահանգները աչղալիսի ահաղին պակասներ չեն պատճառիլ, եթէ աչքի առնելի որ աչղ նահանգներում մինչև օրս նպաստի համար բաժանւած 140 միլ. գումարի մի մասը էլի ետ կը գալ պետութեան զանձարանը:

Համեմատաբար անցեալ տարւալ նախահաշվի հետ աւելացած են՝ Վոլալին մինիստրութեան հաշւում 7 միլ. ռ., Ներքին գործերի մինիստրութեան հաշւում՝ $4\frac{1}{2}$ միլ., Ճանապարհների հաղորդակցութեան մինիստր. հաշւում՝ 7 միլ., Արդարադատութեան մինիստր. հաշւում մօտ 2 միլ. ռ. Պետական պարտքերի տոկոսների վճարը հաշված է 248 միլ. ռուբ. մինչգեռ 1890 թ. աչղ գումարը հասնում էր $261\frac{1}{2}$ միլ. իսկ 1887 շուէն գումարը հասել էր իւր դաղաթնակէտին աչն է 281 միլ. ռ., 33 միլ. ռուբլու խնաւորութիւնը առաջ է եկիլ գլխաւորապէս աչն հանդամանքից, որ պետութեան տոկոսի չափսը իջեցրւած է վերջին երկու երեք տարւալ կոնւերսիալի ¹⁾ շնորհիւ:

Պետական ծախքերի տարեցտարի աճող գումարները ծածկելու համար տէրութիւնը վերջին տարիներս գլմում էր զանազան միջոցների՝ առանց որ և է մի բացի (կամ թեթև մի բացով) պետական հաշակչիւրը փակիլու համար:

1879 թ. մաքսերի հասույթը հասնում էր մօտ 61 միլ. ռ.: Աչ տարւանից տեղի են ունեցել մի շարք նոր կարգադրութիւնները, որոնց շնորհիւ մաքսերը աւելացրած են մինչև ներկալ տարւալ սկիզբը մօտ $60\frac{1}{2}$ Սակաչն թեւրը պարզ ցոյց են տալիս որ մաքսալին հասույթները աչղ չափսերով չեն առաջ գնացիլ—աչլ շատ պակաս: Աչուպէս

1880 թ. դրանք հասել էին . . .	65	մ. ռուբլու
1889 թ. » » » . . .	80	մ. »
1890 թ. » » » . . .	$82\frac{1}{2}$	մ. »

Ասել է թէ միմիայն մօտ $25\frac{1}{2}$ (աչն է $17\frac{1}{2}$ մ.):

1883 թ. առաջին անգամ նշանակւած տուրքը ձրի (նւէրներով, մառանգաբար) ձեռք բերող կալքերից—1890 թվին հասել էր 4 միլ. ռուբլու:

¹⁾ Կոնվերսիա—այն գործողութիւնն է որով տէրութիւնը իւր պաշաքերի տոկոսների չափսը իջեցնում է: (Օրինակ՝ եթէ պարտք էր վերցրել $50\frac{1}{2}$ -ով, նա յայտարարում է որ աչուհետև նոյն աչղ պարտքը նա վճարելու է $4\frac{1}{2}$ — $4\frac{1}{2}$ կամ աւելի պակաս):

1885 Նշանակւած Նոր 50/8 տուրքը տոկոսարեւ թղթերի տոկոսներէն—1890 թւին հասաւ 11¹/₂ մ. ու. և ալլն:

Արտակարգ ծախքերը ծածկւում են սովորական հասույթներէն—քանի որ արտակարգ հասույթներ սպասւում են միմիայն մօտ 4¹/₂ մ. ու.:

Ներկայ տարում կը սպառւի այն պահեստի գումարը որ գտնւում էր Պետական զանձարանում (Государственное казначейство) և որը հաւաքւելով 1888/90 տարիներին միջոցին հասել էր 219 մ. պատկառելի գումարի: Այդ գումարից է արւած օժանդակութիւն սովեալ նահանգներին անցեալ տարին մօտ 70 միլ. և ներկայ 92 թ. պիտի տրւի նոյնքան: Նոյն 219 մ. վերոյիշեալ պահեստից պիտի ծածկւի թէ անցեալ տարւալ եղած և թէ ներկայ տարւալ սպասելի բացերը:

*
* *

Անցնենք այժմ Ռուսաստանի ազգայն ասած առևտրական հաշկելչութիւն: Բայց նախ երկու խօսքով փնչենք սր մի որ և է երկրի արդիւնաբերութիւնները և արդիւնագործութիւնները համաշխարհային շուկայի հետ կապելու, չարաբերութիւնների մէջ դնելու համար կան երկու ուղղութիւններ, երկու սխտեմներ: Արանցից մէկը փնտում է ազատ մրցումի վրա—միւսը մաքսերի օգնութեան է զիմում: Նրկու սխտեմներն էլ ունեցել են և շարունակում են ունենալ իրանց պաշտպանները:

Ռուսաստանը ղեկավարւում է երկրորդ սխտեմով, ապինքն զիմում է մաքսերի՝ «ազգային» արդիւնագործութիւնը ոտի վրա դնելու և ոտի վրա պահպանելու համար:

Արդ՝ 1891 թ. (բացի ղեկտեմբեր ամիսը) համառուսական առևտուրը արտասահմանի հետ հետեալ թւերով է արտադրուել. ապրանք է արտահանւած 682 միլ. ուրբլու. իսկ ներմուծւած է միմիայն 342 մ. ուրբլու:

Նիթէ հաւատանք պրոտեկցիոնիստներին (մաքսականներին) պիտի եզրակացնենք այսպէս. որովհետև Ռուսաստանը անցեալ 91 թ. 340 մ. ու. աւելի (682—342) է տտացել ծախած և առած ապրանքներից, ուրեմն նա ալդ գումարով հարստացել է, ալդ գումարը Ռուսաստանի մէջ է մնացել և որ ուրեմն Ռուսաստանի տնտեսական դրութիւնը հիանալի է:

Արդիօք սխալ չէ ալս եզրակացութիւնը որ անում են ամենայն սիրով պրոտեկցիոնիստները: Պրոտեկցիոնիստների հակառակորդները ասում են՝ փնչեք 1875 թ. երբ Ռուսաստանը ներմուծել էր 140—150 միլ. ուրբլու աւելորդ ապրանքների, քան ծախել էր և սակայն ալդ թւին թղթադրամ ուրբլու արժուութիւնը սա էր՝ 1 ու. 15 կ. թխթադրամ միջին թւով արժէր 1 ու. ոսկի: Սորա հակառակ փնչեք 1888 թիւը երբ արտահանւածի և ներմուծւածի տարբերութիւնը չօգուտ առաջինի հասել էր 400 մ. ու. և ալ՝ նուազնալիւ 1 ու. 72 կ. թղթադրամը արժէր 1 ու. ոսկի:

Եթէ պրոտեկցիոնիստները աղ զրուծելն՝ թէ երկիրը աղքատանում է եթէ աւելի մեծ գումարի է ապրանք ներմուծում քան արտահանում՝ ուղիղ է, ճիշտ է—ապա Ֆրանսիան և Անգլիան վաղուց արդէն պիտի չքացած լինէին: 1885 թւոյ մինչև 1890 Ֆրանսիան օտար երկիրներէից ներմուծել է $20\frac{1}{2}$ միլիարդ ֆրանկի ապրանք, իսկ արտահանել է $16\frac{1}{2}$ միլիարդ ֆրանկի: Եթէ միայն այս թւերով գոհանալինք, պիտի եզրակացնէինք թէ Ֆրանսիան աղքատացել է կորցնելով 5 տարում 4 միլիարդ, մինչդեռ չափն է որ թանգազին մետաղներ ներմուծել և մնացել են Ֆրանսիայում վերջին 5 տարիներում վաթսու միլիոն ֆրանկ աւելի քան արտահանել:

Նոյնը ներկայացնում է Անգլիան, բայց աւելի խոշոր թւերով. ներմուծածի և արտահանածի տարբերութիւնը հասնում է ամենայն տարի մօտ 4 միլիարդ պատկառելի մի գումարի: Այս պերճախօս թւերը աղացուցանում են որ սխալ է պրոտեկցիոնիստների ալն սկզբունքը, որով նրանք մաքսերի ոչով արգելում և զժարացնում են օտար ապրանքների մի երկրի մէջ մտնելը՝ կարծելով թէ զրանց վճարելիք արժէքները կը մնան երկրի մէջ և երկիրը հէնց զրանով կը հարստանայ: Կարծես ներմուծող ապրանքները հէնց որ նրանց արժէքը վճարեց և արձանագրեց «Առևտրական հաշեկշռի» մէջ—կորցրին իրանց արժողութիւնը. կարծես թէ հաշի է առնում ոչ թէ արժէք ունեցող իրը, ապրանքը, այլ միմիայն նրան ձեռք բերելու արժողութիւնը: Եւ եթէ Անգլիան, օրինակի համար ներմուծում է 4 միլիարդով աւելի ապրանք, կարծես նա վճարում է աղ 4 միլիարդը և փոխարէնը ոչինչ է ստանում. կարծես թէ աղ 4 միլիարդի ապրանքը զրոյի արժողութիւնն է և ոչ թէ 4 միլիարդ ֆրանկի արժողութիւնը...

Պրոտեկցիոնիստ մաքսասէրները զիմում են մաքսի ոչ թէ միայն տեղական արդիւնադուրծութիւնը ոտքի կանգնեցնելու և ոտքի վրա պահպանելու համար, այլ նաեւ ալն զէպքերում երբ հարկաւոր է աղ «առևտրական հաշեկշռը» (պաշտօն զրուծեան մէջ) պահպանել:

Օրինակի համար. օտար շաքարի վրա մաքսը ալնքան բարձր է, որ տեղականը արդէն կարգի է ընկել և Ռուսաստանում օրինակելի գործարաններում օրինակելի շաքար է պատրաստում:

Կարելի էր կարծել որ հասնելով իրանց նպատակին, որ է զարգացնել տեղական արդիւնադուրծութիւնը, մաքսերը կը թեթեացնէին կամ իսպառ. կը վերացնէին: Քառ լիցի՝ մաքսերը պահպանւում են, բայց որպէս զի արտահանութիւն լինի (առևտրական հաշեկշռում արտահանած գումարները խոշորացնելու մտքով), շաքարի գործարանատէրերին վերագարձնում է նրանցից լօղուտ պետական զանձարանի ստացած աւելի—եթէ աղ գործարանատէրերը արտահանելու լինին իրանց շաքարից օտար երկիրներ: Ներկառ տարաւ համար աղ նպատակին չափացրած է $3\frac{1}{2}$ միլիոն ռուբլի և աղ գումարով օտար երկրացիք աւելի էժան չա-

քար կը տաճանէր քան Ռուսաստանի բնակիչները: Ասել է թէ Ռուսաստանի գործարանատէրերը ներկայումս տիրապետող սխառմի հալանաւորութեամբ աշխատում են բարեգործական նպատակով, այն է օտարներին աւելի էժան չաքար մատակարարել քան իրա Ռուսաստանի սեփական հպատակներին: Մինչդեռ մաքսերը միջոց են տւել չաքարագործարանատէրերին ալդ գործը հիմնել, զարգացնել և հարստանալ ¹⁾: Ներկայ հանդամանքներում օգտուում են օտարները և չաքարագործարանատէրերը, որոնք իրար հետ պալմանաւորելով թէ չաքարի գինը նշանակելում և թէ չաքարի որոշ քանակութիւնը պատրաստելում՝ դառնում են ալդ գործի մենաշնորհը վաւելիողները, մոնոպոլիստները: Մինչդեռ անկասկած է որ եթէ չաքարի ակցիդը չափաւոր կերպով պակասացնէր—չաքարի արդիւնագործութիւնը չէր վտանգւել, Ռուսաստանի բնակիչները աւելի էժան չաքար կ'ոնանալին, իսկ գործարանատէրերը իրանք իրանք օտար շուկաներ կ'որոնէին: Սակայն պրտեկցիոնիստները ալսօրաւ օրս գօրեղ են և ալդ է պատճառը որ նոյն ձեր ուզում են լարմարեցնել նաև բամբակեղէնի վրայ, այն է վերադարձնել գործարանատէրերին բամբակի համար ներմուծելիս վճարած մաքսը—եթէ նրանք արտահանելու լինեն օտար երկիրներ ալն բամբակից պատրաստած չիթ և ալ նման ապրանքներ...

(Ռուսաստանի 17 ²⁾ ներքին սովնալ նահանգների գրութիւնը վաղուց լարների է ամբողջ աշխարհին:

Սովի ալսպէս ստած ամենաթեւեղ ժամանակը երբ սովնալներին օղնութեան ձեռք էին կարկառում թէ Ամերիկայից, թէ Ֆրանսիայից, թէ Անգլիայից, երբ Ռուսաստանի բոլոր վտքը ի շատէ մեծ քաղաքներում պարահանդէսներ, ներկայացումներ էին տարքւում ի նպատ սովնալներին, երբ ուռս գործիչներից շատ շատերը անձամբ գնացին սովնալ նահանգները անձամբ օղնութեան գործը կանոնաւորելու և սոցա թեւում Ա Տոլստոյը իւր գաւալներով, երբ նոյն իսկ հալ ուսանողները հետեւելով ընդհանուրի հոսանքին և օրինակ տոնելով ուռս ամսագիրներին հրատարակութիւններից յոգուս սովնալներին ³⁾ կամեցան իրանց լուման ես աւելացնել ալդ բարի

¹⁾ Յիշելու է նորերս վախճանւած չաքարանագործատէր Խարիտոնենկո"ն որը 40 միլիոն ուսուլու կարողութիւն թողեց իւր ժառանգներին:

²⁾ Որոնք են՝ Վորոնէժի, Վեստկայի, Վոզանի, Վուրկի, Նիժնեգորսկի, Օրենբուրգի, Օբլադի, Պենզայի, Պերմի, Բեազանի, Սամարայի, Սարատովի, Սիմբիերսկի, Տամբովի, Տոբոլսկի, Տուլայի և Ալթայի նահանգները:

³⁾ Այդ նպատակով էր հրատարակւած «Кіевскій Сборник»-ը որի կազմելում մասնակցեցին և տարները՝ Լուդի, Զախեր Մազոխ, Էրերս, Նորդաու, Հէյդէ

Նպադատակի համար մտածելով մի ժողովածու հրատարակել՝ ալդ կրիտիկական ընդդէմ Պետերբուրգի «Նովոստի» լրագիրը համարձակութիւն ունեցաւ եղած սովը անւանել «սուր կերպարանք առած ուրբաղիական կարօտութիւն»։ Ի՞նչ ասել կողի որ սա վիճաբանութեան և բանակուի խնդիր դարձաւ։ Այս հարցի հետ միաժամանակ հրապարակի վրա գրեց և շտեմարանների խնդիրը։ Լրագիրները որոնում էին սովի պատճառները և այս բանում մեղաւոր էին գտնում և զեմստօն, որի պարտականութիւններից մէկն է շտեմարաններ ունենալ, իսկ շտեմարաններում հայ՝ անակնկալ սովի առաջին առնելու համար։

Սակաւն բանից դուրս է գալիս որ մամուլի պահպանողական մասը չարձակելով զեմստօնի վրա իբրեւ ազատամիտների ջանքերի մի արդիւնքի՝ իսկապէս երևան հանեց որ ալդ դործը շատ անմխիթար է կազմակերպւած։ Իրաւ է զեմստօններին է լանձնւած շտեմարանների դործը— սակաւն ներկալ հանգամանքների մէջ զեմստօնի ուղղաւան փող բաժանւելով գիւղացիներին՝ վերջիններիս ընդհանուր երաշխաւորութեան գրաւականով (кредитная порука)— նոյն իսկ հունձի ամենապաշտօն տարիներում չի կարողանում ետ ստանալ փոխ տւած ցորենները։ Այս մտքով շատ զեմստօններ գիտել էին վարչութեան, բայց գոհացուցիչ պատասխաններ ստանալով հանդերձ— իրանց նպատակին չեն հասել և ցրւած փողերը ետ չեն եկել։ Ուրեմն զեմստօն պարտաւորւած լինելով շտեմարանական գործում՝ զուրկ է անհրաժեշտ իշխանութիւնից ի կատար ածելու իւր պարտաւորութիւնները լիութեամբ։ Զեմստօն կարող էր տեղեկացնել վարչութեան թէ ամբարները դատարկ են և նա անդեկացրել է։

Պաւառական (уездная) ոստիկանութիւնը նահանգապետի ուղղակի իշխանութեան ենթարկւած լինելով՝ ամենից առաջ ջանում է ժողովել պետական տուրքերը և հատույթները, իսկ զեմստօնների կարգադրութիւնները իբրեւ մի ոչ ուղղակի իշխանութեան— ոստիկանութիւնը չի աշխատում կատարելու։ Մայիս 5-ի հեռագիրների համաձայն առաջարկւած է նահանգապետներին ճիշտ տեղեկութիւններ հաղորդել թէ արդեօք իրանց իշխանութեան լանձնւած նահանգները որքան տեղական ցորենի պաշար ունին։

Վերը մենք փնդինք Լև Տոլստոյի անձնական մասնակցութիւնը սովեակներին օգնելու գործում։ Ահա թւեր նորա գործունէութեան վերաբերմամբ։ Ռուս նւիրատուներից մինչև այս տարւալ ապրիլի 12-ը նա ստացել է 96.560 ռուբլի։ Բացի ալ ստացել է նա Ամերիկայից մօտ 28,000 Անգլիայից մօտ 16.000, Ֆրանսիայից 1.400, Գերմանիայից 759 ռ.,

և ուրիշները։ Նմանօրինակ ժողովածուներ են հրատարակել Русская Мысль, Русская Жизнь, Русскія Вѣдомости հրատարակութիւնները։ Այս վերջինի ձեռնարկութիւնից արդէ. ն.ք հասաւ 18.000 ռուբլի։

քնդամենը 142.597 բուրլի: Այդ գումարից նա մսխել է 110.414 բուրլի, հիմնելով 187 ճաշարաններ զլխաւորապէս Տուլի, Ռեազանի և մասամբ Սամարի նահանգներում:

Սովետներին օգնելու նպատակով կազմած ընկերութիւններից վիշենք խարկովի «Նդրալուծիւն» (Братство) անւանւածը, որը սովետներին ձրի կերակրում է իւր անդամներից տուացած ամսական մօտ 1000 ռ. գումարով որի համար իւրաքանչիւր ընկեր պարտաւոր է ներս բերել ընկերութեան դրամարկը կամ ամսական ամենապակասը 2 ռ., կամ թղթախաղում տարածից 50%, թամբաքուրի և խմիչկեղէնի տւածից 25%, թատրոնական վճարից 10% և կոնֆէկտի ծախքից 5%:

*
* *

17 նահանգների արտասովոր տառապեալ գրութիւնը ապացոյցներ է բերել վաճառականների առաւելելական ապահովեան: Ընթերցողը լրագիրներից իմացած կը լինի ալն սկանդալների մասին որ տեղի են ունեցել Պետերբուրգի դոմալում, — բաւց երեւի չէ իմացել որ Պենզա նահանգի համար պնւած հացի վատ և կեղծած չափութեան առիթով՝ կազմւել են 148 արձանագրութիւններ:

Սովետալ նահանգներին դրամով օգնելու համար վճուեց և արդէն գլուխ են բերւում հասարակական աշխատութիւններ (общественные работы): Սոցա թւումն են՝ մշակութիւն (разработка) պետական անտառների, հասարակ և խրճուղալին ճանապարհների բարելաւութիւն, 100 եկեղեցիների երկու էլեւատորները ¹⁾ և մի քանի արհեստական ջրամբարների կառուցումը: Ումանք քննադատելով սովետներին օգնելու այս միջոցները, հաշւում են որ վիշեալ բոլոր ձեռնարկութիւնները, արժողութեամբ մօտ 10 միլ. ռուբլի՝ աշխատանք կտան 218 հազար բանւորի (իրանց 65 հազար ձիերի հետ) և որ զրանց ձեռքը կը հասնի ընդհանուր արժողութեան հազիւ թէ 10% և որ աւելի լաւ կը լինէր կամ 10 միլիոնը ուղղակի բաժանել 30 միլ. բնակիչ ունեցող 17 սովետալ նահանգներին, կամ թէ ալք ձեռնարկութիւններից միայն օգտաւէտները ընտրել և անչափաղ կատարել տալ նահանգական զեմստոսների ու պրաւաների պատասխանատուութեան ներքոյ:

¹⁾ Ելեւատոր կոչւում է ցորենի համար աւանձին կերպով, այլ և այլ սորտերի համար յարմարեցրած և առեւորի կենտրոնական տեղերում կառուցւած հասարակական ամբարներ, որտեղ ընդունւում է ցորենը և ծախելուց տուաջ նորա տիրոջ տրւում է ապրանքի արժողութեան մի մասը իրեւ փոխաւորութիւն: Ելեւատորի միջոցով կառավարութիւնը օգնութեան է զալիս արդէւնաբերողներին սոցա աղւտելու համար վաշխաւորների ճանկերից:

Սովի մասին խօսքը վերջացնելու համար վիշենք որ, բացի 12 միլիոն-
նանոց երկու վիճակախաղութիւններից, կազմած էր նաև մի առանձին
կոմիտէտ նւէրների ընդունելու համար՝ նախագահութեամբ Թադաժառանցի:

*
* *

Բժշկական զեպարտամենտի ամենալն տարի հրատարակած պաշտոնա-
կան ցուցակից երևում է որ 1890 թ. Ռուսաստանի բոլոր բժիշկների թիւը
հասնում էր 18.694: Սակայն անցեալ 91 թ. ընդունւած լինելով մինոր ձև
ցուցակներ կազմելու երևաց որ բժիշկների թիւը ամբողջ Ռուսաստանի մէջ
ոչ աւելի է քան 12.185: Լրագիրները ազդ նոր ցուցակի մէջ շատ բժիշկ-
ների անուններ չը գտնելով — սպացուցեցին դրանով նոր ցուցակի անկա-
տարութիւնը: Եթէ ընդունելու լինենք սակայն բժիշկների թիւը 18 հազար,
ասել է թէ Ռուսաստանում (100 միլիոն բնակիչ ենթադրելով) 18 բժիշկ
է ընկնում 100 հազար հոգու վրա:

Եթէ վիշեալ 18 հազարից դուրս գանք միայն քաղաքներում ապրող
բժիշկների թիւը, կը տեսնենք որ գիւղացի ազգաբնակչութեան մէջ 18
բժիշկ երբէք չի հասել 100 հազար մարդու:

Եթէ համեմատելու լինենք եւրոպական ազգերի հետ՝ եղած վիճակա-
գրական թւերի համաձայն ¹⁾ կ'երևայ որ ամենավերջին տեղը Ռուսաստա-
նին է պատկանում:

Ապացոյն՝ հարիւր հազար հոգու հասնում են՝

Շվեյցարիայում.	75	բժիշկ
Իտալիայում.	60	»
Անգլիայում.	58	»
Հոլլանդիայում.	43	»
Բելգիայում.	42	»
Ֆրանսիայում.	39	»
Գերմանիայում և Աւստրիայում {	32	»
Սպանիայում.	31	»
Հունգարիայում.	24	»
Ռուսաստանում՝ միջին թաւ.	15	»

Դենք աչտեղ նաև մի ուրիշ աղիւսակ, ուն է ըստ տարածութիւնների,
որից զարձեւել կ'երևայ որ վերջին տեղը պատկանում է Ռուսաստանին:
1 բժիշկին հասնում է՝

¹⁾ Bulletin de l'Institut international de statistique.

Բեկլիպուրում.	13	քառակուսի կիլոմետր ¹⁾
Անդլիպուրում }	16	» »
Խոալիպուրում }		
Հոլլանդիպուրում.	18	» »
Շեշյարիպուրում.	19	» »
Գերմանիպուրում.	31	» »
Աստրիպուրում.	41	» »
Սպանիպուրում.	96	» »
Ներսի. Ռուսաստանում ²⁾	368	» »
Ամբողջ Ռուսաստանում ³⁾	1496	» »

Թէ արդեւ թէ աչեպէս Ռուսաստանը բռնում է ամենաովերջին տեղը և իզուր է աչն գանդատը թէ բժշկիների մրցումը շատ շատ է։ Խոսեթիւնը տա է որ բժիշկները անհատատը կերպով են փառած առաւելապէս կենտրոնանալով քաղաքներում և զանց առնելով գիւղերը և աւանները։

*
* *

1891 թ. վերջերքում հրատարակւած հաշւաւարութիւնից երևում է որ ուսմ ծխական հոգևոր ուսումնարանների թիւը համարում էր $8\frac{1}{2}$ հազարի՝ 300 հազար աշակերաններով։

Այս թւերին կից եթէ զենեք ամբողջ Ռուսաստանի բոլոր տարրական ուսումնարանների թիւը, աչն է մօտ 39 հազար, ուր ուսանում են մօտ 1 միլիոն երեխա, կարելի է եզրակացնել որ հոգ. ուսումնարանների թիւը $\frac{1}{8}$ կուսանողների թիւը $\frac{1}{3}$ ընդհանուր թւերի։

Հոգևոր իշխանութեան հսկողութեան տակ են նաև $9\frac{1}{2}$ հազար գրագիտութեան ուսումնարաններ (школа грамоты) 173 հազար երեխաներով։ Աչնուհետև նոյն իշխանութեան հսկողութեան տակ են միջին և բարձրագոյն ուսումնարանները՝ 4 ակադեմիա՝ 789 ուսանողներով և 55 սեմինարիաներ 16 հազար ուսանողներով և 184 հոգևոր ուսումնարաններ մօտ 29 հազար աշակերաններով։

*
* *

1861 թւից մինչև 1870 դատատանական հետեւալ վիճակագրական թւեր են հրատարակւած նորերումս ⁴⁾ Ռուսաստանի հին և նոր դա-

¹⁾ Կիլոմետր=1000 մետրի, $1\frac{1}{10}$ արշէն=1 մետրի։

²⁾ Սրա տարածութիւնն է 4.846.000 թ. վերստ=5.515.000 թառ. կիլոմետր։

³⁾ Ներսիական և Ասիական Ռուսաստանի տարածութիւնը=19.713.000 թառ. վերստ=22.434.000 թառ. կիլոմետր։

⁴⁾ В. Новаковский: Опыт подведения итоговъ уголовн. статистики 1861—1871 г. г.

տարանների գործունէութեան մասին: Այդ 10 տարւոյ ժամանակամիջոցում դատի էին կանչւած 354 հազար անձեր, որոնք մեղադրուած էին կեանքի առողջութեան, ազատութեան, պատուի դէմ ոճիր գործած լինելու համար: Այս թւից դատապարտուել են 85 հազար հոգի: Մասնաւոր սեփականութեան դէմ ոճրագործների թիւն էր 1.161 հազար, որոնցից դատապարտուել են 278 հազար: Մասնաւոր վիրաւորանքի դէմ մեղադրւածների թիւը եղել է 183 հազար, որոնցից դատապարտուել են 37 հազար: Կանանց պատուի և ողջախոհութեան դէմ մեղադրւածներ էին 15 հազար, որոնցից դատապարտուել են միայն 2 հազարը:

Այդ թւերից երեւում է 1) որ դատապարտւածները կազմում են համեմատաբար մի աննշան տոկոս դատի ենթարկւածների ընդհանուր թւից և 2) որ պատուի դէմ ոճիր գործածների դատապարտւածների տոկոսը աւելի քիչ է քան սեփականութեան, առողջութեան և կեանքի դէմ ոճիր գործածների: Այսինքն պատուի դէմ ոճիր գործածներից մեղադրուել են $13\frac{1}{2}\%$, կեանքի դէմ— $23\frac{1}{2}\%$, սեփականութեան դէմ— 24% :

Գալով առհասարակ դատի ենթարկւածները մեծ թւին համեմատաբար քիչ դատապարտւածների չափի հետ—պէտք է ասել որ ռուսաց դատատանական վերնորոգումը չը տարածւեց նախնական քննութեան (предварительное следствие) վրա: Ռուսաց սոցիալական օրէնքների համաձայն նախնական քննութեան ժամանակ մարդիկ զրկւած են պաշտպաններ ունենալու իրաւունքից՝ ասել է թէ միայն դատարանում է չափոնւում նրանց անմեղութիւնը: Ռուսաց մամուլը դարձրել է կառավարութեան ուշադրութիւնը վերոյիշեալ հանգամանքի վրա:

*
* *

Նորագոյն վիճակագրական թւերից երեւում է որ ամբողջ Ռուսաստանի մուրացկանների թիւը հաշւած է մօտ 300 հազար, և որ սրանցից 158 հազարը՝ տեղական իշխանութիւնների վկայութեամբ՝ արժանի են ապաստանւելու: Ընդհանուր թւից տասներորդական մասը, այն է մօտ 30 հազարը ընկնում են միմիայն Մոսկւային և սրա նահանգին:

ԵՐԱԺՏԱԿԱՆ ՆԿԱՏՈՂՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԳՐ. ՆԱՀԱՊԵՏՆԱՆԻ

III

Ոչ մի տարի Թիֆլիսում չենք ունեցել աջքան համերգական երեկոներ, որքան ապա տարի և աղբ երեկոներ չաճախողների թիւն էլ աչտա տարի անցեալ տարիներէջ անհամեմատ մեծ էր: Հասարակութիւնը ուրախութեամբ էր չաճախում աղբ համերգական երեկոները, ուշադրութեամբ լսում էր և մինչև անգամ պահանջում կրկնելու մի քանի ձեռք (կտորները): Մի խօսքով համերգական երեկոները հասարակութեանը զուր եկան և աղբ ամենի համար պէտք է շնորհակալ լինել պ. Խարկովսկով-Նանտովին, որը բանձն առաւ անվարձ կազմակերպել հինգ համերգական երեկոներ մեծ պատի ընթացքում:

Այդ կոնցերտներում կատարում էին զանազան պիեսներ, ինչպէս դասական, նոյնպէս և ժամանակակից ռէպերտուարից: Իբրև տաղիւտներ բեմ դուրս եկան տիկ. Ունտիլովա, պարոններ՝ Սարաջեւ, Կոլչին, Պրետման և ուրիշները: Կո մանրամասնաբար չեմ կանգ առնիլ բոլոր կատարած կտորները, նոյնպէս մանրամասնաբար չեմ կանգ առնիլ բոլոր տաղիւտների արժանաւորութիւնների վրայ: Այնքանը միայն կատեմ, որ տիկ. Ունտիլովան լաւ նւագող է, կատարելագործւած մեքանիկական ութութեամբ և որ առհասարակ նրա խաղը ամբողջ մի տպաւորութիւն է թողնում, միայն մի բան աչքի է ընկնում, աղբ նրա կոտորուելն է անելու ժամանակ: Տիկինը անհամեմատ աւելի մեծ տպաւորութիւն կը գործէր, եթէ կարողանար իրան հանգիստ և շնորհալի պահել դաշնամուրի առջև, ինչպէս աղբ պահանջում է դաշնամուրի նորագոյն չկուան: Պր. Սարաջեւը հիանալի վիօլոնչիկոս է և լաւ երաժիշտ, ամբողջ միայն, որ նրա դրոժիքը երբեմն ճանչում է, բայց դա հէնց իրա գործիքի մեղն է և ոչ նրա արիւթ: Պր. Կոլչինը, տէր Աստամ! միթէ կարելի է նրան ջութակահար ուղի ստ անւանել, ձշմարիտ է նա լաւ մեքանիկա ունի,

հիանալի ջութակ, բայց այդ ամենը այն չէ, ինչ որ հարկաւոր է. նա զուրկ է ամենադժուարից, նա չունի այն ինչ որ անհրաժեշտ է ջութակահարին—նա տոն (ТОНЪ) չունի: Այդ սրտաճառով նրա խաղը վերին աստիճանի թույլ է և չը կատարելագործւած, թէև տէրնիքական տեսակէտից մաքուր է: Նրա լիազրի մէջ մի ինչ որ պակաս է, ոչ լիապէս գոհացնող տպավորութիւն թողնելով. նրա խաղը կարծես մի ինչ որ լաւ բանի արձագանքը լինի, կամ թույլ տուերը:

Պ. պ: Մատկովսկի և Պրետման... բայց լաւ է, որ ես նրանց մասին ոչինչ չստեմ, որովհետեւ այժմ աշխարհիս երեսին այնքան շատ են զաշնամուրի վրայ լաւ նապոյները, որ նազել այդ պարունների պէս և solo բեմ զուրկ զալ կոնցերտներում—մի քիչ բիսկի բան է:

Գուցէ ընթերցողները կամենան լսել նաև նապոյծու Բարտենեւի մասին, որը կարծես եկել էր Թիֆլիս չափապէս երկու անգամ չող կոնցերտներ տալու համար. —սակայն տեցնենք գործին:

Այդ կոնցերտներում կատարւած դրամաքերից առանձին ուշադրութեան են արժանի՝ Մոցարտի, Շումանի և Շուբերտի սիմֆոնիաները, Բիլէի «l'Arlésienne» սիւլխտան ¹⁾, «Սիլֆների պարը» և «Հունգարական քաջւերդը» (мапуѣ) հեղինակութիւն Բէրլիօզի:

Մոցարտը, Շուբերտը, Շումանը և Նոյն իսկ ինքը մեծն Բեթհովենը երաժշտական հակալի-Յոհան Սերատտիան Բախի վաջ ուղն և րն էին, որը վախճանել է մօտ 150 տարի սրանից առաջ: Նրաժշտական գրողներից առաջինն է եղել Մոցարտը, ամենավերջինը (կամ ամենանորագույնը) Շումանը: Այդ է պատճառը, որ Մոցարտի դրամաքերի մեծ մասը այժմ ոչ թէ գոհունակութեամբ, այլ ճոխ իսկ չը կամութեամբ է լսում, այն ինչ Շումանի հեղինակութիւնները մինչև անգամ լաւ երաժիշտներին երբեմն անհասկանալի են թւում: Բանը պարզ է. Մոցարտը աչքի առաջ ունէր զլիաւորապէս Բախին, այն ինչ Բեթհովենը միահաւատար օգտւում էր Բախից և Մոցարտից: Շուբերտը աւելի բախտաւոր գոյուեց՝ բնութեամբ բոմանտիք լինելով նա ըմբռնեց Մոցարտին չափով վալելլութիւնը և շնորհալիութիւնը և Բեթհովենի մտքերի բնածին հարատւութիւնը և խորութիւնը և այդ ամենը հաշուցրեց իւր կուսական բոմանտիքական բնութեան մէջ: Իսկ Շումանը, Բախի և Շուբերտի ամենաթուեգ պաշտողը լինելով՝ կատարեալ իրաւամբ պիտի համարւի գերմանական բոմանտիսմի իսկական ներկայացուցիչը:

Ի հարկէ, վերոյիշեալ համերգական կոնցերտներում ամենեւին չէր

¹⁾ Սիւլխտան անւանւում է աչնպիսի նապախմբալին մի դրամաք, որը բաղկացած է առանձին փոքրիկ մասերից, որոնք իրար հետ կապւած են մի ընդհանուր գաղափարով:

պահպանւած պատմական հետեւողութիւնը: Եւ ինչպէս էր կարող պահպանւած լինել:

Առ ալժամ մենք նրանով էլ պիտի բաւականանանք, որ Թիֆլիսում բացի օպերաներից մեզ հնարաւորութիւն են տալիս ծանօթանալու և համերգական երաժշտութեան հետ:

մայիս 31.

Վաղուց պատուած Շահլամեանը վերջապէս տեսց իւր կոնցերտը երեկ՝ արքունական թատրոնում: Թատրոնը ծալքէ ի ծալք լի էր. հաճախակիները մեծամասնութիւնը հայերն էին կազմում: Ամենայն անգամ երբ երգիչը բեմ էր դուրս գալիս՝ օդը թնդում էր ծափահարութիւններով, մանաւանդ երբ նա երգեց «Ձա՛ն տուր սո՛ ծովակ»: Նա ստացաւ մի ահագին սրտակ և «կեցցէ Շահլամեան» կրող թերթիկներ թափւեցան երգչի վրա երբ նա առաջին անգամ ներկայացաւ հասարակութեան:

Ժամանակի սղութեան պատճառով—հետեւեալ անգամ ես կը խօսեմ աւելի ժանրամասն կերպով Շահլամեանի արժանաւորութիւնները և պակասութիւնների մասին իբրեւ երգչի: Առաջիմ պարքանը կասեմ որ Շահլամեանը ունի հիանալի տենոր ձայն՝ մեծ չափի և շատ դուրեկան տեմբրի—մանաւանդ բարձր նոտաներում, աչն ինչ իսկապէս պահանջւում է տենորից:

Եթէ Շահլամեանի երաժշտականութիւնը համեմատ լինէր նրա բնապարզ և հրաշալի ձայնին—նա իրաւամբ կարող էր հրաշքներ գործել: Բայց առաջիմ աչդ աչդպէս չէ: Պէտք է չուտալ որ ժամանակով շնորհիւ պրակտիկայի նա ձեռք կը բերի և երաժշտականութիւնը և երգել խմանալը: Այս պատճառով սխալ կը լինի եթէ ընդունենք որ Շահլամեանը արդէն կատարելագործւած երգիչ է և աչն էլ կոնցերտալին: Օպերայում նա շատ աւելի իւր տեղումը կը լինի՝ քանի որ օպերային երգչից շատ աւելի քիչ է պահանջւում նրբութիւն երգի մէջ, քան կոնցերտային երգչից:

Ներկայումս ս. Շահլամեանը հրաւիրւած է Պետերբուրգի ռուս օպերային թատրոնը:

ՀԱՅ ԳՐԱԳԵՏՆԵՐԻՆ ՕԳՆԵԼՈՒ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

Յունիսի 7-ին, կիրակի օր, երեկոեան ժամ 7-ին Թիֆլիսի քաղաքային տան դահլիճում կապացու առաջին նախապատրաստական ընդհանուր ժողովը վիշեալ ընկերութիւնը հիմնելու մասին խորհրդակցելու համար: Ժողովը գումարուել է ընդհանուր խորհրդակցելու Սահակ Բաբայանեանի, պ. Սմբատ Շահադիլի հետ նախապէս համաձայնութիւն կապացնելուց յետոյ: Ժողովին ներկայ եղան 72 հոգի երկու սեռից, որոնց մէջ ամենամեծ մասը Թիֆլիսում ներկայ գտնուող գրականագէտներն էին, մնացեալները՝ մարզիկ, որոնք ցանկութիւն ունեն նպատուել ընկերութեան հիմնելուն: Նիստը բացելուց առաջ ժողովը գումարողը ճառ խօսեց, որի մէջ նա, տեսութեան առնելով հալ գրական դասակարգի կազմակերպւելու ընթացքը այս վերջին 30—35 տարիներում, լապտիկայ այս միտքը թէ գրական դասակարգը պէտք ունի երեք տեսակ հաստատութիւնների, մէկը՝ դասակարգի պատուը պահպանող—ընկերական դասաստան, միւսը՝ դասակարգի մտաւոր զարգացմանը նպաստող—գրականական և գիտական ընկերութիւններ և երրորդ՝ դասակարգի նկատմամբ տալիս խորհրդակցութիւնը հոգացող—գրականագէտներին օգնելու ընկերութիւն կամ գրականական ֆոնդ: Այժմ այս վերջին խնդիրն է ամենից հասունացել, որի իրագործմանը մեծապէս նպաստել է պ. Շահադիլը, որի ջօրելանի հետ կապւած է եղել ապագայ գրականական ֆոնդի օգտին նշանակելու ժողովելու միտքը: Բայց այդ գրականական ֆոնդի հիմնելը զարկ կը տալ միւս վերջին վիշաճ հիմնարկութիւնների հաստատուելուն և նոյն իսկ այն ընկերութեան կանոնադրութեան մէջ կարող են մտնել ջօրածներ, որոնք առնչութիւն կ'ունենան նոյն հետ:

Ժողովը միաձայն ընդունելով Գրականագէտներին օգնելու ընկերութեան հիմնելու անհրաժեշտութիւնը և սղոյլիտով ժողովը կապացած ճանաչելով, ընտրեց ընդհանուր ժողովի նախագահ (Ա. Արապխանեանից) և քարտուղար (Յովհ. Թումանեանից), ապա կարգացեց հալը Սարգիս Բէգնազարեանից ներկայացրած մի գրութիւնը, ուր նա խօսում է հիմնական ընկերութեան օգտակարութեան մասին, յետոյ հաղորդեց

պ. Ստեփան Մալխասեանից Արալցիայից ստացած հեռագիրը ժողովի բարեկաջողութեան մասին: Ժողովի համաձայնութեամբ նախագահը ծանոթացրեց ռուսաց գրականագէտներին օգնելու ընկերութեան 1859-ին հաստատուած կանոնադրութեան գլխաւոր չօգւածների հետ և ապա ժողովը անցաւ կանոնադրութիւնը մշակելու համար մասնաժողով կազմելու գործին: Պր. Սմբատ Շահազիզը, ի նշան պատւի, առանց քվարկութեան ընտրեց մասնաժողովի անդամ: Թերթիկներով քվարկութեան ենթարկւեցին և ընտրեցին հետեւեալ 5 անձերը որպէս մասնաժողովի անդամներ.

Արասխանեանց, Աւետիք	44	ձայնով
Սարգսեանց, Լևոն	38	»
Վարդանեան, Փիլիպպոս	36	»
Քալանթար, Ալեքսանդր	29	»
Բարխուդարեանց, Արշակ	28	»

Քվարկութեան ժամանակ ներկա էին 66 հոգի, որոնցից ժողովի նախագահը և քարտուղարը ձեռնդաճ մնալով՝ քվարկութեան մասնակցեցին 64 հոգի:

Ժողովը լանձնարարեց նախագահին հեռագիր ուղարկել պ. Շահազիզին, շնորհաւորելով նորոն գործի լաջող սկզբնաւորութեան համար:

Նկատը փակւեց ոտի կանգնելով՝ լարդելու համար հանդուցեալ Պետրոս Աղամեանի լիշատակը, որը նույնպէս մի գրականագէտ էր և որի մահւան տարեկիցն էր այդ օրը:

ԼՈՒՍԻՆԻ

ԽՄԲԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ԿՈՂՄԻՑ

ՀՆՈՒԱԳԻՐ ԽՐԻՄԵԱՆ ՀԱՅՐԻԿԻՆ: Մայիսի 5-ին, համազգային ժողովում կատարւած կաթողիկոսական ընտրութեան օրը, Եջմիածնից տեղեկութիւն տտանալուն պէս, «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը հեռագրեց Ներսիսյեան՝ «Մկրտիչ արքեպիսկոպոս Խրիմեանին, «Մուրճ»-ի խմբագրութիւնը հնորհաւորում է միաձայն ընտրութիւնը»:

ԳՈԳՈՒՐ «ՄՈՒՐՃ»-ում: Ներկայ համարում ընթերցողները տալւած կը գտնեն ռուսաց դրականութեան հանճարեղ ներկայացուցիչներից մէկի, Նիկողայ Գոգոլի, գրւածքներից մի նմուշ հայերէն թարգմանութեամբ: Նիկողայ Գոգոլի (ծնւած 1809 թ. վախճանւած 1852 թ.) անմահ գրւածքներից մէկն է «Չիչիկովի արկածները կամ Մեռած հոգիները» պօէմը, ուր հանճարեղ գրչով ռուս հեղինակը ծաղրում է ռուսաց կեանքի ալլանդակութիւնները: Այդ գրւածքում դուրս բերւած տիպերից, սակայն, ամենից շատ լսւոնին է Պլիւշկինի տիպը, որ մի ժշատ կալւածատիրոջ տիպ է: Պատմութիւնը վերաբերում է ռուսաց նախարեֆորմեան շրջանին, երբ դեռ ևս գոյութիւն ունէր ճարտութիւնը և երբ մի կալւածք կազմում էին ոչ միայն հողը, այլ և նորա վերայ բնակւող ճորտ գիւղացիները, որոնց թւի համեմատ որոշւում էր և կալւածքի արժողութիւնը: Տէրութիւնը մի քանի տասնեակ տարիներ մի անգամ այդ բնակիչների թւահամարն էր անում, և այդ «բեւիղիւղի» հիման վերայ էր որ մի կալւածքում հաշւում էին ճորտերի թիւը, թէև տասնեակ տարիներ անցկացած լինեն ևս այդ բեւիղիւղից և շատերը նոցանից մեռած և օրինակ՝ հազար մարդուց միայն 800 հոգի մնացած լինէին: Կալւածքը գնահատելու կամ հարկատուութեան համար այդ մեռած մարդիկ (մեռած հոգիներ — мертвые души) իբր կենդանի էին հաշւում, և ի հարկէ բեւիղիւղից դէս նոր ծնւածները չէին հաշււում: Գոգոլը իւր հուշակաւոր պօէմային «Մեռած հոգիները» վերնագիրը գնելով, այդ ծիծաղալի կարգ ու կանոնն է ի նկատի ունեցել:

1861 թ., փետրվ. 19-ի հրովարտակով, որպէս լաւանի է, ճորտութիւնը Ռուսաստանում վերացաւ, հետեապէս վերացան նաեւ ալն կարդ ու կանոնները, որոնց շոշափում է Գողովը. բայց զրաւածքը ալնքան ճշանաւոր է, որ պահպանեց իւր նշանակութիւնը նաեւ ընթերցաններից փետույ իւրեւ անմահ նկարագիր մարդկային տիպերի:

Գողովը զրաւածքները բուն ռուսկան ժողովրդական բառերի և ոճերի շատ մեծ ճոխութեան և ոճի կորուլթեան պատճառով ընդունւած են որպէս զժար թարգմանելի: Ներկա թարգմանութիւնը կատարւած է պ. Մկրտիչ Վազարեանի ձեռքով, որ հրատարակում ենք մանրակրկիտ կերպով բնագրի հետ մի քանի անգամ համեմատած և վերուղղած լինելուց ցետոյ:

«ԱՌԱՆՅ

ԴԱՒԱՆԱՆԻՔ») ՎԷՊԸ «Մուրճ»-ի անցեալ № 4-ում վերջանում էր «2 ապրիլ») վիշտակարանով, որը սակալն չէր ամբողջացած. ամբողջութեան և զիւրընթեռնելութեան համար ներկալ համարում արտատպում ենք ալդ կտորը կցելով դորան նաեւ չարունակութիւնը:

Դալ № 6-ում կը վերջանալ «Առաց դաւանանքի» վէպի առաջին մասը:

Անցեալ № 4-ում երես 578 զրաւած է մի խմբադրական ծանօթութիւն՝ պէս սիւմիզմ խօսքը բացատրող: Աղտեղ մի սխալմունք է պատահել. ալդ բացատրութիւնը վերաբերում է ոչ թէ պեսիւմիզմ, ալ սկեպտիցիզմ բառին, որ ալնքան լաճախ կրկնւում է պ. Սենկելիչի վէպում: Եւ քանի որ պեսիւմիզմ և սկեպտիցիզմ բառերը լաճախ դործ են ածւում ալդ վէպում, աւելորդ չենք համարում դնել ալտեղ ճոցա իսկական նշանակութիւնները:

Պէս սիւմիզմ, հալերէն՝ հոռետեսութիւն. ալդպէս է կոչւում ալն ֆիլոսոֆալիան աշխարհալեցողութիւնը, որի համաձալն աշխարհքը ի բնէ վատ է: Պեսիւմիզմի հակառակ աշխարհալեցողութիւնը կոչւում է օպտիմիզմ, հալերէն՝ լաւատեսութիւն: Պեսիւմիզմի հակաւած մարդը կոչւում է պէս սիւմիստ, հալերէն՝ հոռետես, օպտիմիզմին հակաւածը կոչւում է օպտիմիստ, հալերէն՝ լաւատես:

Սկեպտիցիզմ ալն աշխարհալեցողութիւնն է, որի համաձալն մարդս չի կարող հասնել ճշմարտութեան: Վկայելիցիզմին հակաւածը կոչւում է սկեպտիկ, որ սովորական մտքով անւանում են թերահաւատ կամ կստկածոտ մարդուն:

ԹԻՖԼԻՍԻ ՀԱՅՈՑ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ 1892 թ. մայիսի 16-ին ընդհանուր ժողովի որոշումները.

1) Ընկերութեան գործունէութեան և գրամահաչլի տեղեկագիրը իւրաքանչիւր տարի տպագրել և քաղաքի անդամներին ուղարկել տարեկան ընդհանուր ժողովի նիստից առնելու և երեք օր առաջ:

3) Ընկերութեան իւրաքանչիւր իսկական և մշտական անդամը իւր աղատ ընտրութեամբ տարեկան հինգ ընտրուողներէ և ստանում. աչն անդամը, որ չի վճարել իւր անդամավճարը, իրաւունք չունի գիրք ստանալու: Պատուի անդամներին տրուում է իւրաքանչիւր հրատարակութիւնից մի-մի օրինակ: Գաւառական անդամներին գրքեր ուղարկելը վարչութիւնը իւր վերայ է վերցնում: Ով իւր անդամակցած տարւոյ ընթացքում իրան հասանելի գրքերը չի ստացած, նրան վեց ամիս ժամանակ է տրուում գրքեր ստանալ մինչև իւր անդամակցած ժամանակը լոյս տեսած գրքերից:

4) Պարտաւորական է ընկերութեան ընտր հրատարակութիւններից մշտական երկ-երկու օրինակ ուղարկել Եջմիածնի Մայր-Գրադարանին և Գէորգեան ձեմարանի մասնադարանին:

5) Բոլոր հատարական, ազգային, Ռուսաստանի և արտասահմանի ուսանողական, հայոց թեմական, ծխական դպրոցների գրադարաններին վարչութիւնը իրաւունք ունի իւր բարեհալցողութեամբ Ընկերութեան հրատարակութիւնները նւէլ ուղարկել:

6) Ընդհանուր ժողովների որոշումները նոյն նիստում պիտի կարդացուին իրանց վերջնական ձեւերը պատշաճաբար:

7) Ընկերութիւնն իւր գրամական կարողութիւնից չի կազմում անձեռնմխելի կամ անչորժ գրամադրուի:

Մանօթութիւն: Աչն դուստրները, որոնց նւիրողները չեն պաշտօնաւորում, դառնում են շրջանառու դրամ:

8) Վարչութիւնը իրաւունք ունի միաժամանակ ոչ աւելի քան մի հազար ընտրուողներէ ասպարիկ ցրւել դաւառներում վաճառելու համար:

9) Նոր անդամները, մինչև չը վճարեն իրանց անդամավճարը, չեն կարող մասնակցել ընդհանուր ժողովներին:

ՀԱՅՈՒՀԵԱՑ ԲԱՐԵԳՈՐԾԱԿԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԵԱՆ առաջին Տասնամեակը հանդիսաւոր կերպով տօնւեց մայիսի 31-ին, ո. Նշան եկեղեցու դաւթում գտնուող Ընկերութեան ուսումնարանում: Կարգացած ուղերձների թւում կար և «Մուրճ»-ինը, որ հետեւեալն էր.

«Մուրճ» ամսագրի խմբագրութիւնը, ուրախութեամբ խորտովանելով, որ Ընկերութիւնդ իւր տասնամեակ դոյութեան ընթացքում կարողացել է իւր օգտաւէտութիւնը դարձով ապացուցել, շնորհաւորում է Ընկերութեանդ Տասնամեակի տօնախմբութիւնը և ցանկանում է ապագայի համար տոկոճ և չառաջադէմ գործունէութիւն համաձայն կեանքի պահանջներին, ձգտելով աղջ պահանջներին համապատասխանելու Ընկերութիւնդ կ'ապահովացնի իւր դոյութեան կենդանի չարատեսութիւնը և ապահով կերպով կ'արժանանալ թէ խրախուսանքի և թէ երախտագիտութեան հասարակութեան կողմից, դորանով իսկ արդարացնելով ալն վստահութիւնը, որ հասարակութիւնը, ընդհանրութեան օգտի համար, պէտք է ունենալ դէպի կնոջ հասարակական կոչումը:

ԵՐԱԺՇՏԱԿԱՆ ՔՐՈՆԻԿԻ ալն մասը, որ վերաբերում է անցած ամիսներին, անցեալ համարում տպագրելու ժամանակ չունենալով, տպում ենք ներկալ համարում:

ՆՈՐ ՍՏԱՑԻԱԾ ԳՐՔԵՐ, Բացի Գրախօսութեան մէջ փշաճներից, ստացւած են՝

ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆԻ, ԼԵՒՈՆ.—«Տիգրանուհի», դրամա հինգ արարածով: Արտատպւած «Մուրճ» ամսագրից, գինն է 50 կոպ.

ՍԻՊԻԼԵԱՆ, հայր Կղեմէս, Մխիթարեան ուսումն.—«Դասաւորութիւն Ռուբենեան զրամոց», Վիեննա, 1892 թ., Մխիթ. տպար. գինն է 3 թուրլի:

ԱԼՄԱՐԵՅԻ, ԱԼ.—«Գուստաւ Վազա»: Մոսկւա, տպար. Մ. Բարխուդարեանցի, 1892 թ., գինն է 4 կոպէկ:

«ՄՈՒՐՃ»-Ի ՆԵՐԿԱՅ ՁԵՆՑ-Ը ԼՈՎ է տեսնում սովորականից աւելի մեծ և աւելի ուշ՝ անկտաճգելի չօղածների պատճառով:

Խմբագիր՝ ԱԻԵՏԻՔ ԱՐԱՍԻԱՆԵԱՆՅ
Հրատարակիչ՝ ՓԻԼԻՊՊՈՍ ՎԱՐԴԱՋԱՐԵԱՆՅ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԱՐՏԱՏՊԻԱՆՈՒԹՅԱՆ „ՄՈՒՐՃ“ ԱՄՍԱԳՐԻՅ

	Բ.	Կ.
«ՄՈՒՐՃ» ամսագիր, 1889 թ., երկու հատորով	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար	7	—
2. «ՄՈՒՐՃ» ամսագիր 1890 թ. Լաիանի, երկու հատորով	12	—
Նոյնը «Մուրճ»-ի այժմեայ բաժանորդների համար	7	—
3. ՊԻՕՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—ՅԵՅԵՐ» (վէսլ)	1	—
4. ՏԷՐ-ԳՐԻԳՈՐԵԱՆՅ, ԳՐԻԳՈՐ (Ղալարցի)՝ «Մանուկների մարտողութ. գործարանների հիւանդութիւնները»	—	05
5. ԱՏՐՊԵՏԵԱՆ, Ս.—«ԽԵՒ-ԿԱՐԱՊԵՏ», վէսլ հայ-կաթոլիկ- ների կեանքից	1	—
6. ԼԷՕ.—«ԿԱՐԱՄՆԵՐ» (վէսլ)	—	50
7. Մ.—ՇԱՀՆԱԶԱՐԵԱՆՅ, Ս.—«ՀԱՅ ԳԻՒՂԱՅՈՒ ՍԵՒ ՕՐԸ» (Կեանքից պատկեր)	—	40
8. ՍԱՐԳՍԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԱՅՅ ԹԻՒՐԲԱՅ-ՀԱՅԱՍՏԱՆԻՆ»	—	60
9. ՊԻՕՇԵԱՆՅ, ՊԵՐՃ.—«ԲՂԴԷ», վէսլ	1	20
10. ՓԱԻԱԶԵԱՆՅ, Վ.—«ԽԱԹ-ՍԱՐԱ» (հայ բոշան. կեանքից	—	15
11. ՄԱՐԻՍԵԱՆ, ԽԻԿԻՆ Մ.—«ՀԵՂԻՆԷ» (մի ծ վէսլ), ա. մասը	—	50
12. » » » » բ. մասը	—	75
12. ՂԱՐԱԳԻՆՈՋԵԱՆՅ, Յ.—«ՍԵՒ-ԼԵՈՆՅԻՔ» (տոհմագ. պատկ.)	—	15
13. ՆԱՄԱԼԵԱՆ, ԱԼԵԳՍԱՆԴՐ.—«ՀԱՐԵՒԱՆՆԵՐ»	—	03
14. » » «ՄԻՆԱՍԻ ԵԶԸ»	—	03
15. » » «ԵԶԻԴ ԱՂԶԻԿԸ»	—	05
16. » » «ԾԱՆՐ ՔԱՐԸ»	—	03
17. » » «ՆԻԱԶԻԱԾ ԿԵԱՆՔԸ»	—	03
18. » » «ՄԵՐ ԻՆՁԸ ԿԸ ՊԱԿՍԻ»	—	03
19. ՔԻՇՄԻՇԵԱՆՅ, ԱԼ.—«ԲՈՅՍԵՐԻ ՄԵԾԱՐԱՆՔԸ»	—	15
20. ԲԱԼԱՂԵԱՆ, ՍԱՄՈՒԷԼ.—«ՄԻԿՐՈԲՆԵՐԸ»	—	10
21. ՄԱՆՈՒԷԼԵԱՆՅ, ԼԵՒՈՆ.—«ԶԱԼԱԲԻՆԵՐԻ ԱՐՇԱԽԱՆՔԸ»	—	10
22. ՏՈՒԷՆ, ՄԱՐԿ.—«ԶԻԱՐՃԱԼԻ ՊԱՏՄԻԱԾՔՆԵՐ»	—	15
23. ՎՐՈՅՐ, Մ.—«ՊԵՏՐՈՍ ԱԳԱՄԵԱՆ»	—	20

Դիմել՝ Вѣ Редацію журнала „МУРՃ“ . Վճարել կարելի է նաև պոստի մարկաներով:

«Թիֆլիզի Ընկերութեան Հայոց գրքերի հրատարակութեան»
խմբագրական մասնաժողովը սրանով յայտարարում է, որ տպագրու-
թեան համար ընդունուած են հետևեալ բովանդակութեան ինքնու-
րոյն և թարգմանական գրածքներ:

1. Գեղարեստական:

2. Գիտնական. զուտ գիտնական գրածքներից կը տպագրեն
միայն այնպիսիները, որոնք վերաբերում են հայոց կեանքի հետա-
զոտութեան, իսկ դիտութեան միւս ճիւղերից միայն ժողովրդակա-
նացրած գրքեր:

3. Դասագրքեր, նամանաւանդ ընդհանուր գրականութեան,
ընդհանուր պատմութեան, հայոց գրականութեան, բնական պատ-
մութեան և ֆիզիկայի ձեռնարկներ, կազմած մեր թեմական դըս-
րոյնների համար:

4. Մանկական ընթերցանութեան համար:

5. Նիւթեր մեր ժողովրդի կեանքի ուսումնասիրութեան վե-
րաբերեալ (աւանդութիւններ, երգեր, սովորութիւններ և այլն):

Մանօթութիւն. մանրամասն ծրագիր վերոյիշեալ նիւթերի
ժողովելու համար կը տպագրուի յետոյ: Ընկերութեանս խմբ. մասնա-
ժողովը իրան է վերապահում ներկայացրած նիւթերից ընտրութիւն
և քաղածք անել, եթէ ուղարկողը նախօրօք որոշ պայմաններ չէ
դնում:

Տպագրւած գրքերի համար վարձատրութիւն տրւում է մի-
տպագրական թերթին՝ ինքնուրոյն գրածքների համար՝ 20 — 25 ռ.,
իսկ թարգմանական գրածքի համար՝ 15 — 20 ռուբլի:

Բացառիկ դէպքերում վարձատրութիւնը կարող է և աւելի
լինել խմբ. մասնաժողովի հայեցողութեամբ:

Հասցէն՝ Тифлисъ, Правленію Тифлискаго Общества изданія ар-
мянскихъ книгъ.

ԻՍԿԱԿԱՆ ԿԱՐԵՄԵՔԵՆԱՆԵՐ „ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ ԶԻՆԳԵՐԻ“ ՆԻՒ-ԵՕՐԿՈՒՄ

ԱՐԺԱՆԱՅԱԾ

աշխարհի մէջ կարեմեքեմաների բոլոր ցուցահանդէսներում

ԱՄԵՆԱԲԱՐՁՐ ՊԱՐԳԵՒՆԵՐԻ

կարևոր ընկերների տան տիկիներին և աղջիկ օգնականներ
բոլոր արհեստաւորների համար

ԳՏՆԻՈՒՄ ԵՆ ՄԻՄԻԱՅՆ

Թիֆլիսում: Զինգերի ընկերութեան կենդրոնական պահեստում, Գօ-
օվինսկի պրոսպեկտի վերայ, Մերիմանովի տան և նրա բաժանմունք-
ների մէջ:

Բազում: Մեքայէլեան փողոցում,
Մերզա Աւագեանի տ.
Զ. Թաթայան: Բուլվարի դէմ
Չերեկովի տ.
Բաթումում: Առաք-Մելքեանի փո-

ղոցում, Կուզնեցի տ.
Աստրաղում: Գոտիենի դուռ №
2, Տ. Ա. Ֆանտաեի
Նրեանում: Իմ Ճամբորդ դործա-
կանների մօտ:

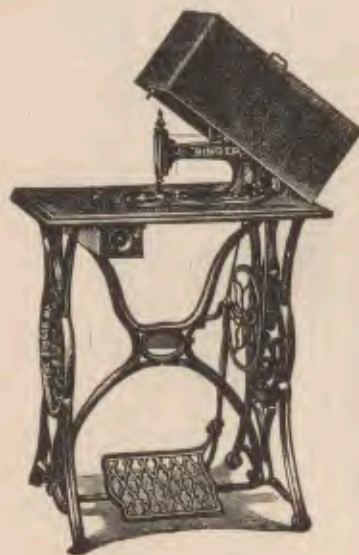
և նրանց շահապարհորդող գործաչալների հօր

Միջին եւ ՀիւսիսԱսիայի եւ Եւրոպայի ՀԱՄԱՐ ԶԻՆԳԵՐԻ ԵՒ ԸՆԿԵՐ
ԳԼԽԱՒՈՐ ԳՈՐԾԱԿԱԼԻ ՄՕՏ

Գ. ՆԵՅԳԻԼԻՆԳԵՐ

Վնդները կարող են, եթէ կամենում են, դրամը հետգնտէ վճարել սակաւ քանակութեամբ, ալն է՝ չարաթով կամ
ամսովի կամ ժամանակամիջոց ստանալ դրաւականով դրամը վճարելու համար:

Յ. Վ. Զինգերի և ընկ. բոլոր պահեստներում զանաւոր են մեքենաներին պատկանելի գործիքները, լինչպէս ևն
ասեղներ, թիկ, մետաքս և ալ մեքենային պատկանելի իրեղեններ ամենաչափաւոր գներով:

արտանուշիկն ստացած

աււարական դրոշմը

ՆԱԿԱՐԻՆԵՐԻ

„Մ Ո Ւ Ր Ճ“

ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ — ՀԱՍԱՐԱԿԱԿԱՆ — ԳՐԱԿԱՆ

Ա Մ Ս Ա Գ Ր Ի

ԲԱԺԱՆՈՐԴԱԳՐՈՒԹԻՒՆԸ 1892 ԹԻՎԱՆԻ ՀԱՍԱՐ

Բ Ա Յ Ի Ա Ծ Է

Տարեկան գինն է 10 ռ.

Եւթանորդադրութեան համար գիմել՝

ԽՄԲԱԴՐԱՏՈՒՆԸ } Тифлисъ. Въ редакцію журнала „МУРЧУ“.
Tiflis. Rédaction de la Revue „MOURTCH“.

Կամ մեր գործակալութիւններին՝

ԹԻՖԼԻՍ. — Կենտրոնական գրախանութեանց:

» պ. Յովհաննէս Թումանյ, Սիօնի փողոց № 27:

ԲԱՔՈՒ. — պ. Աւետիս Դաւթեանց (Մարգաս. բնի, ընթերցարան):

» պ. Ստեփան Սուլիսեանց („Надежда“ բնի, Набережная:

ՌՈՍՏՈՎ. — ՆՈՐ-ՆԱԽՋԵԻԱՆ. — Եղբ. Պ. Է. Դ. Ուսանեաններ:

ԲԱԹՈՒՄ. — պ. Սարգիս Մախարեանց (գրաս. եղբ. Մովսէսներ):

ՎԱԳԱՐՇԱՊԱՏ. — պ. Ստեփան Արասեանց:

ՄՈՍԿՒԱ. — պ. Վարդան Թումանեանց (Чистые Пруды д. Тулицына

» պ. Ստեփան Վարդաղարեանց, (Б. Харитоньевскій, № 6):

ՕԴԵՍՍ. — պ. Միքայէլ Մուրադեանց (գրասեն. եղբ. Մովսէսներ):

ԹԱԻՐԻԶ. — պ. Ասատուր-բէկ Միքայէլեանց:

ԶՄԻԻՐՆԻԱ. — պ. Յ. Տէր-Միրաքեանց (Մարտի. վարժարան):

ԱՆԷՅՍԱՆԴՐԱՊՈՒ. — պ. Յակոբ Յ. Տէր-Պօղոսեանին:

ՄԱՐՍԷՅԼ. — պ. Սիմէոն Միրզաբեանց: Rue St Jacques № 86:

ԽՄԲԱԴՐԱՏՈՒՆԸ գտանուում է Թիֆլիս, Վեկամիսեան փողոց, առև № 8: